

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDE ÜNLÜLER

DOKTORA TEZİ

DANIŞMANI

PROF. DR. AHMET BURAN

HAZIRLAYAN

FATİH ÖZEK

ELAZIĞ - 2009

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDE ÜNLÜLER

DOKTORA TEZİ

Bu tez / / tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy
çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman

Üye

Üye

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun
/ / tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Enstitü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler

Fatih ÖZEK

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Yeni Türk Dili Bilim Dalı
ELAZIĞ – 2009, Sayfa: XVI+320

Çalışmamızda, Türk dilinin ilk yazılı belgelerinin bulunduğu Köktürkçe döneminden itibaren, sırasıyla Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerindeki ünlüler ve bu ünlüler ile ilgili ses olayları ele alınmıştır.

Çalışmamız, Giriş, Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzun Ünlülerle İlgili Ses Olayları, Tarihî Türk Lehçelerinde Normal Süreli Ünlüler ve Normal Süreli Ünlülerle İlgili Ses Olayları, Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlü Uyumları, Sonuç ve Kaynakça bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, önce çalışmamızın inceleme alanına giren tarihî lehçelerle ilgili genel bilgiler verilmiştir. Daha sonra, sesin fizyolojisinden ve gramer unsuru olarak sesten bahsedilmiştir. Ardından ünlü kavramı, dünya dillerinde ve Türkçede ünlüler, ünlülerin özellikleri ve türleri hakkında bilgiler aktarılmıştır.

Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzun Ünlülerle İlgili Ses Olayları bölümünde, Ana Türkçede varlığı tasarlanan uzun ünlüler esas alınarak, tarihî Türk lehçelerinde korunan uzun ünlüler, kısalan uzun ünlüler gösterilmiştir. Uzun ünlülere bağlı olarak oluşmuş ses olayları ile uzun ünlülerde görülen ses olayları ayrı başlıklar altında açıklanmıştır. Bölümün sonunda, elde edilen sonuçlar istatistiksel olarak verilmiştir.

Tarihî Türk Lehçelerinde Normal Süreli Ünlüler ve Normal Süreli Ünlülerle İlgili Ses Olayları bölümünde, Ana Türkçe ve Eski Türkçe dönemlerindeki normal süreli ünlüler diğer tarihî Türk lehçelerindeki ünlülerle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma neticesinde, ünlülerin gelişim süreçleri ve ünlülerde görülen ses olayları değerlendirilmiştir.

Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlü Uyumları bölümünde, ünlü uyumları kalınlık-incelik (damak) ve düzlük- yuvarlaklık (dudak) uyumu başlıkları altında incelenmiş, uyuma giren veya girmeyen kelimeler, ekler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde, çalışmamızda vardığımız sonuçlar maddeler halinde verilmiştir.

Kaynakça bölümünde ise, çalışmamız boyunca yararlandığımız kaynaklar yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Türk lehçeleri, tarihî sesbilim, ses bilgisi, ünlüler, sesbirim, alt sesbirim

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Dissertation

VOWELS IN ANCIENT TURKISH DIALECTS

Fırat University

Institute of Social Sciences

Department of Turkish Language and Literature

Discipline of Contemporary Turkish Language

ELAZIĞ – 2009, Page: XVI+320

In our study, vowels and phono events related to them since the Köktürkçe period in which the first written documents are included, in the periods of, respectively, Uygur Turkish, Karahanlı Turkish, Harezmi Turkish, Kıpçak Turkish, Çağatay Turkish and Ancient Turkey Turkish are handled.

Our study consists of Introduction, Long Vowels and The Sound Events related to them in Ancient Turkish Dialects, Normal Periodic Vowels and Sound Events related to them in Ancient Turkish Dialects, Vowel Harmony in Ancient Turkish Dialects, Conclusion and Bibliography.

In the Introduction part, initially the general knowledge about ancient dialects are given. Then, the physiology of sound and its status as a grammar issue are mentioned. Later, the concept of vowel, the vowels in world languages and in Turkish, the characteristics and types of vowels are analyzed.

In the part of Long Vowels and The Sound Events related to them in Ancient Turkish Dialects, on the base of long vowels in basic Turkish, long vowels saved in ancient Turkish dialects, and shortening long vowels are examined. The sound events occurred related to long vowels and the sound events that are seen in long vowels are analyzed under separated titles. At the end of this part, the obtained results are given statistically.

In the part of Normal Periodic Vowels and Sound Events related to them in Ancient Turkish Dialects, normal periodic vowels in the period of basic Turkish and ancient Turkish are compared with the vowels in other ancient Turkish dialects. As a result of this comparison, the improving process of vowels and the events that are observed in vowels are examined.

In the part of Vowel Harmony in Ancient Turkish Dialects, the vowel harmony is analyzed under the titles of back vowels-front vowel harmony and rounded-unrounded vowel harmony. The words and affixes that support and do not support the harmony are aimed to be fixed.

In Conclusion, the results that are obtained in the study are given item by item.

In Bibliography, the sources that we have applied are given.

Key words: Ancient Turkish dialects, ancient phonology, phonetics, vowels, phoneme, sub-phoneme

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR.....	XI
ÖN SÖZ	XIV
1. GİRİŞ	1
1.1. Tarihî Türk Lehçeleri.....	1
1.2. Ünlü Kavramı ve Ünlüler	12
1.2.1. Birbirinden ayrı iki kavram: Fonetik ve Fonoloji.....	12
1.2.2. Ses.....	16
1.2.2.1. Tabiatı ses	16
1.2.2.2. Ses ve gürültü	17
1.2.2.3. İnsan Sesi	18
1.2.2.4. Gramerde ses	25
1.2.3. Dünya Dillerinde Ünlüler	30
1.2.3.1. Dünya dillerinde ağız ünlüleri	30
1.2.3.1.1. Dünya dillerinde ağız kanalının açıklığına göre ünlüler.....	31
1.2.3.1.2. Dünya dillerinde dilin durumuna göre ünlüler	31
1.2.3.1.3. Dünya dillerinde dudakların durumuna göre ünlüler.....	31
1.1.2.2. Dünya Dillerinde Geniz Ünlüleri	35
1.1.2.3. Dünya Dillerinde Kayan Ünlüler.....	36
1.1.2.4. Dünya Dillerinde Yarı-Ünlüler.....	37
1.1.3. Türkçede Ünlüler	37
1.1.3.1. Türkçede ağız ünlüleri	43
1.1.3.1.1. Niteliklerine göre Türkçede ağız ünlüleri.....	43
1.1.3.1.1.1. Ağız kanalının açıklığına göre ünlüler	43
1.1.3.1.1.2. Dilin durumuna göre ünlüler	45
1.1.3.1.1.3. Dudakların durumuna göre ünlüler.....	46
1.1.3.2. Türkçede kapalı e meselesi (è)	46
1.1.3.1.2. Niceliklerine göre Türkçede ağız ünlüleri	54

1.1.3.3 Türkçede kayan ünlüler (Diftonglar)	56
1.1.3.4. Türkçede yarı-ünlüler	58
2.1.2. Tarihî Türk lehçelerinde Korunan Uzun Ünlülü Kelimeler	66
2.1.2.1. â	66
2.1.2.2. ĩ	73
2.1.2.3. õ	74
2.1.2.4. ū	77
2.1.2.5. ē	79
2.1.2.6. ē̄	80
2.1.2.7. j	80
2.1.2.8. ð	81
2.1.2.9. ũ	83
2.1.3.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlülere Bağlı Olmuş Ses Olayları	86
2.1.3.1.1. Ünsüz ötümlleşmesi	86
2.1.3.1.1. 1. t>d	87
2.1.3.1.1. 2. rt>rd	89
2.1.3.1.1. 3. p>b	89
2.1.3.1.1. 4. k>ğ(y)	90
2.1.3.1.2. Ön seste y-, v-türemesi	90
2.1.3.1.3. Ünlü ikizleşmesi (diftong)	93
2.1.3.1.4. Ünsüz ikizleşmesi	94
2.1.3.1.5. Ünsüz türemesi	96
2.1.3.1.6. Ünlü türemesi	96
2.1.3.1.7. Ön damaksıllaşma.....	96
2.1.3.1.7. 1. â>e	98
2.1.3.1.7. 2. ĩ>i	99
2.1.3.1.7. 3. ĩ>j	100
2.1.3.1.7. 4. õ>ü	100
2.1.3.1.7. 4. õ>i	100
2.1.3.1.7. 4. ū>ü	101
2.1.3.1.7. 4. ū>ö	101

2.1.3.2. Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlü Kelimelerde Görülen Ses Olayları	101
2.1.3.2.1. Uzun ünlülerin kısalması	102
2.1.3.2.1.1. â>a	103
2.1.3.2.1.2. ĩ>ı	107
2.1.3.2.1.3. ō>o	109
2.1.3.2.1.4. ū>u	112
2.1.3.2.1.5. ē>e	114
2.1.3.2.1.6. ē̄>é	116
2.1.3.2.1.7. j>i	117
2.1.3.2.1.8. ō>ö	119
2.1.3.2.1.9. ū>ü	121
2.1.3.2.2. Art Damaksıllaşma	124
2.1.3.2.2.1. j>ı	124
2.1.3.2.2.2. ō>o	125
2.1.3.2.3. Ünlü Düzleşmesi.....	126
2.1.3.2.3.1. ō>e	126
2.1.3.2.3.2. ō>i	126
2.1.3.2.3.3. ū>i	127
2.1.3.2.4. Ünlü Daralması	127
2.1.3.4.1. â>ı	127
2.1.3.2.4.2. ō>ü	128
2.1.3.2.4.3. ē>i	128
2.1.3.2.4.4. ē>é	130
2.1.3.2.4.5. ē̄>i	131
2.1.3.2.4.5. ē̄>j	134
2.1.3.2.4.6. ō>u	136
2.1.3.2.4.7. ō>ü	136
2.1.3.2.4.8. ō>i	136

2.1.3.2.5. Ünlü Genişlemesi	137
2.1.3.2.5.1. $\bar{u}>o$	137
2.1.3.2.5.2. $\bar{u}>\bar{o}$	137
2.1.3.2.5.3. $\bar{u}>\bar{o}$	137
2.1.3.2.5.3. $\bar{i}>a$	138
2.1.3.2.5.4. $\bar{j}>e$	138
2.1.3.2.5.5. $\bar{e}>e$	138
2.1.3.2.6.1 $\bar{e}>\bar{o}$	142
2.1.3.2.6.2 $\bar{e}>\bar{u}$	142
2.1.3.2.6.2 $\bar{j}>\bar{u}$	142
2.1.3.2.6.3 $\bar{i}>u$	143
2.1.3.2.6.4 $\bar{a}>o$	143
2.1.3.2.6.5 $\bar{a}>u$	143
2.1.4. Tarihî Türk Lehçelerindeki Uzun Ünlülerle İlgili İstatistiksel Değerlendirmeler	144
2.1.4.1. / $\bar{a}$ / ünlüsü.....	144
2.1.4.2. / $\bar{i}$ / ünlüsü	147
2.1.4.3. / $\bar{o}$ / ünlüsü	150
2.1.4.4. / $\bar{u}$ / ünlüsü	153
2.1.4.5. / $\bar{e}$ / ünlüsü.....	155
2.1.4.6. / $\bar{e}$ / ünlüsü.....	158
2.1.4.7. / $\bar{j}$ / ünlüsü	159
2.1.4.8. / $\bar{\bar{o}}$ / ünlüsü	162
2.1.4.9. / $\bar{\bar{u}}$ / ünlüsü	165
2.2 Tarihî Türk Lehçelerinde Normal Süreli Ünlüler ve Bu Ünlülerle İlgili Ses Olayları	170
2.2.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Normal Süreli Ünlüler.....	170
2.2.1.1. 1. İlk hecede / a / ünlüsü	171
2.2.1.1.1. 1. $a>o$	174
2.2.1.1.1. 2. $a>u$	176
2.2.1.1.1. 2. $a>e$	178

2.2.1.1.2.1. a>o	181
2.2.1.1.2.2. a>u	182
2.2.1.1.2.3. a>ı	182
2.2.1.1.2.4. a>e	182
2.2.1.1.3. İstatistiksel değerlendirme	183
2.2.1.13.1. İlk hecede.....	183
2.2.1.13.2. İlk hece dışında.....	184
2.2.1.2. ı	186
2.2.1.2.1. İlk hecede /ı/ ünlüsü.....	186
2.2.1.2.1.1. ı>i	189
2.2.1.2.1.2. ı>u	190
2.2.1.2.1.3. ı>a	191
2.2.1.2.1.3. ı>e	191
2.2.1.2.2. İlk hece dışında /ı/ ünlüsü	192
2.2.1.2.2.2. ı>o	194
2.2.1.2.2.3. ı>i	195
2.2.1.2.2.4. ı>ü	195
2.2.1.2.2.5. ı>u	195
2.2.1.2.3. İstatistiksel değerlendirme	196
2.2.1.2.3.1. İlk hecede.....	196
2.2.1.3. o	199
2.2.1.3.1. İlk hecede /o/ ünlüsü	200
2.2.1.3.1.1. o>u	203
2.2.1.3.1.2. o>a	204
2.2.1.3.2. İlk hece dışında /o/ ünlüsü	205
2.2.1.3.3. İstatistiksel değerlendirme	206
2.2.1.4. u	207
2.2.1.4.1. İlk hecede /u/ ünlüsü.....	207
2.2.1.4.1.1. u>a	210
2.2.1.4.1.2. u>ı	210
2.2.1.4.1.4. u>ö	211
2.2.1.4.1.5 u>ü	212

VIII

2.2.1.4.2. İlk hece dışında /u/ ünlüsü	212
2.2.1.4.2.1. u>ı	214
2.2.1.4.2.2. u>a	216
2.2.1.4.3. İstatistiksel değerlendirme	218
2.2.1.4.3.1. İlk hecede.....	218
2.2.1.4.3.2. İlk hece dışında.....	219
2.2.1.5. e	221
2.2.1.5. 1. İlk hecede /e/ ünlüsü	222
2.2.1.5. 1.1. e>i	225
2.2.1.5. 1.2. e>é	229
2.2.1.5. 1.3. e>ö	230
2.2.1.5. 1.3. e>ü	231
2.2.1.5. 2. İlk hece dışında /e/ ünlüsü	231
2.2.1.5. 2.1. e>ö/ü	233
2.2.1.5. 3. İstatistiksel değerlendirme	233
2.2.1.5. 3.1. İlk hecede.....	233
2.2.1.4.3.2. İlk hece dışında.....	234
2.2.1.6. é	236
2.2.1.6. 1. é>i	243
2.2.1.6. 2. é>e	244
2.2.1.6. 3. İstatistiksel değerlendirme	245
2.2.1.7. i	247
2.2.1.7.1. İlk hecede /i/ ünlüsü.....	247
2.2.1.7.1.1. i>e	250
2.2.1.7.1.2. i>ı	250
2.2.1.7.1.3. i>ö	251
2.2.1.7.1.4. i>ü	251
2.2.1.7.2.1. i>e	254
2.2.1.7.2.2. i>ı	255
2.2.1.7.2.3. i>ü	255
2.2.1.7.3. İstatistiksel değerlendirme	257
2.2.1.7.3.1. İlk hecede.....	257

2.2.1.7.3.1. İlk hece dışında.....	258
2.2.1.8. ö	260
2.2.1.8.1. İlk hecede /ö/ ünlüsü.....	260
2.2.1.8.1.1.ö > e /è	263
2.2.1.8.1.2.ö > i	263
2.2.1.8.1.3.ö > ü	263
2.2.1.8.2. İlk hece dışında /ö/ ünlüsü	265
2.2.1.8.3.2. İlk hece dışında.....	266
2.2.1.9.1.1. ü>i	269
2.2.1.9.1.2.ü>ö	270
2.2.1.9.2. İlk hece dışında /ü/ ünlüsü	270
2.2.1.9.2.1. ü>e	273
2.2.1.9.2.2. ü>i	273
2.2.1.9.3. İstatistiksel değerlendirme	274
2.2.1.7.3.1. İlk hece dışında.....	275
3. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlü Uyumları	276
3.1 Köktürkçede Ünlü Uyumları	278
3.1.1. Kalınlık-incelik uyumu.....	278
3.1.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu.....	280
3.2 Uygur Türkçesinde Ünlü Uyumları	281
3.2.1. Kalınlık-incelik uyumu.....	281
3.2.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu.....	282
3.3 Karahanlı Türkçesinde Ünlü Uyumları	283
3.3.1. Kalınlık-incelik uyumu.....	283
3.2.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu.....	283
3.4 Harezmi Türkçesinde Ünlü Uyumları	285
3.4.1. Kalınlık-incelik uyumu.....	285
3.4.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu.....	285
3.5 Kıpçak Türkçesinde Ünlü Uyumları.....	288
3.5.1. Kalınlık-incelik uyumu.....	288
3.5.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu.....	288
3.6. Çağatay Türkçesinde Ünlü Uyumları	290

3.6.1. Kalınlık-incelik uyumu.....	290
3.6.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu.....	291
3.7. Eski TürkiyeTürkçesinde Ünlü Uyumları	293
3.7.1. Kalınlık-incelik uyumu.....	293
3.7.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu.....	293
SONUÇ.....	296
KAYNAKÇA	304

KISALTMALAR

1. Eser Kısaltmaları

AH	Atabetü'l- Hakayık
BM	Kitâbu Bulgatü'l –Müştâk Fî Lügati't-Türk Vel'l- Kıfçak
BV	Baytaratu'l-Vâzih
CC	Codex Cumanicus
ÇK	Çağatayca El Kitabı
DLT	Dîvânü Lügati't- Türk
DM	Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
ETTM	Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin İslâmî'nin Mesnevîsi
HŞ	Hüsrev-i Şirin
Ir.	İrk Bitig
İH	El- İdrâk Haşiyesi
İHş	İhe- Huşotu (Köl İç Çor) Yazıtı
KB	Kutadgu Bilig
KE	Kıyasu'l-Enbiya
KF	Kitâb Fi'l-Fıkh
KFT	Kitâb Fi'l- Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî
KG	Kitab-ı Gunya
Kİ	Kitâbü'l- İdrâk Li- Lisâni'l- Etrâk
KY	Kıssa-i Yusuf
LÇ	Lugat-i Çağatay ve Türkî Osmanî
LD	Lütfî Divanı
Mayt.	Maytrısimit
ME	Mukaddimetü'l- Edeb
MG	Münyetü'l-Guzât
ML	Muhakemetü'l-Lugateyn
MM	Muinul Murid
MŞ	Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş- Şerife
NF	Nehcü'l- Ferâdîs

RN	Rylands Nüshası (Kuran Tercümesi)
Orh.	Orhun Abideleri
OTG	Orhon Türkçesi Grameri
PhTF	Philologiae Turkicae Fundamenta
SN	Süheyl ü Nev-Bahar
SD	Sekkaki Divanı
ŞD	Şiban Han Divanı
ŞDiv.	Şeyhi Divanı
ŞT	Şecere-i Terâkime
ŞU	Şine Usu Yazıtı
TA	Kitâb-ı Mecmû- ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
TZ	Et- Tuhfetü’z- Zekiye fi’l- Lügat’it-Türkiyye
UÜH	Uygurca Üç Hikaye
Üİ	Üç İtigsizler
YZ	Yusuf u Zeliha

2. Diğer Kısaltmalar

AÇ	Ana Çuvaşça
age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
agt.	Adı geçen tez
AK	Ana Kıpçakça
Alt.	Altay Türkçesi
AT	Ana Türkçe
Az.	Azerbaycan Türkçesi
bkz.	Bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi
Çag.	Çağatay Türkçesi
C.	Cilt
çev.	çeviren
ETT	Eski Türkiye Türkçesi

Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi
Hlç.	Halaç Türkçesi
Hot.	Y. Uygur Hotan lehçesi
Haz.	Hazırlayan
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Krş.	Karşılaştırınız
Kzk.	Kazak Türkçesi
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
S.	Sayı
s.	Sayfa
Tat.	Tatar Türkçesi
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TKAE	Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TDK	Türk Dil Kurumu
Trk.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Türkm.	Türkmen Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Uyg. Br.	Uygur Brahmi ağzı
ü.	Üniversite
Yak.	Yakut Türkçesi
Yay.	Yayın
Y.Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi

ÖN SÖZ

Dil, bir anlama, anlamlandırma ve bildirişme aracıdır. Bu görevi yerine getiren her türlü aracı, dilin genel tanımını içinde değerlendirmek mümkündür. Dil yetisiyle yaratılan insanın yaratılışına en uygun araç sesli dildir. Bunun için dil denildiğinde, daha çok sesli, sözlü dili anlamaktayız.

Bir dilin en yalın gereci, en küçük ögesi sestir. Bu bakımından ses, insan dilinin temel göstergesidir. Kimi dillerde “birleşik” ya da “yarı ünlü” gibi bir kısım ara sesler olsa da, dünyadaki bütün dillerin sesleri, asıl olarak “ünlüler” ve “ünsüzler” biçiminde iki gruba ayrılır. Bu ayrıma esas olan ise seslerin oluşum biçimleridir. Ünlüler ağız boşluğunda ve ses yolunda hiçbir engele çarpmadan çıkan seslerdir. Ünsüzler ise ses yolunda bir engelleme, kapanma ya da daralma neticesinde oluşan seslerdir.

Dünya dillerindeki ünlüleri genel ve ortak özelliklerine göre ağız ünlüleri, geniz ünlüleri, kayan ünlüler ve yarı ünlüler olmak üzere dört gruba ayırmak mümkündür. Türkçenin bazı lehçelerinde görülen kayan ünlüleri ve dünya dillerinin çoğunda olduğu gibi Türkçede de bulunan yarı-ünlüleri bir kenara bırakırsak, Türkçenin temel ünlüleri açık, berrak ağız ünlüleridir.

Türkçedeki ünlülerin, karışıklıklar üzerine oturmuş olduğu bir düzeni vardır. Bu düzen ana hatlarıyla ağız kanalının açıklığına göre; geniş-dar, dilin durumuna göre; ön-arka, dudakların durumuna göre ise düz-yuvarlak olarak şekillenir. Ünlü uyumlarını da Türkçenin ünlü düzeni içinde değerlendirdiğimiz de Türkçenin kusursuz bir ünlü sistemine sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Türkçe ünlü varlığı bakımından zengin bir dildir. Türkçede nitelik özellikleri bakımından birbirinden ayrı sekiz temel ünlü vardır: /a/, /ı/, /o/, /u/, /e/, /i/, /ö/, /ü/. Bu ünlülerin uzun süreli karşılıkları ile Türkçedeki temel ünlülerin sayısı 16'ya çıkmaktadır: /ā/, /ī/, /ō/, /ū/, /ē/, /ī̄/, /ō̄/, /ū̄/. Çalışmamızda birer alt sesbirim olarak değerlendirdiğimiz /ē̄/ ve /ē̄/ ünlüleri bu sayıya dahil ettiğimizde Türkçenin zengin ünlü varlığı daha iyi bir şekilde görülmektedir.

Düzenli seslerden oluşan dilin önemli özelliklerinden biri onun çizgiselliği ve zamansallığıdır. Zaman, birbirini izleyen anlardan oluşan çizgisel bir bütünlüktür. Her varlık, sadece birbirini izleyen anlardan oluşan bir çizgisellikte varlık alanı içinde kendine yer bulabilir. Zamanın dışında hiçbir şeyin var olması düşünülemez. O halde bir varlık olarak dilin seslerinin zaman içindeki durumu, oluşumu ve bu oluşuma bağlı tasnifi üzerinde önemle durmak gerekir. Bu düşünce çalışmamızın oluşmasında ve sınırlarının çizilmesinde önemli rol oynamıştır.

Çalışmamız, tarihî Türk lehçeleri ile sınırlandırılmıştır. Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Türkiye Türkçesi dönemleri ‘Tarihî Türk Lehçeleri’ olarak adlandırılır.

‘Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler’ adlı bu çalışmada öncelikle ‘ünlü’ kavramı ile ilgili kaynak taraması yapıldı. Daha sonra çalışma konusu kapsamına giren dönemlerde yazılmış yaklaşık 40 eser, kelimelerin tespiti açısından tarandı. Bu eserlerin yanı sıra dönem sözlükleri ve bu dönemde yazılmış gramer eserlerinin ilgili kısımları da dikkate alınarak gözden geçirildi. Böylelikle, kelimelerin (ünlülerin) tarihî süreç içinde gösterdikleri gelişim ve değişimler saptandı. Sonuçta, elde edilen malzemeler, tarihsel süreç içinde ünlü varlığı, ünlülerin gelişimleri, ünlülerde görülen ses olayları ve ünlü uyumları başlıkları altında değerlendirildi.

Tarihî Türk lehçelerinde ünlüler konusunu müstakil olarak ele alıp inceleyen bir eser olmamasına rağmen, bu konuyu çalışmalarının ilgili kısımlarında değerlendiren, ünlülerle ilgili herhangi bir olayı veya gelişmeyi ele alıp inceleyen çok sayıda yerli ve yabancı çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların hepsi bize yol göstermiştir. Özellikle uzun ünlüler konusunda Talat Tekin’in “Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler” adlı eseri, Osman Nedim Tuna’nın “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, Zeynep Korkmaz’ın “Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vokal) Uzunlukları”, Ahmet B. Ercilasun’un “Dîvânü Lügati’t- Türk’ta Ünlü Uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar”, Ahmet Buran’ın “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler” adlı makaleleri çalışmamızın yol haritasını belirlemiştir. Türkçenin sesbilimi konusunda ise W. Radloof’un “Phonetik der nördlichen Türksprachen”, M. A. Çerkasskiy’in “Tyurkskiy vokalizm i singarmonizm”, A. M. Şçerbak’ın “Türk Lehçelerinin

Karşılaştırmalı Ses Bilgisi” ve A. Cevat Emre’nin “Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri –Fonetik-” adlı eserlerinden özellikle yararlandık

Çalışmada Tarihî Türk Lehçelerinde ünlülerin bir bütün olarak ele alınmasını, gelişimlerin ve değişimlerinin bir arada gösterilmesini; böylelikle dönemlerin genel eğilimlerinin tespit edilmesini amaçladık. Ancak ele alınan konunun zenginliği dikkate alındığında eksikliklerimizin olacağı muhakkaktır. Yapılacak her türlü eleştiri bu eksikliklerin giderilmesine yardımcı olacaktır.

Bilimsel çalışmalarındaki rehberliği, deneyimleri ve örnek kişiliği ile her zaman yanımda olan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ahmet BURAN’a sabrı, yol göstericiliği ve tamamlayıcı yaklaşımları ile engin hoşgörüsü için sonsuz şükranlarımı sunarım.

Bilgi ve birikimleriyle yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Ahat ÜSTÜNER’e Yard. Doç. Dr. Nadir İlhan’a ve Yard. Doç. Dr. Ercan ALKAYA’ya teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Çalışma süresince kişisel kütüphanesini açarak bir kısım kaynaklara ulaşmamızda yardımcı olan Prof. Dr. Necati DEMİR’e; Almanca eserlerin çevirisinde yardımlarını gördüğüm Arş. Gör. Özkan AYDOĞDU’ya ve Öğr. Gör. İbrahim ÖZBAKIR’a; Rusça kaynakların çevirisine yardımcı olan Öğr. Gör. Mehmet ÖZEREN’e; manevi desteğiyle her zaman yanımda olan eşim Gülşah ÖZEK’e özellikle teşekkür ediyorum.

1. GİRİŞ

1.1. Tarihî Türk Lehçeleri

Türk milleti, tarihin tanıdığı en eski milletlerden biridir. Türklerin yaşadığı bilinen ilk bölge, Ural Dağları ile Sayan, Altay ve Tanrı Dağları arasındaki bölgedir. Türkler zaman içinde bu bölgeden çeşitli sebeplere bağlı olarak ayrılmış, çok daha geniş coğrafi alanlara yayılmışlardır. Tarih boyunca Türklerin yaşadığı coğrafya, kabaca doğuda Pasifik Okyanusu ile batıda Baltık Denizi kıyıları arasındaki bölgedir. Bu geniş coğrafi alan aynı zamanda Türk dilinin de konuşulduğu, hüküm sürdüğü alandır. Reşit Rahmeti Arat, Türk dilinin bu geniş coğrafyadaki varlığı ile ilgili şu değerlendirmeleri yapmıştır: “Türk dili gerek tarihî devirlerde gerek bugün, çok geniş bir saha işgal eder. Bu dili konuşanlar idarî ve siyasî teşkilat bakımından muayyen sınırlar içinde, bazen birbirinden oldukça ayrı kalmış ve muhtelif devirlerde kültür vasıtaları birbirinden oldukça farklı olmuştur. Bilhassa hudutlarda oturanlar, birbirinden çok farklı milletler ve kültürler ile sıkı temasta bulunmuşlardır. Bütün bunlara rağmen Türk camiasının çok ehemmiyetsiz bir farkla aynı dille konuştuğunu ve yazdığını düşünürsek Türk dilinin tarihteki rolü daha açık anlaşılmış olur”¹

Türkçenin oldukça eski ve zengin bir sözlü edebî geleneği mevcuttur. Bu gelenek içinde meydana gelen ilk sözlü edebî metinlerimizin hangi tarihe ait olduğunu tespit imkânı yoktur. Yine de komşu kavimlerin dillerinden (Çin, Arap, Tibet, Fars, Bizans, Got), daha sonra bizzat Türkler tarafından tespit edilip yazıya geçirilen metinlerden (Divânü Lûgati'-t-Türk, Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut Hikâyeleri) ve son yıllarda Türk boyları arasında yapılan derlemelerden ilk sözlü edebî ürünlerimiz hakkında bilgi edinmekteyiz. Ancak Türk dilinin tarihî gelişmesi bu sözlü ürünlere göre değil, yazılı belgelere göre tespit edilmektedir. Bunun için Türk dili tarihî demek, daha çok Türk yazı dili tarihî demektir.²

Türk dilinin kökeni ile ilgili iki teori vardır. Bunlar Ana Hun dili teorisi ve Altay dilleri teorisidir. Türk dilinin yazı ile takip edilemeyen dönemleri hakkındaki bilgilerimiz bu teorilere dayanmaktadır. Bu teorilerden ilki, Türkçenin Ana Hun adı

¹ R. Rahmeti Arat (1992), “Türk Milletinin Dili”, Türk Dünyası El Kitabı, C. II, TKAE Yay., s. 59

² Ahmet Buran, Ercan Alkaya (2007), Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yay., Ankara, s. 36

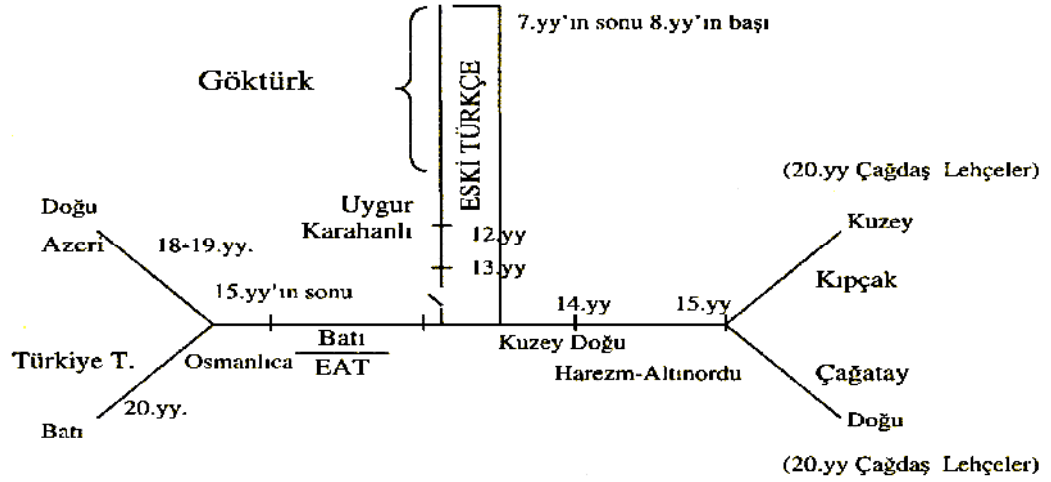
verilen dilden doğduğu görüşüdür. İkinci ve yaygın görüş ise Altay dil ailesine mensup olduğu, Ana Altaycadan türediği görüşüdür.³ Bu görüşe göre Türkçenin gelişimi aşağıdaki devrelerden oluşur:

1. Altay devri
2. En Eski Türkçe devri
3. İlk Türkçe devri
4. Eski Türkçe devri
5. Orta Türkçe devri
6. Yeni Türkçe devri
7. Modern/Çağdaş Türkçe devri⁴

Türk dili tarihî bakımından Ana Altayca, En Eski Türkçe ve İlk Türkçe devri metinlerle takip edilemeyen nazari dönemlerdir. Türk dilinin bu dönemleri hakkında kesin bilgiler vermek çok zordur. Bu dönemlerle ilgili ancak tahminî bazı bilgilerimiz vardır. Bu bilgilere göre de Ana Altayca dönemi Türk–Çuvaş dil birliğinin korunduğu, Ana Altaycanın doğu ve batı olarak iki kola ayrıldığı dönemdir. İlk Türkçe devri Türk dilinin kelime hazinesi, ses bilgisi ve şekil bilgisi hakkında bazı bilgi ve belgelerimizin olduğu devirdir. Bu bilgileri daha çok Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Eski Türkçe devri Türk dilinin metinlerle takip edilebilen ilk devridir. Köktürkçe dönemi ile başlayan Eski Türkçe devrini ve daha sonraki Türk dilinin devirlerini aşağıdaki şema ile görmemiz mümkündür:

³ Geniş bilgi için bkz.: Osman Nedim Tuna (1979), *Altay Dilleri Teorisi*, TDAV Yay., İstanbul

⁴ Ahmet Caferoğlu (1984), *Türk Dili Tarihî*, İstanbul, s. 51-59

Şekil. 1⁵

Eski Türkçe ve Orta Türkçe devirleri ve bu devirleri oluşturan lehçeler Tarihî Türk lehçeleri olarak adlandırılır. Bu bakımdan incelememiz Eski Türkçe devri ile başlamaktadır.

Eski Türkçe teriminden “Türkçenin tarihî seyri içinde, bilinen en eski metinlerinin aksettirdiği şekil anlaşılmaktadır. Yani Türklerin İslam dinini kabul etmeden önce Moğolistan bozkırları ile Tarım bölgesi civarında kullandıkları dili anlıyoruz. Bu dönemin başından yani I. Göktürk devleti döneminden (550-630) kalan ve bize kadar gelen Türkçe bir belge ya da yazıt yoktur. Bu dönemden kalma tek anıt olan Bugut Yazıtı (dikilişi 581) Türkçe değildir. Yazıtın üç yüzü Soğd, bir yüzü de Sanskrit dilindedir. Eski Türkçe döneminde Türkçe yazılmış en eski yazıtlar II. Göktürk dönemine aittir. Tarihî sırayla bu yazıtların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz: Çoyren Yazıtı, Ongin Yazıtı, İhe-Hüşötü Yazıtı, İhe- Ashete Yazıtı, Tonyukuk Yazıtı, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtı...”⁶ Bu yazıtlardan Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları en çok bilinenlerdir ve Orhun Abideleri veya Köktürk Yazıtları olarak bilinirler. Köktürk Yazıtları 1893 yılında V. Thomsen tarafından okunmuştur. V. Thomsen okumalarını “Inscriptions de l’ Orkhon Déchiffrées” adlı eseriyle 1896 yılında yayımlamıştır.

⁵ A.Buran, E.Alkaya (2007), s.39

⁶ T. Tekin, M.Ölmez (1999), Türk Dilleri, Simurg Yay., Ankara s.22

Köktürk Yazıtlarındaki alfabenin kökeni tartışma konusudur. Eski Germanlerin Run alfabesine benzediği için genellikle “Run yazısı” veya “Runik yazısı” olarak anılır. Kökeni ile ilgili çok sayıda görüş vardır. Bu görüşlere göre Köktürk alfabesinin kökeni İskandinav Run yazısına, İskandinav Run yazısından etkilenmiş Arami yazısına, Arami, Pehlevi ve Soğdak yazılarından etkilenmiş Türk damgalarına veya Türklere ait ideogramlara dayanmaktadır.⁷ Bu görüşlerinden “bu yazının/alfabenin kökenini Türk yaşayış ve inanışının ürünü olan damgalar oluşturmaktadır”⁸ görüşüne katılmaktayız.

Eski Türkçe’nin ikinci dönemini Uygur Türkçesi oluşturmaktadır. Tarihi bilgilerden Moğolistan’daki Uygur devletinin yıkılmasından sonra (840) Uygurların büyük bir kısmının güneye, Tarım havzalarına yerleşip Maniheizm, Budizm ve Hristiyanlık dinini benimsediklerini ve merkezi Koço olmak üzere 400 yıl sürecek olan yeni bir devlet kurduklarını öğreniyoruz. Uygur dönemi birçok açıdan Türk dili tarihi için önemlidir. Uygurların bugünkü anlamda şehir hayatına geçmiş olmaları ve şehir hayatının beraberinde getirmiş oldukları farklılıklar Uygur döneminin en önemli özelliğidir: “Köktürklerin yıkılmasıyla siyasi alana çıkan ve göçebe medeniyetten yerleşik şehir hayatına geçen Uygurlar, şehirli Türk medeniyetinin ilk temsilcileri kabul edilmektedir.”⁹ Köktürkçenin devamı olan Uygur Türkçesi, ilk olarak sosyal hayattaki bu değişikliklerin dile yansması ile Köktürkçeden ayrılmaya başlar: “Uygurca da aslında Köktürkçenin bir devamı olmakla beraber, birçok yönden Köktürkçeden ayrıldığı gibi, kendi bünyesi içerisinde kültür çevrelerinin değişik olması nispetinde bazı ayrılıklar göstermiştir. Bu ayrılıklar, dilin iç yapısında ve ifade vasıtalarında olduğu takdirde, değişen dünya görüşü ve ifade edilen kültür malzemesiyle izah edebiliriz.”¹⁰ Bu farklılaşma bir müddet sonra kullanılan alfabelerde de kendisini göstermiştir. Uygurlar, Uygur alfabesini, Mani alfabesini ve Brahmi alfabesini kullanmışlardır. Alfabelerden de anlaşıldığı ve A. von Gabain’in belirttiği gibi yazı çeşidinin seçilmesini çok kere din belirlemiştir.

⁷ Cengiz Alyılmaz (2007), (Kök)Türk Harfli Yazıtların İzinde, Karam Yay., Ankara, s. 1

⁸ C. Alyılmaz (2007), s. 1

⁹ Tahsin Banguoğlu (1958), “Uygurlar ve Uygurca Üzerine”, TDAY-B s.88

¹⁰ Şinasi Tekin (1992), “Eski Türkçe” , Türk Dünyası El Kitabı, C.II TKAE Yay., s. 70

Uygur döneminde kullanılmış olan alfabelerden Brahmi alfabesinin ayrı bir önemi vardır. Brahmi alfabesinde /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlüleri ayrı ayrı gösterilmiştir.¹¹ Bu yüzden Brahmi yazısıyla yazılmış metinler, Türkçenin tarihî sesbilgisi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu dönemde yazılmış eserleri üç ana başlıkta toplamamız mümkündür:

1. Budaların verdikleri veya vermiş olduklarına inanılan bütün vaazların bir araya toplandığı sutralar. Sekiz Yükmek ve Altun Yaruk bunların en meşhurdur.
2. Buda ve Budist rahiplerin hayatını düzenleyen kuralların yer aldığı Vinayalar
3. Herhangi bir dini-felsefi konunun izahının kaleme alındığı abhidarmalar¹²

Yukarıdaki eserlerden başka Budist Uygurlara ait Maytrisimit, Huen-Tsang Biyografisi, Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin, Kuanşi im Pusa gibi eserleri bu dönem içinde yazılmış önemli eserler olarak sayabiliriz. Ayrıca bu eserler dışında Uygurlar dönemine ait yazıtlar da vardır. Bunlar ise Taryat, Tes, Şine-Usu, Kara Balgasun, Gurbelan, Somon Tes, Somon Sevrey Yazıtları

Orta Türkçe dönemi XI.-XVI. yüzyıllar arasını kapsar. Orta Türkçe dönemi Türk dili tarihî içinde geleneksel olarak:

1. Karahanlı Türkçesi (11.-13. yüzyıllar)
2. Harezmi Türkçesi (14. yüzyıl)
3. Çağatay Türkçesi (15.-17. yüzyıllar)
4. Kıpçak Türkçesi (13.-16. yüzyıllar)
5. Eski Anadolu Türkçesi (13.-15. yüzyıllar)

şeklinde bölümlenir. Ancak tarihî Türk lehçelerini dilbilimsel açıdan kesin çizgilerle birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Her bir lehçe kendinden önceki lehçelerin kimi özelliklerini devam ettirebilmektedir. Bu yüzden “dillerin tarihsel gelişim süreçlerini ayıran kesin çizgiler yoktur. Tarihsel, politik, etnik, sosyal vb. olguların referans alınması, dillerin doğal gelişimiyle her zaman iç içe ya da doğrudan bağlantılı olmaması nedeniyle, gerçekçi nitelik taşımayabilir. Dillerin gelişim süreçlerinin, dilbilimsel ölçütlerle belirlenmesi gerekir. Ancak çoğu zaman, yazı dili olmayan tarihî dillerde, lehçe ve ağızlarda ilgili yeterli filolojik malzeme bulunmayışı, dilsel süreçlerin sosyal, askerî, politik vb. olgular aracılığıyla belirlenmesini zorunlu

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Hatice Şirin User (2006); Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Akçağ Yay. Ankara, s. 62-66

¹² Nurettin Demir, Emine Yılmaz (2003), Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yay., Ankara s. 67

kılar.”¹³ Genel kabul görmüş şekliyle ve yukarıda vermiş olduğumuz sırayla Orta Türkçe dönemini oluşturan lehçeler ile ilgili bazı bilgiler aktarıyoruz:

Karahanlı Türkçesi, Doğu Türkistan’da merkezi Kaşkar olan 11. yüzyılda kurulmuş Karahanlı devletinde konuşulan dildir. Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçe ve Hakaniye adlarıyla da anılır. 11. ve 12. yüzyılların İslamî-Türk edebiyatı ürünlerini kapsar ve sonra yerini “Harezmi Türkçesine” bırakır.¹⁴ Karahanlı Türkçesi, Uygurcaya çok yakındır: Karahanlı Türkçesi ile Uygur Türkçesi arasında hece, ses ve şekil bilgisi bakımından pek fark yoktur, yalnız Uygur Türklerinin bağlı bulundukları medeniyet alanı ile Karahanlı Türklerinin bağlı bulundukları medeniyet alanı arasındaki ayrılık ister istemez kelime hazinesinde, kavramlarda bir takım farklar yaratmaktadır. Ayrıca Karahanlı Türkçesini meydana getiren Türk etnik unsuruyla, Uygur Türkçesini oluşturan Türk etnik unsurları arasındaki farklılık ister istemez bu iki dönem arasında bazı küçük ayrılıklar oluşturmuştur.

Karahanlı Türkçesinin Türk dili açısından önemini hiç şüphesiz bu dönemde yazılmış olan eserler oluşturmaktadır. Bu eserler, Kutadgu Bilig, Divanü Lugati’-t-Türk, Atebetü’l-Hakayık ve Kur’an Tercümeleridir. Manzum hikâye tarzında yazılmış olan Kutadgu Bilig, simgeler düzeyinde bir anlatıma sahiptir. Bu, Türk dilinin XI. yüzyılda gelmiş olduğu yüksek kavramlaştırma, simgeleştirme gücünü göstermektedir. Divanü Lugati’-t-Türk birçok yönden Türk dili için önemlidir. Konumuzla ilgisi bakımından önemini, A.Bican Ercilasun’un cümleleriyle aktarıyoruz: “ Türk dili için bir hazine değerinde olan Divanü Lugati’-t-Türk; Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı dönemi metinlerini çözmede kullanılabilecek en önemli sözlüktür. Bu sözlüğün bulunup yayımlanmasıyla Eski Türkçe döneminin pek çok sorunu çözülmüştür. Kâşgarlı Mahmud eserine, pek az istisna ile sadece Türkçe kökenli kelimeleri almıştır.”¹⁵

Karahanlı Türkçesinden sonra gelen tarihî Türk lehçesi Harezmi Türkçesidir. Hacıeminoğlu bu dönem ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “ Harezmi Türkçesi, XII. yüzyıldan başlayarak, Harezmi ve Siderya’nın aşağı kesimlerinde Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının etkisi ile Karahanlı Türkçesinden teşekkül eden Orta Asya

¹³ N. Demir, E. Yılmaz (2003), s. 68

¹⁴ Mecdud Mansuroğlu, “Karahanlıca”, Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yay., Ankara, s. 133

¹⁵ Ahmet Bican Ercilasun (2005), Türk Dili Tarihî, Akçağ Yay., Ankara s. 332

Türkçesi edebiyat dilinin bir merhalesidir.”¹⁶ Harezmi Türkçesi genellikle bir geçiş dönemi olarak değerlendirilmiştir. Talat Tekin “Karahanlı Türkçesi ile Çağatayca arasında bir geçiş evresidir”¹⁷ demektedir. Bu görüşlerin temelinde Harezmi Türkçesinin, Eski Türkçenin devamını sağlayan ve Doğu Türkçesini başlatan Çağataycanın oluşmasına zemin hazırlaması ve Harezmi’nin kuzeyindeki Altınordu-Kıpçak Türkçesinin temelini Harezmi Türkçesine dayanması ve böylelikle de Kıpçak Türkçesinin ayrı bir kol halinde gelişmesine katkı sağlaması vardır.

Bu dönemin en önemli eserleri, Rabguzi’nin 1310 yılında yazmış olduğu Kısasü’l-Enbiya, Zamahşehri’nin hazırlamış olduğu Arapça bir sözlük olan Mukaddimetü’l Edeb, Şeyh Şerif İslam tarafından sülûk adabını öğretmek maksadıyla yazılan Muinu’l-Murid, Kutb’un Hüsrev-i Şirin’i, Harizmî’nin Muhabbetnâmesi ve Mahmud bin Ali tarafından kırk hadis türünde yazılan Nehcü’l- Feradis’tir.

Çağatay Türkçesi, Harezmi Türkçesinin doğal bir devamı sayılır ve Doğu Orta Türkçesinin son evresini oluşturur. J. Eckmann, Çağatay dili tabiriyle XI. asırdan XIX. asrın sonuna kadar devam eden Orta Asya İslam- Türk yazı dilinin gelişmesindeki üçüncü safhayı kast etmektedir.¹⁸ Bu değerlendirmeye göre Çağatay Türkçesi “Özbekler, Kazaklar, Uygurlar vb. Orta Asya Türkleri ile Tatarlar, Başkurtlar vb. gibi Altınordu devletinin asıl halkını oluşturan Kıpçak Türklerinin ortak yazı dili (dir)”¹⁹

Çağatay Türkçesi, kendi içinde çeşitli şekillerde sınıflandırılmışsa da²⁰, J. Eckmann’ın yapmış olduğu sınıflandırma genel kabul görmüştür. Bu sınıflandırma ve kısaca özellikleri şöyledir:

1. Klasik öncesi devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî’nin 1465’te ilk divanını tertibine kadar.) Bu devir, bazı Eski Türkçe özelliklerin korunduğu geçiş devridir. Başlıca temsilcileri, Sekâkî, Lutfî, Atâ’î, Ahmet Mirza, Harezmi, Ahmedî, Gedaî...
2. Klasik devir (1465-1600), Bu devrin başlıca temsilcileri, Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara, Şeybani, Ubeydi, Muhammet Salih, Babür Şah

¹⁶ Necmettin Hacıeminoğlu (1997), Harezmi Türkçesi ve Grameri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, s. 1

¹⁷ T. Tekin, M. Ölmez (1999), s. 36

¹⁸ Janos Eckmann (1958), “Çağatay Dili Hakkında Notlar”, TDAY-Belâten, Ankara, s.115

¹⁹ T. Tekin, M. Ölmez (1999), s.39

²⁰ M. Fuat Köprülü’nün, A.M. Şerbak’ın, Samayloviç’in çeşitli tasnif değerlendirmeleri vardır. Geniş bilgi için bkz. Janos Eckmann (1988) “Çağatayca”, Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yay., Ankara, s. 215-216

3. Klasik sonrası devir (1600-1921) Bir taraftan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri vardır. Başlıca temsilcileri Ebü'l-Gazi Bahadır Han, Baba Rasim Meşreb, Nadire, Furkat...²¹

Orta Türkçe dönemindeki bir başka tarihî lehçe Kıpçak Türkçesidir. Kıpçakların adı ilk defa Tobol ve İrtiş nehirleri boyunda hüküm süren Kimek kabile federasyonu içinde X. yüzyılda duyulmuştur. Daha sonra “Hazar İmparatorluğunun yıkılmasının ardından Peçenekler ve Kıpçak kabileleri kuzeyde, Karadeniz’e değin görülmeye başlamıştır. Güney Sibiry’a göç eden Kıpçaklar Ruslar tarafından Polovçı, batılı kaynaklarda Kuman veya Falben, Macar kaynaklarında ise Kun adlarıyla adlandırılmıştır. 1196’da Çingis’in Moğol kabilelerince han olarak şekillendiği dönemde, batıda Kara Hitay, Harezmşahlar ve Volga Bulgarlarının yanında dördüncü büyük güç Kıpçaklardı”²² Görüldüğü gibi Kıpçaklar çok geniş bir alanı işgal ettikleri halde, bir siyasi birlik olarak ortaya çıkamamışlardır. “Tarihte bir Kıpçak devleti görülmemektedir. Zamanla birleşerek çok müessir akınlar yapan Kıpçak kavimleri bir idare ve bir merkez altında toplanamamışlardır. Bunda her halde çok yayılmalarının etkisi olmuştur.”²³

Kıpçak Türkçesi, Tanrı dağlarından, Güney Sibiry’a’dan, Urallara Deşt-i Kıpçak coğrafyası olarak adlandırılan alanda Kıpçak boylarının yazı ve konuşma dili olmuştur. Kıpçak Türkçesinin bir başka kolu da çok farklı bir coğrafyada, XIII.yüzyılda Mısır ve Suriye de ortaya çıkmıştır. Kıpçak Türkçesi aynı şekilde, Kırım, Ukrayna ve Polonya’ya göç eden Ermeniler aracılığıyla, Doğu Avrupa’da kullanılan bir yazı dili olarak tarih sahnesindeki yerine almıştır. Böylelikle ortaya Kıpçak Türkçesinin üç ağızı ortaya çıkmıştır:

1. Kuman ağızı
2. Memluk Kıpçakçası
3. Ermeni Kıpçakçası

Memluk Kıpçakçası (XIV–XVI. yüzyıllar) Mısır ve Suriye’de Eyyubiler iktidarını yıkarak bir devlet kuran Kıpçak Türklerinin dilidir. Memluk Kıpçakçası ile yazılmış başlıca eserler şunlardır: Sarayı’nın Gülistan Çevirisi ve Berke Fakih’in İrşadü’l-Mülük’üdür.

²¹ Janis Ecmann (2005), Çağatayca El Kitabı (çev. Günay Karaağaç), Akçağ Yay., Ankara, s. 17

²² N. Demir, E. Yılmaz (2003), s. 73

²³ Ali Fehmi Karamanlioğlu (1994), Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara, s. 17-18

XI. yüzyıl ortalarında Doğu Anadolu'daki Bagratid Ermeni devletinin Selçuklu akınları ile yıkılması sonucu Ermenilerin büyük çoğunluğu Kırım'a göç edip orada uzun süre Kıpçaklarla birlikte yaşamış ve onların Rusya, Bizans ve Memluklarla olan siyasi ve ekonomik ilişkileri sonunda Kırım Ermenileri dinlerini ve yazılarını korumakla birlikte Ermeniceyi bırakıp günlük konuşma ve kilise dili olarak Kıpçak Türkçesini benimsemişlerdir. Bu Kırım Ermenilerinin bir kısmı, Polonya Kralı I. Leos'un daveti üzerine, 1280 yılında Batı Ukrayna'ya göç etmişler ve başlıca Kamenez-Podolsk şehrine yerleşmişlerdir. Ermeni Kıpçakçası işte bu Ukrayna Ermenilerinin lehçesidir.²⁴ Ermeni Kıpçakçası metinleri bu dönemde Ermeni Papazların Kamanez-Podolsk şehri ile ilgili tuttıkları kayıtlar ve resmi belgelerdir.

Bu döneme ait Türk dili tarihî açısından çok önemli eserler vardır. Bunlardan Codex Cumanicus (CC) Kuman ağzıyla yazılmış tek eserdir. Latin harfleriyle kaleme alınan Codex Cumanicus dönemin yaşayan Kıpçakçasını günlük yaşamın sözcüklerini içeren metinleri ve sözlüğü bir arada bulundurması bakımından Türk dili tarihî açısından son derece önemlidir. Codex Cumanicus'un İtalyan tüccarlar ve Fransiskan tarikatına mensup Alman rahipler tarafından yazıldığı düşünülmektedir. Codex Cumanicus dışındaki eserlerin çoğu Memluk Kıpçakçasına aittir. Bu eserler genellikle, sözlük, dilbilgisi, tıp, din, binicilik vb. gibi alanlarla ilgilidir. Bu eserler: Kitabü'l-idrâk li lisani'l-etrâk, Kitab-ı Mecmu-u Tercüman-ı Türkî Acemî ve Mogolî, Et-tuhfetü'z-Zekiye fi'l lügati't Türkiyye, Kitabü Bulgati'l- müştak fi lügati't-Türk fi'l Kıpçak, el- Kavaniü'l-küllîye li zabti'l- lügati't Turkiyye, ed-Dürretü'l-mulûk ve's-selâtin, Kitab fi'l-fıkh, Kitab fi'l—fıkh bi lisani't Türki, Kitab fî ilmi'n-nüşşab, Münyetü'l Guzât, Kitab fî riyazati'l-hayl ve el- Baytaratü'l-vazih.

Diller başlangıçta ortak bir kaynağa dayanmakla birlikte, zaman içinde, özellikle coğrafî sahalarda değişme meydana geldiği zaman, bir takım lehçelere ayrılıp yeni özellikler kazanmaktadırlar: "Türkçe ortaya çıktığında bugünkü gibi dağınık bir durumda değildi Orta Asya'nın Türklüğe dar gelip Türklerin bu havzanın dışına taşmasından itibaren Türk dilinde de bazı farklılaşmalar başladı. XI. yüzyıl ve sonrası Orta Asya Türklüğü için devamlı bir göç devridir. İşte bu noktada bir kısım halk Anadolu'ya girdi ve geniş bir coğrafi sahaya yayıldı."²⁵ Özkan'ın bahsettiği halk Oğuzlar, dönem ise Eski Türkiye Türkçesi (ETT) dönemidir. Eski Türkiye Türkçesi,

²⁴ T.Tekin, M.Ölmez (1999), s. 46

²⁵ Mustafa Özkan (1995), Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, İstanbul, s. 32

Anadolu'ya yerleşen Oğuz Türklerinin ilk kez kendi lehçeleri üzerine kurdukları yazı dilidir. Eski Türkiye Türkçesi XIII.- XV. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsamaktadır. XV. yüzyıldan sonraki döneme ise Osmanlı Türkçesi denilmektedir. Ancak Eski Türkiye Türkçesine ait dil özelliklerinin bir anda ortadan kalkmadığını, sonraki yüzyıllarda yazılmış eserlerde de görülmeye devam ettiğini görmekteyiz. Bu yüzden yeni dönemi XV. yüzyıldan başlatanlar da vardır. Eski Türkiye Türkçesi kendi içinde genel olarak;

1. Selçuklular dönemi (XI.-XIII. yüzyıl)

2. Beylikler dönemi (XIV. yüzyıl)

3. Osmanlılar dönemi (XV. yüzyılın ortalarına kadar)

olmak üzere üç döneme ayrılır. Bu dönemleri farklı adlandırıp değerlendirenler de vardır: Faruk Kadri Timurtaş, XIII-XV. Eski Türkiye Türkçesini kendi içinde:

1.Eski Anadolu Türkçesi (XIII.yüzyıl)

2. Eski Osmanlı Türkçesi (XIV.-XV. yüzyıllar)

olarak iki döneme ayırmıştır.²⁶

Eski Türkiye Türkçesi devrinde genellikle yabancı unsurların fazla karışmadığı sade bir Türkçe kullanılmıştır. Bu devirde meydana getirilen eserlerde de Arapça, Farsça unsurlar yer almaktadır. Ancak bu unsurların oranı pek fazla değildir. Yabancı kelimelerin oranı XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla doğru gittikçe çoğalmıştır ve XV. yüzyıldan sonra ise dildeki sadelik kaybolmuştur.

Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra, bu coğrafyada güçlü bir yazı dili geleneği oluşturmuşlardır. Bu güçlü yazı dili geleneği sayesinde Eski Türkiye Türkçesi döneminde Türk dili açısından önemli çok sayıda eser meydana getirilmiştir.

Bu döneme ait başlıca eserler şunlardır: Sultan Veled'in (1226-1312) İbtidaname ve Rebabname adlı Farsça mesnevileri ile divanındaki Türkçe şiirler, Yunus Emre'nin (1240-1320) şiirleri, Hoca Dehhani'nin şiirleri (XIII. yüzyıl), Ahmet Fakih'in Çarhname'si (XIV. yüzyıl), Şeyyad Hamza'nın Destan-ı Yusuf adlı mesnevisi ve şiirleri (XIV. yüzyıl), Ali'nin Kısas-ı Yusuf adlı mesnevisi (XIV. yüzyıl), Âşık Paşa'nın Garib-nâme'si (1330), Aydınoğlu Mehmed Bey (1339-1349) emri ile yapılmış Kısasü'l-Enbiya çevirisi, Yusuf-ı Meddah'ın Varka ve Gülşah adlı mesnevisi (1369), Hoca Mesud bin Ahmed'in Süheyl ü Nevbahar (1349-1378),

²⁶ Faruk Kadri Timurtaş (2005), Eski Türkiye Türkçesi, Akçağ Yay., Ankara, s. 12

Ferhengname-i Sadi ve Kelile ve Dimme adlı çeviri yapıtları, Ahmedi'nin İskendername adlı mesnevisi (1390), Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n-Necat adlı mevlidi (1409), Şeyhi'nin (1389-1430) divanı, Husrev u Şirin mesnevisi ve Harname adlı satirik mesnevisi.²⁷

²⁷ T.Tekin, M.Ölmez (1999), s.48

1.2. Ünlü Kavramı ve Ünlüler

1.2.1. Birbirinden ayrı iki kavram: Fonetik ve Fonoloji

Fonetik ve fonoloji kavramı arasındaki ayırmadan ilk bahseden Ferdinand De Saussure olmuştur. Genel Dilbilim Dersleri²⁸ adlı eserinde bu konuya değinen Ferdinand De Saussure ses fizyolojinin (Alm. Laut- ya da Sprachphysiologie) çoğu kez “ses bilgisi” (Alm. Phonetik, Fr. Phonétique, İng. Phonetics) diye adlandırıldığını belirterek bu terimin yerinde olmadığını, bunun yerine sesbilim (Fr. Phonologie) terimini kullandığını ifade etmiş, bu konuyla ilgili de şu açıklamayı getirmiştir: “Çünkü sesbilgisi başlangıçta ses evrimleriyle incelemeleri belirtmiştir, bundan böyle de o anlamda kullanılmalıdır. Birbirinden kesin olarak ayrı iki incelemeyi aynı ad altında toplayamayız. Sesbilgisi tarihsel bir bilimdir; değişimleri, dönüşümleri inceler ve zaman içinde yer alır. Sesbilim ise süre dışındadır; çünkü eklemleme ya da söyleyim düzeneği hiç değişmez.”²⁹ Ferdinand De Saussure burada fonetik terimiyle ileride bahsedeceğimiz tarihsel (historique) veya gelişmeli (évolutive) sesbilimi; fonoloji terimiyle de durgun (statique) veya betimsel/tanımlı (descriptive) sesbilimi anlatmaktadır. Daha sonraları F.De Saussure’den esinlenmiş olan M. Grammont Fonoloji ve Fonem başlığı altında, fonolojiyi, dilin seslerini ve bunların bileşimlerini, girebilecekleri dilden bağımsız olarak inceleyen bir bilim olarak değerlendirmiştir.³⁰

Fonetiğin ve fonolojinin dilbilimin ayrı birer kolu olduğu düşüncesini ortaya koyan; ele alınan bir dilde, biri anlam bilgisi farklarını ifade için, öbürü kelimelerin anlamlarını gözetmeksizin kullanılan iki ses karşıtlığının ayırt edilmesi gerektiğini ilk söyleyen Winteler olmuştur.³¹ Buna benzer bir düşünce daha sonraları İngiliz fonetikçisi H. Sweet tarafından ortaya atılmış, öğrencisi O. Jespersen daha ayrıntılı ve daha bilimsel diyebileceğimiz bir görüşle bu fikri geliştirmiştir.

Fonetik ve fonolojinin ayrı birer disiplin olarak incelenmesi gerektiğini söyleyen ilk bilgin ise J. Baudouin Courtenay olmuştur. J. Baudouin Courtenay, beşerî dilin sesleri ile bir dilin kelimelerini meydana getiren ses imgeleri arasında esaslı

²⁸ Ferdinand De Saussure (1998), Genel Dilbilim Dersleri (Çev. Berke Vardar), Multilingual Yay., İstanbul

²⁹ Ferdinand De Saussure (1998), s. 68

³⁰ Muzaffer Tansu (1963), Durgun Genel Sesbilgisi ve Türkçe, TDK Yay., Ankara s. 5

³¹ N.S.Trubestzkoy (1977) Grundzüge Der Phonologie, Gottingen, s. 7

farklar bulunduğunu ileri sürerek, bundan metodolojik sonuçlar çıkarmış ve sesler konusunda biri fizyoloji ve fiziğe dayanan, öbürü psikoloji ile akrabalığı bulunan ses simgelerini dilbilimin görevleri bakımından inceleyen, iki ayrı bilim disiplininin kurulmasını ileri sürmüştür.³² 1928 yılında Haag'da yapılan Birinci Uluslar Arası Lengüistler toplantısında Rus bilginler Jakopson, Karcevski ve Trubetzkoy tarafından bu konu hakkında kısa bir rapor hazırlanmış, bu raporlarında dilde, anlam ayırt etmek görevini üstüne almış dolayısıyla dilin anlam bilimi yönünü ilgilendiren öğeler ile, bu görevle yükümlü olmayan, sadece fiziksel somut öğelerin iki ayrı disiplin tarafından incelenmesi gerektiği belirtilmiş, Lengüistik'in bu iki dalını kesin olarak birbirinden ayırma yoluna gitmişlerdir. Bütün bu çalışmalar neticesinde 1931 yılında Genf'te toplanan İkinci Uluslar Arası Lengüistler Kongresinde bu konu gündeme gelmiş daha sonrasında bugün Avrupalı Lengüistlerin benimsediği dildeki anlam ayırt edici öğeleri konu alan disipline, 1933 yılında "fonoloji" adı verilmiştir.³³

Türkiye'de fonetik/sesbilim konusunda yazılmış eserlerin ilgili kısımlarında da bu konu gündeme gelmiştir. Necip Üçok Genel Dilbilim-Lengüistik³⁴ adlı eserinin giriş kısmında F. De Saussure'ün etkisi altında fonetik ile fonoloji terimlerini şu şekilde değerlendirmiştir: "fonoloji ile fonetiği birbirine karıştırmamalıdır; birincisi (fonoloji) konuşma mekanizmasından bahsettiği için daha ziyade fizyolojiyi ilgilendirir, bu itibarla zamanla hemen hemen hiç ilgisi yoktur. Zira dünyanın her yerinde, herhangi bir zamanda dile ait seslerin husule getirilmesi aşağı yukarı aynı şekil ve tarzlarda vukua gelir. Hâlbuki tarihî bir ilimdir; hadise ve şekil değiştirmelerden bahsettiği için, zaman ile kaimdir. Sesler kelimeyi vücuda getirdiklerinden dolayı, onların değişmelerini kendine konu alan fonetik de genel dilbilimin esaslı bir şubesi olmak icab eder. Fonoloji ise belki fonetiğin yardımcı bir disiplini olabilir."³⁵ Üçok bu tespitin devamında fonetik adı altında hem fonolojiyi, hem de dar manada fonetiği anladığını ifade etmiştir. Necip Üçok 1951 yılında yayınladığı Genel Fonetik³⁶ adlı eserinde de bu konuya yer vermiş, F. De Saussure'nün fonetik ve fonoloji ayrımını haklı bulmuşsa da fonoloji teriminin pek de kabul görmediğini, lengüistik de hem tarihî, hem de fizik ve fizyolojik bir ilim kolu

³² M. Tansu (1963), s. 5

³³ Nevin Selen (1975), Alman Dilinin Fonolojisi, A.Ü. DTCF Yay., No:252, Ankara, s. 18

³⁴ Necip Üçok (1947), Genel Dilbilim-Lengüistik, A.Ü. DTCF Yay, Ankara

³⁵ N. Üçok (1947), s. 81

³⁶ Necip Üçok (1951), Genel Fonetik, A.Ü. DTCF Yay., İstanbul

manasına gelen fonetik kelimesinin kök salmış olduğunu söylemiştir. Bu terimlerden ne anladığını da şöyle izah etmiştir: “ ş u halde biz de fonetik deyince hem tarihî, hem fizyolojik hem de fizik olan; yani hem kelimedeki seslerin gelişmelerinden, hem de seslerin hangi uzuvlarda ve nasıl teşekkül ettiklerinden bahseden bir bilim anlayacağız. Çünkü fonetik, seslerin akustik analizlerini yaptığı müddetçe fizik, dili husule getiren ve onu duyan dil organlarının nasıl işlediklerini tetkik ettiği vakit fizyoloji, dile ait bir problemin tabiatı ve yapısı hakkında sonuçlar çıkardığı zaman da dilbilim ile ilgilidir.”³⁷ Necip Üçok fonolojiyi açıklamamakla birlikte, bu fikirleriyle bugün genel kabul görmüş şekliyle fonetik/sesbilim terimini anladığını söyleyebiliriz.

Nevin Selen dilimizde fonetiğin karşılığı olarak “sesbilim” teriminin, fonolojinin karşılığı olarak da “sesbilgisi” terimin kullanıldığını; bunlardan sesbilimin doyurucu bir terim olmasına rağmen, sesbilgisi teriminin fonolojiyi tam olarak karşılamadığını ifade etmiştir. Bundan ötürü de doyurucu bir terim bulunana kadar fonoloji terimini kullanacağını belirtmiştir.³⁸

Ömer Demircan fonetiğin karşılığı olarak sesbilim’i, fonolojinin karşılığı olarak da sesbilgisi’ni kullanmıştır. Sesbilimi, seslerin anlamlı birimler oluştururken nasıl çıkarıldığını, nasıl dizildiklerini, seslerde eş zamanlı değişim ve art zamanlı değişim kurallarını inceleyen bir bilim olarak tanımlayan Demircan, daha sonra bugün fonetiğin bir alt kolu olarak değerlendirilen ve çıkardığımız sesleri dildeki işlevleri bakımından değerlendiren “görevsel sesbilimi” fonolojinin karşılığı olarak değerlendirmiştir.³⁹ Efrasiyap Gemalmaz, fonoloji bir dil içinde manadan hareket ederek, mana ayırımına yarayan vazifeli seslerin vazifelerini yerine getirebilmesi için gerekli şartları tespit etmeyi ilk hedef alan bir bilim olarak değerlendirmiştir.⁴⁰

Doğan Aksan “Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim” adlı eserinde fonetik ve fonoloji konusunda yapılan çalışmaları göz önünde bulundurarak bu konu ile ilgili genel bir değerlendirme yapmıştır. Aksan, sesbilimi (fonetik) “insan dilinin seslerinin nasıl meydana getirildiğini, ne gibi nitelikleri olduğunu, ses dalgalarıyla

³⁷ N. Üçok (1951), s. 2

³⁸ Nevin Selen (1979), Söyleyiş Sesbilimi Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi, TDK Yay. Ankara, s. 53

³⁹ Ömer Demircan (1977), Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni Türkiye Türkçesinde Sesler, TDK Yay., Ankara, s. 13-14

⁴⁰ Efrasiyap Gemalmaz (1980), “Türkçenin Fonemler Düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi”, İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., S. 12, Fasükül I, s. 174

nasıl aktarılarak dinleyene nasıl ulaştırıldığını, dinleyenin bu sesleri alışını, kısacası dilin ve bildirişmenin ses yönünü inceleyen bilim”⁴¹ olarak tanımlamıştır. Sesbilimi:

1. Durgun ya da betimsel (tasviri) sesbilim
2. Gelişmeli ya da tarihsel sesbilim.
3. Deneyli sesbilim

şeklinde sınıflandırmıştır. Durgun sesbilim fonem verdiğimiz, dil seslerinin konuşma organlarımızın neresinde, hangi koşullar altında nasıl meydana geldiğini bütün ayrıntılarıyla ve değişimleri bir yana bırakarak saptayan betimsel bir bilim dalıdır. Gelişmeli sesbilim, fonemlerin bir dilde ya da çeşitli dillerde zaman içinde gösterdiği değişimleri, bunların nedenlerini, fonetik olay ve eğilimleri inceler. Deneyli sesbilim ise laboratuvar çalışmalarıyla gerek konuşma aygıtımızın işleyişi, gerekse çıkarılan seslerin özellikle akustik yönünden değerlendirilmesi üzerinde durmaktadır.

Aksan, fonoloji terimini “dildeki öğelerin incelenmesi sırasında tek tek fonemlerin birer görevleri bulunduğu görüşünden hareket ederek dil seslerini bu görevleri açısından incelemiş ve bu anlamda phonologie terimini kullanmış olan Prag okulunun öngördüğü anlamıyla kullanmıştır. Fonetik ile fonoloji arasındaki farkı da bu bağlamda şöyle değerlendirmiştir: “Sesbilim, konuşma sırasında konuşanda, dinleyende meydana gelen eylemleri ve bildirişmenin fiziksel özelliklerini ortaya koymaya yönelirken fonoloji, seslerin bildirişmede nasıl etkili olduğunu, nasıl anlam farkları doğurduğunu, kısacası, ses özelliklerinin anlaşmaya katkısını aydınlatmaya çalışır.”⁴²

Bugün iki farklı disiplin olarak var olan fonetik ve fonoloji bilimlerine karşılık olarak bu çalışmamızda fonetik için “sesbilim” demektediriz. Fonoloji için ise Nevin Selen’in fikirlerine katılarak daha uygun bir terim bulunana kadar “fonoloji” demeyi uygun gördük. Çünkü fonolojinin karşılığı olarak düşünülen “sesbilgisi” veya “görevsel sesbilim” terimlerinin anlam, içerik ve görev bakımından sesbilim ve alt kolları içindedir.

⁴¹ Doğan Aksan (2007), Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK Yay., Ankara, s. 26

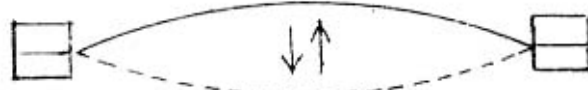
⁴² D. Aksan (2007), C.II, s. 28

1.2.2. Ses

1.2.2.1. Tabiatı ses

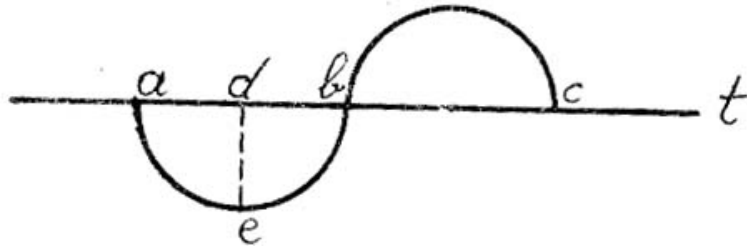
Ses fiziksel bir olaydır. Fizikte “ses” denilince, sesi meydana getiren titreşim hareketi anlaşılır. Çünkü bir cismin ses çıkarabilmesi için, titreşim yapması gerekir. Buna göre fizikte ses, “bir objenin titreşimiyle oluşan bir enerji türüdür.”⁴³

Örneğin iki ucundan gergince tutturulmuş bir tel, ortasından çekilip bırakılırsa, bir ses işitilir. Ses veren tel, denge durumu etrafında iki tarafa doğru hareket eder. Bu harekete titreşim hareketi denir.⁴⁴ (bkz. Şekil. 2)

Şekil. 2

Titreşen her varlığın bir saniyedeki yalın titreşimlerinin sayısına sıklık (frekans) adı verilir. Hertz ile ölçülür. Bu titreşim hareketi yapan cisim çevreleyen havanın hacmi, arka arkaya bir daralır bir genişler. Büzülme ve genişlemeler derece derece havanın bir molekülünden öbürüne geçerek –tıpkı durgun su yüzeyine atılan bir taş gibi- dalga’lar (ondes) halinde etrafa yayılırlar. Şu halde dalgalar, titreşimle meydana gelir ki, bunlar da periyotlu ve periyotsuz; basit ve bileşik olabilir. Bu terimleri aşağıdaki şekil üzerinde görmemiz, basit ve bileşik titreşim hareketlerini daha iyi kavramamız konusunda bize yardımcı olacaktır.⁴⁵ (bkz. Şekil 3)

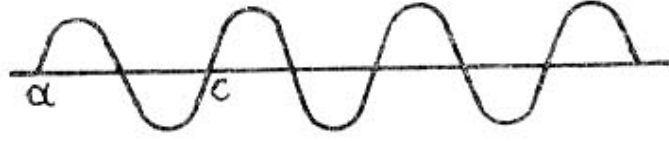
Şekil 3

⁴³ Frederick J. Keller, W. Edward Gettys, Malcolm J. Skove (1995), Fizik (Çev. Ömür Akyüz, Erkan Gülmez, Bekir Karaoğlu, Serdar Nergiz, Galip Tepehan), Literatür Yay., İstanbul, s. 423

⁴⁴ M. Tansu (1963), s. 11

⁴⁵ M. Tansu (1963), s. 11

Basit titreşim hareketi, periyotları ve amplitudeleri (genlik) aynı, fazları birbirine uyan tek bir titreşimden meydana gelmektedir. Bu sese örnek olarak diyapazon⁴⁶dan çıkan sesi örnek verilebiliriz. Diyapazondan çıkan sesi aşağıdaki şekille göstermek mümkündür: (bkz. şekil. 4)

Şekil. 4

Bileşik titreşim hareketleri, periyot ve amplitüdlere farklı, başlangıç Fazları (phase) birbirine uymayan birçok titreşimlerden meydana gelen hareketlerdir. (bkz. şekil. 5)

Şekil. 5

Bu açıdan konuşmadaki sesler de, daima bu bileşik titreşimlerden meydana gelmektedir.

1.2.2.2. Ses ve gürültü

İşitme duyumuz ses ile gürültüyü birbirinden ayırt eder. “Bir kemanın, bir piyanonun notası bizde belli bir yüksekliği olan bağdaşık bir etki bırakır. Akustiğe göre, ses gereği müziksel ses (son musical) ve gürültü (bruit) olmak üzere ikiye ayrılır ki, bunlar da ünlüler ve ünsüzlere karşılıktır.”⁴⁷ Ses ile gürültü arasındaki temel fark, seste çıkan sesin daima belli zaman aralığı içinde, aynı şekilde çıkması yani periyotlu

⁴⁶ Diyapazon, titreştirildiğinde ana seslerden birini veren, U harfi biçiminde, saplı küçük metal bir araçtır. Seslerin mutlak ve sabit titreşimleri diyapazon aletiyle belirlenir. Diyapazon uzun süre aynı frekansta titreştiğinden, genellikle müzik aletlerinde ses yüksekliği için ölçüt olarak kullanılır.

⁴⁷ M. Tansu (1963), s. 14

olması, gürültüde ise sesin periyotsuz olmasıdır. Bu yönüyle ünlüler periyotlu sesler, ünsüzler ise periyotsuz ya da hem periyotlu hem periyotsuz seslerdir.

1.2.2.3. İnsan Sesi

Sesbilim bakımından konuşmamızın temelini teşkil eden sesler, çeşitli organların katkısı ve bu organların çeşitli hareketleriyle oluşur. Anatomik olarak incelendiğinde insan sesi esas itibarıyla ciğerlerimize dolmuş olan havanın dışarı çıkması sırasında vücuda gelir. Nefesimiz, dışarı çıkarken çeşitli organlarımızın yardımı ile şekillenip sesi meydana getirir. Buna sesin fizyolojik şartları denilmektedir. Sesi meydana getiren bu fizyolojik şartlar, çeşitli tasnifler ve adlandırmalarla birlikte, esas olarak ses aygıtımızda üç grup kasa bağılı olarak ve şu üç evreden geçerek meydana gelir:

- a. Soluk verme (expiration)
- b. Sesleme (phonation)
- c. Boğumlanma (articulation)

a. Soluk verme

Sesin meydana getirilmesine ait hareket enerjisi göğsün çalışmasına sıkı sıkıya bağlıdır. Bu anlamda akciğerler, solunum aygıtının en önemli organlarıdır. Çünkü havasız bir boşlukta ses oluşmaz ve akciğerler ses çıkartmak için gerekli basınçlı havayı oluşturur.

Esnek bir dokusu olan akciğerler, kendi kendilerine hareket edemezler. İçi, ortamdaki havanın girdiği birçok küçük boşluklardan meydana geldiğinden hacimleri elbette bu boşlukların doluş derecesine, içine aldığı hava miktarına bağlıdır. Bu da birtakım kasların aktif hareketlerini sağlar.⁴⁸ Göğsün kapasitesinin değişmesinde rol oynayan kaslardan biri, diyafram kasıdır. Diyafram adı verilen, kubbe biçimindeki bu güçlü kas demeti, göğüs kaslarının yanı sıra görev alıp soluk alıp verirken yükselerek, soluk alırken de karın boşluğuna doğru inip düzleşerek göğüs oylumunu, dolayısıyla akciğerleri genişletip daraltır.⁴⁹ Bu hareketin neticesi olarak soluk alma ve soluk verme gerçekleşmiş olur.

⁴⁸ M. Tansu (1963), s. 25

⁴⁹ D. Aksan (2007), C.II, s. 16

Türkçedeki sesler, bazı ünlümler hariç soluk verme sırasındaki değişikliklerle oluşur. Bu değişiklikler seslerin oluşması sırasında, soluğun gırtlakta, boğaz veya ağız boşluğunda bir engele rastlamasıyla meydana gelir.

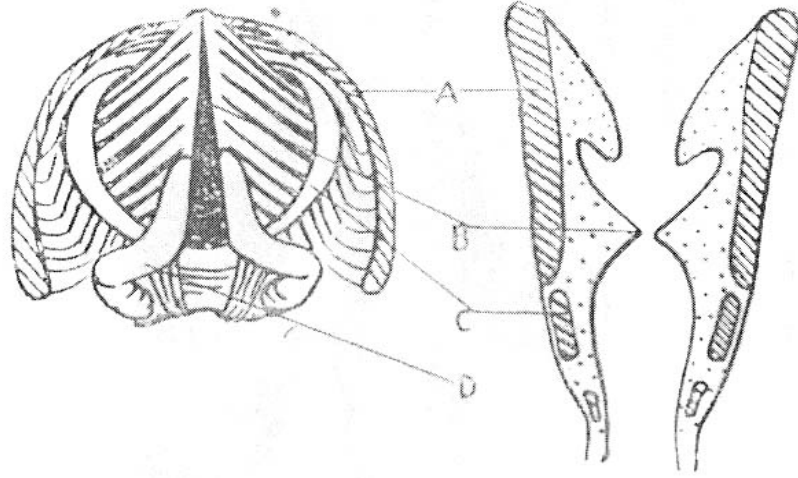
b. Sesleme (phonation)

Seslemedeki en önemli organ gırtlaktır. Ciğerlere yabancı maddelerin girmesini önleyen gırtlak, seslerin oluşmasında da rol oynar ve karmaşık yapısıyla titreşimin üretilmesini sağlar. Bu bakımdan gırtlak, “solunumdaki havanın geçmesine mahsus olduğu gibi, sesin de asıl organıdır. Bu organ sesleme ödevini, içinde ve orta kısmında bulunan ses kırıları (cordes vocales) aracılığıyla yapar.”⁵⁰ Böylelikle ses ilk tınısını gırtlakta kazanır. Gırtlak dört kıkırdaktan oluşur:

1. Halkamsı kıkırdak (cartilage ericoide): Soluk borusunun üst kısmına oturmuş olup, gırtlakın alt tarafını teşkil eder. Öteki kıkırdakların hepsi bunun üzerine yerleşmişlerdir.
2. Kalkansı kıkırdak (cartilage thyroide): İleriye doğru yarım açılmış bir kitaba benzer. Kapalı tarafı öne gelecek şekilde bir çıkıntı meydana getirmiştir.
3. İbriksi kıkırdaklar (cartilages aryténoides): Bir üçgen piramit şeklinde küçük iki tane kıkırdak olup, halkamsı kıkırdağın üstüne yerleşmişlerdir.
4. Armutsu kıkırdak (cartilage d'épiglotte): Tek bir kıkırdaktan oluşan bu küçük organ, gırtlak kapağının iskeletini teşkil eder. Gırtlak kapağı, yutma sırasında gırtlak kapamaya yarar ve yemeklerin gırtlak yoluyla soluk borusuna girmesine engel olur.⁵¹ (bkz. şekil 7)

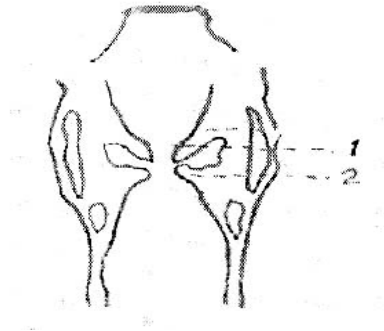
⁵⁰ M. Tansu (1963), s. 28

⁵¹ M. Tansu (1963), s. 28–29; N. Selen (1979), s. 4-5

Şekil. 7- A. Kalkansı kıkırdak, B. Ses yarığı, C. Halkamsı Kıkırdak, D. İbriksi kıkırdak

Gırtlak dilin tabanında bulunan dil kemiğine bir kasla bağlıdır. Gırtlakın iç yüzeyinde bulunan sümüksü zar, her iki yandan gırtlak boşluğunun içine doğru karşılıklı birer çift kıvrım yapar. Sesin oluşmasında alt taraftaki kıvrımlar önemlidir. Bu nedenle, bunlara gerçek sestelleri denir. Üst kıvrımlar ise yalancı ses telleridir.⁵² (bkz. şekil 8)

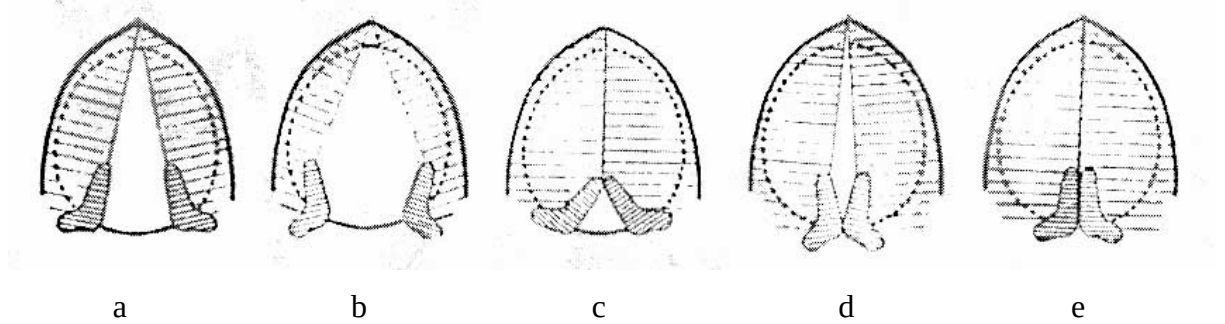
Şekil. 8- 1. Üst ses telleri, 2. Alt ses telleri

Konuşurken ses telleri kapanır; ciğerlerdeki hava basıncı artar (%1 kadar) ve sestellerini açar; hava basıncı aşağıdaki basınca eşit olunca ses telleri kapanır; basınç yine artar, sestelleri açılır ve bu açılıp kapanma devam eder. Böylece sestelleri titreşimi oluşur.⁵³ Ses tellerinin uçları, önde kalkansı kıkırdağın iç yüzüne, art iki ucu arkada ibriksi kıkırdakların alt iç köşelerine bağlıdır. Bu iki çift sestelleri arasında

⁵² M. Tansu (1963), s. 29; N. Selen, s. 4

⁵³ Ö. Demircan (1979), s. 23

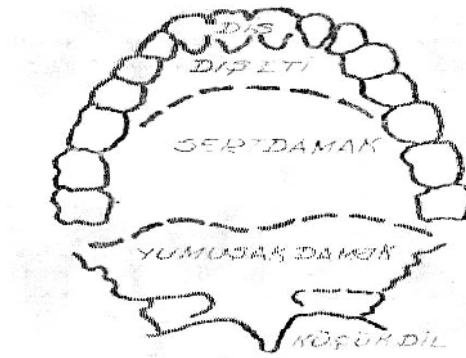
havanın girip çıkmasını sağlayan ses yarığı vardır. Seslerin çeşitli durumlarına göre de ses yarığı değişik şekillere girmekte ve bu da seslerin şekillenmesinde etkili olmaktadır. (bkz. şekil 9)

Şekil. 9- a. Durgun olduğunda, b. Derin soluk almada, c. Fısıltı durumunda, d. h sesini çıkarma durumu, e. Ses oluşturma durumu

c. Boğumlanma (Articulation)

Gırtlakta titreşerek (veya titreşmeden) geçen hava akımı, gırtlığın hemen üstünde ve ağız kanalının arka kısmını teşkil eden boğaz yoluyla, ses cihazının en üst katına gelir. Ağız boşluğu iki bölümdür. Çatısı damağın oluşturduğu öndeki sert damak, yumuşak olan arka kısmına yumuşak damak ya da gırtlak kapağı denir. Yumuşak damağın sonunda sonunda küçük dil vardır. Küçük dil soluk alırken aşağıya doğru sarkarak burundan giren havaya yolu açar. Alt ve üst damağın devamı olan dişetlerine dişler gömülüdür.(bkz. şekil 10)

Şekil. 10

Ağız boşluğu çeşitli organların hareketleriyle devamlı şekil ve hacim değişikliğine uğrar. Ağızda serbestçe hareket edebilen dil ve öte yandan aktif hareketleriyle dudaklar, aşağı yukarı ve bazen öne doğru hareketli alt çene ve nihayet

yumuşak damak gibi ağız organlarının hareketleri, bu konuda başlıca rolü oynarlar. Bu “konuşma organlarının, bazen birlikte, bazen de kendi başına hareket ederek en geniş anlamıyla ağzın belirli bir durumda dilin seslerini meydana getirmesine boğumlanma denir”⁵⁴.

Her sesin çıkarılışında, boğumlanma organları istenilen sesi meydana getirmek için çeşitli evrelerden geçer. Bu evreler:

İlk evre: Boğumlanma organlarının davranım anıdır. Genel olarak buna durum alma veya gerilme (tension) denir.

İkinci evre: Organların yerlerine geldikten sonra, bir süre bu durumu devam ettirmelidirler ki buna devam veya tutma (tenue) denir.

Üçüncü evre: Organların eski hallerini yani bağımsız durumlarını almalarıdır. Buna rahata kavuşma veya çözülme (détente) denir⁵⁵.

Ünlülerin boğumlanmasında, ikinci evreyi teşkil eden tutma süresi, hem bir gerilme hem de bir ses evresidir. Sesin asıl tınlaması bu ikinci evreye rastlar. Ünsüzlerin boğumlanmasında, kapantılılarda bu ikinci evre, akustik bakımdan sıfırdır. Bu çeşit ünsüzlerin fizyolojik analizinde yukarıda belirtilen üç evre için, gerçeğe daha uygun gelen:

- a. Kapanmaya davranım (implosion)
- b. Kapanma (occlusion)
- c. Açılma-patlama (explosion)

terimleri kullanılmaktadır.⁵⁶ Kapantılılarda fizyolojik bakımdan hiçbir zaman eksik olmayan ikinci evre, ünlüler için olduğu gibi sızıcılar için de en önemli ve sesin meydana geldiği anı teşkil etmektedir.

Boğumlanmanın birinci ve üçüncü evrelerinde ses, kulakta ayırt edilmeyecek kadar kısa süreli ve belirsizdir. Çünkü birinci evrede ses, henüz belirli tınlamasını elde etmemiştir. Üçüncü evrede ise tınlamasını kaybetmek üzeredir. Bu iki evrenin önemi, dilde bir boğumlanmadan öbürüne geçildiği anlarda kendini gösterir. Bir dildeki fonemler yazıda görüldüğü gibi yan yana dizilmiş değildirler. Art arda gelen iki ses arasında, mutad olarak geçici bir devre vardır ki, kulakla ayırt edilemez. Bununla birlikte bu devrenin iki sesin birleşmesini gerçekleştiren ve bize bütünlük hissi veren

⁵⁴ M. Tansu (1963), s. 34

⁵⁵ M. Tansu (1963), s. 34

⁵⁶ M. Tansu (1963), s. 34–35

bir özelliği vardır. Bu bakımdan “geçiş anında arada sürüp giden bir geçiş foneminden bahsetmek doğru olur. Geçiş anında önceki fonemin boğumlanma ve çıkış yeri hissedilir derecede kayarsa meydana gelen fonem kayma fonemi olur.”⁵⁷ Geçiş sesleri boğumlanma organlarının yer değiştirmeleri sırasında oluştukları için hiçbir zaman bağımsız fonem değildirler. Bunlar akustik bakımdan fark edilmezler ve kendinden önce veya sonra gelen fonemlere bağlıdırlar.

Mümkün boğumlanma çeşitleri ve konuşma aygıtımızın verebileceği sesler pek çoktur. Fakat her dilin fonemleri sayı ve tip bakımından sınırlanmış bir sistem halindedir. Boğumlanma organlarının belli bir durumu değil de her dilin kendine özgü boğumlanma eğilimlerinin tamamına boğumlanma esası denir. Ana dilinin kendi boğumlanma alışkanlıkları ile yabancı bir dili konuşanlar, boğumlanma esası kavramını bilmedikçe o dili çok iyi telaffuz edemezler.⁵⁸

Boğumlanma organları şunlardır:

a. Dil

En oynak ses organı olan dil, sesletimde damak ile birlikte görev yapar. Dil üç türlü devinim yapar: a. Ağız yolunu kapar. (/t/,/d/,/k/,/g/... için) b. Ağız yolunu daraltır. (/i/,/ü/..., /s/,/l/..., için) c. Dişsetine çarpar (/r/ için)

b. Yumuşak-damak

Damak, önden arkaya doğru: diş-seti, sert-damak, yumuşak-damak diye bölünür. Yumuşak-damak, iki ayrı görev yapar. Ya alçalarak geniz yolunu açar (/m/,/n/... için) veya yukarı kalkarak geniz yolunu kapatır (/a/,/p/,/s/... için). Bu ilk görevidir. İkinci görevi ise, dilin arkasıyla birlikte ya ağız yolunu kapatmak (/k/,/g/... için), ya daraltmak (/ı/,/u/... için) ya da genişletmektir (/o/, /a/... için)

c. Dudaklar

Ses yolunun en dış ucunda bulunurlar. Üst-dudak ve alt-dudak birlikte ses çıkarttıkları gibi (/p/,/b/,/m/... için), yalnızca alt-dudak üst-dişlere karşı da kullanılabilir. (/f/, /v/ için). Türkçe sesleri çıkarırken dudakların durumu şöyledir: a.

⁵⁷ M. Tansu (1963), s. 35

⁵⁸ M. Tansu (1963), s. 38

Kapalı: (/p/,/b/,/m/), b. Açık: düz ise /i/,/e/,/ı/,/a/; yuvarlak ise /ü/,/u/,/o/,/ö/ seslerini çıkarmak için.

ç. Küçük dil

Küçük dilin Türkçede tek başına bir işlevi yoktur.

d. Sert-damak

Sesin oluşmasında dilin önüyle birlikte kullanılır. “Dil-ucu, sert-damakla bitişerek ses yolunu kapayabilir (kim içindeki /k/ için), ya da sızmaya neden olacak kadar daraltabilir (/ş/,/j/ için). /y/ sesi çıkartılırken dil-ucu ile damak arasındaki aralık, sızma olmayacak kadar açılır. /i/,/ü/,/e/,/ö/ ünlüleri içinse, bu aralık derece daha geniş olur.”⁵⁹

e. Diş-seti

Sert-damaktan önce fakat dişlerden sonra gelen set, diş-seti adını almakta, dilin doğrusu ve ucu ile birlikte kullanılmaktadır. “Burada da ses yolu ya kapanır (/t/, /d/, /n/...için) ya da daraltır (/s/, /z/... için). /r/ için dil doğrusu ve ucu diş setine çarpıtılır.”⁶⁰

f. Dişler

Sesin oluşmasında yalnızca üst dişler kullanılır, alt dişlerin sesletimde bir görevi yoktur. Üst-dişler, dil-ucu ve alt-dudakla birlikte, Türkçede yalnızca /f/,/v/ seslerini çıkarmak için kullanılır.

Yukarıda saydığımız boğumlanma esnasında görevli organlar ile birlikte sesletime etkisi olan ses yolundaki boşluklar da vardır. Bunlar:

a. Yutak boşluğu

Ses telleriyle yemek borusu üst ucundan başlayıp ağız ve geniz boşluğunun başlangıcına kadar olan boşluktur. Sesletimde, dilin kökünü geriye çektiği, gırtlığı yukarı doğru oynattığı ve yutak yanlarını kasarak değiştirdiği saptanmıştır.⁶¹

⁵⁹ Ö. Demircan (2001), s. 9

⁶⁰ Ö. Demircan (2001), s. 9

⁶¹ Ö. Demircan (2001), s. 10

b. Ağız Boşluğu

Ses yolunun en önemli bölümü ağızdır. “Gerekli sesel ayrımlar dilin, yumuşak-damağın durumu ve çene açıklığı değiştirilerek sağlanır.”⁶²

c. Diş-dudak-arası boşluğu

Özellikle Türkçe ünlüleri çıkarırken dudakların öne doğru uzaması ve yuvarlaklaşması ile normal ve düz olması arasındaki ayrılık düz-yuvarlak karşıtlığını sağlar.

ç. Geniz boşluğu

Yutak boşluğu bitiminden burun deliğine kadar uzanır. Yumuşak damak yukarı kalkınca, geniz boşluğunun yutak ve ağızla olan ilişkisi kesilir. Bademcikler şişince geniz boşluğunun oylumu değiştiğinden, genizden hava akımını etkiler; o yüzden, çıkan seslerin özelliği de değişir.⁶³

1.2.2.4. Gramerde ses

Tabiatta ses ve insan sesi başlıkları altında genel olarak sesin fizyolojisini, özel olarak da insan sesinin meydana gelişini inceledik. Dilin oluşmasında en küçük birim sestir. Dilbilgisi terimi olarak da verdiğimiz bilgiler dışında daha çok herhangi bir anlamı olmayan, belirli kalıplarla bilinç düzleminde oluşturulmuş ve bu yönüyle gürültüden ayrılarak konuşmayı meydana getiren en temel unsurdur. Bu konu ile ilgili dilbilgisi kitaplarında çeşitli tanımlara ve bilgilere rastlamaktayız:

Muharrem Ergin sesin kelimeyi ve neticede dili oluşturan görevine atıfta bulunarak ses ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “En küçük gramer birliğinden en büyük birlik olan cümleye kadar dili meydana getiren bütün şekillerin bünyesinde ses adını verdiğimiz en küçük ve en basit dil unsurları bulunur. Gramer birliklerinin en küçüğü tek şekilli olur. Sesten daha küçük bir gramer birliği yoktur. Ses parçalanamayan en küçük gramer birliğidir. O halde ses, dilin en küçük parçasıdır. Sesler, manası olmayan, fakat manalı veya vazifeli gramer birlikleri yapmaya yarayan dil birlikleridir.”⁶⁴ Haydar Ediskun da tabiatta bulunan sesleri insan sesinden ayırarak,

⁶² M. Tansu (1963), s. 35

⁶³ Ö. Demircan (2001), s. 10

⁶⁴ Muharrem Ergin (1993), Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul, s. 29

insan sesi ile dil arasındaki ilişkiye “Sesbilgisinde ses, insan gırtlığındaki ses kırılgarlarının titreşmesiyle oluşan biçimlenmiş yalın bir selendir. Ses, bir dilin en yalın gerecidir, ögesidir. Az önceki tanıma göre, doğada canlı ya da cansızların çıkarttıkları gürültü ya da sesler, dilbilgisindeki ses konusunun dışında kalırlar. Çünkü dilbilgisinde ses insan sesidir.”⁶⁵ şeklinde vurgu yapar. Fuat Bozkurt Türkiye Türkçesi adlı eserinde sesi, dili oluşturan en küçük unsur olarak değerlendirmiştir: “Ses, bir dilde kullanılan en küçük titreşim birimidir. Böylece ses dilin bilinmeyen en küçük parçasıdır. Bir bakıma dilin atomu sayılır. Bir sözü, bir heceyi ortaya çıkaran en küçük biçimdir. Kulağımızın ayırt ettiği en küçük tınlamadır ses. Sesler kendi başlarına anlam taşımazlar, ama başka seslerle ilişki kurarken anlam değişikliklerine yol açtıkları sürece işlevsel nitelik kazanırlar.”⁶⁶ Tahir Nejat Gencan, insanın çok çeşitli sesler çıkarttığını, bunların çoğunun konuşma ile alakalı olmadığını ve de bu seslerin tamamının tespit edilemeyeceğini belirttikten sonra, dilbilgisinin konusu olarak ifade edilen sesi “konuşmaya yarayan” ses olarak nitelendirip, bunların boğumlu sesler olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷ Nevin Selen, sesleri anlaşılır/anlamalı olup olmamasına göre düzenli veya düzensiz olarak ikiye ayırır. Bu noktadan hareketle de sesi “konuşma organlarımızın düzenli çalışmasıyla anlamlı sözcükler ve tümceler oluşturmak için ağızımızdan çıkardığımız birimler”⁶⁸ olarak tanımlar. Necip Üçok, fizik ve fizyolojinin uğraşı içinde yer alan ses ile fonetiğin uğraşı olan sesi işlevleri bakımından birbirinden ayırır. Fonetiğin konusu olan sesin konuşmanın temelini oluşturduğunu, konuşmanın da dili oluşturduğu söyleyerek, dilbilgisindeki sesin dili oluşturan en küçük parça⁶⁹ olduğunu belirtmektedir. Muzaffer Tansu gramer unsuru olarak sesi, her dile özgü boğumlanma temayülleri olan ve konuşmayı teşkil eden bir unsur⁷⁰ olarak görür. Tahsin Banguoğlu ise sesin, konuşma aygıtının işleme şartlarına uygun olarak hece, kelime ve söz içinde yan yana gelip birleştiğini, bu durumda da konuşmayı ve dolayısıyla da dili oluşturduğunu⁷¹ söylemektedir.

⁶⁵ Haydar Ediskun (1988), Türk Dil Bilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, s. 67

⁶⁶ Fuat Bozkurt(1995), Türkiye Türkçesi, Cem Yayınları, İstanbul, s. 24

⁶⁷ Tahir Nejat Gencan(2001), Dilbilgisi, Ayraç Yayınları, Ankara, s. 53

⁶⁸ N. Selen (1979), s. 21

⁶⁹ N. Üçok (1951), s. 2-3

⁷⁰ M. Tansu (1963), s. 38

⁷¹ Tahsin. Banguoğlu (2004), Türkçenin Grameri, TDK Yay., s. 23

Eski Yunandan beri sesler arasında bir takım farklar olduğu tespit edilmiş ve bu tespitler neticesinde de bugün tüm dünya dillerinde kabul gördüğü şekliyle sesler iki ana kategoriye ayrılmıştır:

- a. ünlü (voyella, vowel, vokal)
- b. ünsüz (consonne, consonant, konsanant)

Bu ayrıma esas olan ise seslerin oluşum(teşekkül/boğumlanma/artikülasyon) biçimleridir.

Gutzman fonemler bilhassa sesli iseler, yani herhangi bir gürültü ile karışık değillerse, o zaman onlara vokal adını verebiliriz; şayet fonem de gürültü, sada varsa da konsonant adını vereriz demektir. Benzer bir ifade de C. Stumpf'da vardır: Vokaller dil bakımından teşkil edilen bariz renkli sesler veya gürültülerdir; konsonantlar ise dil bakımından teşkil edilen bariz renkli olmayan gürültülerdir.⁷² Ünsüzlerin çoğu gürültüyle oluşmasına rağmen /m/,/n/,/ñ/,/r/,/w/,/y/ ünsüzleri gürültüsüz bir şekilde boğumlanır. Bu bakımdan yukarıdaki iki görüş ünlü ile ünsüz ayrımını kesin bir şekilde yapamamaktadır.

F. Techmer, ünlü ile ünsüz arasındaki farkı fizyolojik olarak izah eder Bu izaha göre ünlüler “geniş ağız açıklığı, ünsüzlerde ağız kanalının daralması ve kapanması ile meydana gelir.”⁷³ Ancak bu açıklamaya göre ağız kanalının daralmasıyla meydana gelen /ı/,/i/,/u/,/ü/ ünlülerini de ünsüz olarak nitelendirmek, ağız kanalının genişlemesiyle meydana gelen /h/, /w/ gibi ünsüzleri de ünlü olarak nitelendirmek gerekirdi. F. Techmer'in bu açıklaması da, tek başına ünlü-ünsüz ayrımı için yeterli değildir.

Lyons, ünlü-ünsüz ayrımında ötümlü esas alarak: “Bütün ünlülerde, ses tellerinde titreşim üretildiği, bu sesler ötümlü oldukları halde ünsüzlerin ancak bir bölümünde titreşim vardır.”⁷⁴ der. Bu tespit önemli bir ayrımdır ancak kendisinin de ifade ettiği gibi bazı ünsüzlerin -/y/ gibi -ötümlü olması ünlü ile ünsüz arasındaki kesin ayrımı engellemektedir.

Peter Ladefoged ve Ian Maddieson, ünlü ile ünsüz arasındaki ayrımın fonetik esasının açık olmadığını; fonetik olarak ayrımı seslerin oluşumundaki sürtünmeyi esas alarak, ünlünün sessiz sürtünme, ünsüzün sesli sürtünmeyle meydana geldiği

⁷² N. Üçok (1951), s. 38

⁷³ N. Üçok (1951), s. 38

⁷⁴ D. Aksan(2007), C. 2, s. 24

açıklamıştır. Ayrıca fonolojik olarak da ünlü ile ünsüz arasındaki ayrımı “ sesli harflerin kendi başlarına bir sözcüğü oluşturduğu görülür, ama sessiz harfler ancak yanına bir sesli harf alarak bir sözcüğü oluşturduğu görülür.”⁷⁵ şeklinde dile getirirler.

Forchhammer; ünlü ve ünsüz terimleri için ünsüz karşılığı olarak “engel fonemleri”, ünlü karşılığı olarak da “özgür fonemler”⁷⁶ terimlerini kullanmıştır. Bu terimleri kullanma gerekçesi ünsüzlerin oluşmasında ses yolunda bir engelin var olması, ünlülerin ise ünsüzlere göre serbest biçimde meydana gelmesidir.

Muzaffer Tansu “Fizyolojik yönden konuyu incelerken bu iki çeşit fonemi (ünlü ve ünsüz) ayırmada, genel olarak, boğumlanma organlarının açıklığı (aperture) esas olarak alınmaktadır. Gerçekten ünlü tipi olarak /a/’yı, ünsüz tipleri olarak da /p/,t/ ve /k/ seslerini alırsak, bir ünlünün çıkarılışında ağız tınlaticısının açık, bir ünsüzün çıkarılışında ise esas itibariyle kapalı olduğunu görürüz. Bununla birlikte, ünlüler ile ünsüzler arasında, boğumlanma organları yani ses yolu açıklığı bakımından görülen ayrılık mutlak değil nispidir. Ses yolu tınlaticısının fonemlerin çıkarılışı sırasında uğradığı şekil ve hacim değişiklikleri sayısız olduğundan, fonemler arasındaki tınlama farkları da sınırsızdır. Ses yolu açıklığı farkının nispi olduğunun bir kanıtı da bazı ünlüler ile ünsüzler arasındaki yakınlıktır. Mesela /i/ ünlüsü ile /y/, /u/ ünlüsü ile /w/ ünsüzü arasında pek az açıklık farkı vardır.”⁷⁷ Muzaffer Tansu ayrıca deneyli ses bilgisinin imkânlarından yararlanarak da ünlü ile ünsüz arasındaki farkı ifade eder: “Deneyli ses bilgisinin elde ettiği sonuçlar, ünlülerle ünsüzler arasında fizyolojik bakımdan esaslı farklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ünlüler daima gittikçe azalan bir kas gerilimi ile, ünsüzler ise hecede işgal ettikleri yere göre, bazen gittikçe artan (hece başındaki ünsüzler; mesela pa gibi), bazen de gittikçe azalan (hece sonundaki ünsüzler; mesela ap gibi) bir gerilim meydana getirirler.”⁷⁸

Ünlü ve ünsüz arasında yukarıda bahsedilen farklar, aynı zamanda ünlü ve ünsüz tanımlarının da temel çıkış noktasını oluşturur. Çünkü tanımların tamamı aşağıda görüleceği gibi bu seslerin oluşum şekliyle alakalıdır:

“Ses yolunda bir engele çarpmadan çıkabilen ses, harf, vokal”⁷⁹

⁷⁵ Ladeford, P., Maddieson, L. (1996). The Sound of the World’s Languages, Blackwell Publishing, Madlen USA Ladeford, s. 282

⁷⁶ N. Üçok (1951), s. 39

⁷⁷ M. Tansu (1963), s. 39

⁷⁸ M. Tansu (1963), s. 39

⁷⁹ Türkçe Sözlük (1997), TDK Yay., C.2, Ankara, s. 2310

“Ciğerlerden gelen havanın ağız kanalında herhangi bir engele uğramadan yalnız ses yolundaki daralma veya genişleme ile çeşitlenen, dil ve dudakların oluşturduğu ses.”⁸⁰

“Teşekkülleri sırasında ses geçitinden belirli hiçbir takıntıya uğramayan, hiçbir engelle karşılaşmayan seslere vokal adı verilir.”⁸¹

“Tek başlarına söylenen sesler, gerçekte ağız boşluğunda bir engele çarpmadan çıkan seslerdir. Bunlara ünlü denir. Ünlü, ağız boşluğunda bir engele çarpmadan çıkar.”⁸²

“Ünlüler, büyük dilin, alt çenenin ve dudakların aldıkları duruma göre biçimlenip çıkan seslerdir. Ünlüler, ses yolunda hiçbir engele uğramadan ses organlarının ortaklaşa işlemeleriyle oluşurlar. Bu bakımdan onlara özgür fonemler de diyebiliriz.”⁸³

“Ağız boşluğunda ve ses yolunda hiçbir engele çarpmadan çıkan seslere ünlüler denir.”⁸⁴

“a, e, o, ü... gibi ses yolunda önemli bir engele uğramadan, daha doğrusu, gerilme, duralama eylemleri sezilmeden çıkanlardır.”⁸⁵

“Ünlüler, genel olarak ağız kanalının açık olduğu durumlarda çıkarılan seslerdir. Bunun için bazı dilciler açıklık sesleri de der.”⁸⁶

“Ünlüler özgür ve gürültüsüz seslerdir. Çünkü ünlülerin çıkışında ciğerlerden gelen hava ağız ya da burun boşluğunda bir engele rastlamaksızın dışarı çıkar; konuşma organlarının herhangi bir yerinde kapanma ya da daralma olmaz, bu nedenle bir hışırtı ya da fısırtı gibi gürültü duyulmaz.”⁸⁷

“Sesli harfler, ses sisteminde hiçbir engelle karşılaşmamaları fizyolojik karakteristikleri ve fonolojik olarak da bir hece içindeki görevleriyle tanımlanırlar.”⁸⁸

Ünlü ve ünsüz arasındaki temel fark, bütün bu görüşlerden de anlaşılıyor ki, teşekkül biçimleri bakımındandır. Dolayısıyla, teşekkül biçimleri bakımından ünlü ile ünsüz arasındaki ayırım çoğunlukla belirleyicidir. Çoğunlukla demektediriz çünkü bu

⁸⁰ Zeynep Korkmaz (2007), Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, s. 225

⁸¹ M. Ergin (1993), s. 34

⁸² F. Bozkurt (1995), s. 27

⁸³ H. Ediskun (1988), s. 69

⁸⁴ M. Hengirmen (1988) s. 54

⁸⁵ T. N. Gencan(2001), s. 55

⁸⁶ D. Aksan(2007), C. 2, s. 24

⁸⁷ N. Selen (1979), s. 21

⁸⁸ L. Ladeford, P., Maddieson, L. (1996), s. 282

durumun bize göre tek istisnası /y/ ünsüzüdür; o da zaten yarı-ünlü olarak değerlendirilmektedir.

1.2.3. Dünya Dillerinde Ünlüler

Ünlüler dil organlarının birlikte hareket etmeleriyle meydana gelirler. Bu durum ünsüzlerde görülmez. Çünkü ünsüzlerin oluşmasında dil organlarının birlikte hareket etme zorunluluğu yoktur. Ünlülerin oluşmasında dil organlarının birlikte hareket etmesinden dolayı, “organlardan birinin muhtelif durumlarını öteki uzuvların muhtelif durumları ile birleştirmek suretiyle aynı cinsten vokallar meydana getirmek mümkündür.”⁸⁹ Bu açıdan dünya dillerinde görülen tüm ünlüleri burada göstermemiz mümkün olmamakla beraber, esas itibarıyla yazı dilinde bulunan ve fonem olarak değerlendirilen ünlüleri göstermeye çalışacağız.

Dünya dillerindeki ünlüleri, genel ve ortak özelliklerine göre dört gruba ayırmak mümkündür. Bunlar:

1. Ağız ünlüleri
2. Geniz Ünlüleri
3. Kayan Ünlüler
4. Yarı Ünlüler⁹⁰

İleride de göreceğimiz üzere, Türkçenin ünlüleri berrak ağız ünlüleridir. İlk olarak ağız ünlülerinden, daha sonra Türkçede rastlamadığımız geniz ünlülerinden ve örneklerini Türkçede de gördüğümüz kayan ünlülerden ve de yarı ünlülerden bahsedeceğiz.

Dünya ünlü sisteminde, konuşma organlarımızın pasif durumda bulunduğu sırada meydana gelen /ə/ fonemi hariç [/i/, /e/, /a/, /o/, /u/, /y/, /ø/, /œ/, /æ/, /ɔ/, /ɑ/, /ɤ/ olmak üzere on iki ünlü vardır.⁹¹

1.2.3.1. Dünya dillerinde ağız ünlüleri

Dünya dillerindeki ağız ünlüleri tasnif edilirken üç ana bölüme ayrılıp öyle değerlendirilmiştir. Bu üç bölüm şöyledir:

⁸⁹ N. Üçok (1951), s. 62

⁹⁰ Ahmet Buran (2007), “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler”, II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10–12 Nisan 2006) Bildirileri, Kayseri Erciyes Ü. Yay., s. 31

⁹¹ N. Üçok (1951), s. 63

1. Ağız kanalının açıklığına göre
2. Dilin durumuna göre
3. Dudakların durumuna göre

1.2.3.1.1. Dünya dillerinde ağız kanalının açıklığına göre ünlüler

Ağız kanalının açıklığı, ağzın biçimi ünlülerin niteliğini belirten özelliklerden biridir. Ağız kanalının açıklığına göre ünlüler, dar ünlüler (kapalı ünlüler de denir), açık ünlüler (geniş ünlüler de denir) ve yarı-açık ünlüler olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Dar ünlüler ağız kanalının nispeten daralmasıyla oluşmaktadır. Bunlar /i/, /y/, /u/, /ɯ/ ünlüleridir. Yarı-açık ünlülerde, ağız kanalı dar ünlülere göre daha açıktır. Yarı-açık ünlüler /e/, /ø/, /o/, /ɑ/ ünlüleridir. Açık ünlüler ise ağız kanalının en açık konumunda boşumlanan ünlülerdir. /æ/, /œ/, /ɔ/, /a/ ünlüleri de açık ünlülerdir.

1.2.3.1.2. Dünya dillerinde dilin durumuna göre ünlüler

Söyleniş sırasında dilin önde ya da arkada tümsekleşmesi, önde ya da arkada tınlama sağlayan bir ağız boşluğu bırakmasına göre yapılan ayrımdır. Dilin değişik konumlarına göre ünlüler ön dil ünlüleri (ince ünlüler) ve arka dil ünlüleri (kalın/art ünlüler) olmak üzere ikiye ayrılırlar. “Ön dil ünlülerinin tınlama yeri ağız kanalının ön uç kısmında, arka dil ünlülerinin tınlama yeri ise ağız kanalının arka kısmında gerçekleşmektedir. Dilin bu durumuna göre çıkan seslerin nitelikleri –doğaldır ki- birbirinden farklıdır. Ön dil ünlüleri ince, arka dil ünlüleri veya art ünlüler ise kalın olarak çıkar ve böyle de nitelendirilirler.”⁹² /i/, /e/, /æ/, /y/, /ø/, /œ/ ünlüleri ön dil ünlüleri, /a/, /ɑ/, /ɯ/, /ɔ/, /o/, /u/ ünlüleri ise arka dil ünlüleridir.

3. 1.2.3.1.3. Dünya dillerinde dudakların durumuna göre ünlüler

Ünlüler söylenişinde dudakların aldığı duruma göre geniş ve yuvarlak ünlüler olmak üzere ikiye ayrılırlar. Geniş ünlüler şunlardır: /a/, /æ/, /e/, /i/, /ɯ/, /ɑ/. Yuvarlak ünlüler ise /u/, /o/, /ɔ/, /œ/, /ø/, /y/ ünlüleridir.

⁹² D. Aksan (2007), C. 2, s. 25

Yukarıda sayılan ünlülerin hepsi her dilde tam olarak bulunmasa bile, bu ünlülerin varyantları olarak düşünülebilecek ve fonemik değer taşıyan başka ünlüler de vardır.

/a/,/e/,/i/,/o/,/u/ ünlüleri eskiden beri bilinen temel ünlülerdir. Bu beş temel ünlü daha 1630 yılında Olearius tarafından ağız kanalı üzerindeki boğumlanma yerine göre oluşturulmuş meşhur “vokal çizgisi” üzerinde gösterilmiştir:⁹³

Şekil. 11 Olearius'un Vokal Çizgisi

Bu temel ünlülerin dışında kalan ö ve ü ünlüleri ise yuvarlaklaşmış veya katışık ünlüler olarak adlandırılır. Nitelikleri esas alınarak değerlendirilen bu ünlülerin tamamının, nicelik olarak da uzun şekillerinin olduğunu bilmekteyiz. Şimdi nitelik olarak değerlendirdiğimiz dünya dillerindeki bu ünlülerin başta temel ünlüler olmak üzere oluşumlarına ve çeşitlerine bakalım:

U çeşitleri

U ünlüleri niteliklerine göre kapalı [u] ve açık [U], niceliklerine göre de uzun ve normal süreli /u/ olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Olearius'un vokal çizgisi'nde (bkz. şekil 11) de görüleceği gibi ağız kanalının ön kısmında oluşmaktadır. U ünlüsünün her iki çeşidi de Türkçede bulunur: kuru [ku'rU], bunu [bu'nU]

İ çeşitleri

Ön dudak veya ön dil ünlüsü olan i, nitelik bakımından kapalı i [i] ve açık i [İ] olmak üzere iki türüdür. Ağız kanalının en arka tarafında boğumlanır.. Türkçede iki /i/ türü vardır. Bunlardan kapalı i vurgusuz hecede, açık i'de açık hecede görülür: bitirdi [bitirdİ], izci [izdžİ]⁹⁴

⁹³ N. Üçok (1951), s. 65

⁹⁴ N. Üçok (1951), s. 66

A çeşitleri

A ünlüleri ağız kanalının kısmında, ağza daha yakın bir noktada boğumlanır. Bu ünlülerinin oluşmasında ağız kanalının ön kısmı öteki ünlülerden daha fazla açıktır. Buradaki açıklık birçok /a/ çeşidinin meydana gelmesine sebep olur. Dünya dillerinde /a/'nın aşağıdaki türleri görülür:

[a] : Mümkün olduğu kadar önde boğumlanan, æ ünlüsüne yakın açık, berrak bir a'dır. Bu a her dilde bulunmakla beraber daha çok Fransızcada ve Danimarkacada bulunur. Türkçede ise bilhassa son eklerde olmak üzere tonlu hecelerde ve yabancı kelimelerin tonsuz hecelerinde palatal 'l'nin yanında görülür: çarşıda [tʃɑʁʃɪda], kıldan [kɪldan; helâk [helac] vb.

[ɑ] : Yarı velar, boğukça olan bu a, [ɔ] ünlüsüne yaklaşır. Bütün dillerde görülür. Boğuk /a/ Türkçede ise daha çok tonsuz hecelerde görülür: kazma [kazma], kan [kan]

[A] : Bu fonetik işaret en arı /a/ ünlüsünü gösterir. Boğumlanmasında ağız kanalı olabildiğince açıktır. Türkçede rastlanan bir a çeşidi değildir. Bu a çeşidine İngilizcede father “baba” sözcüğündeki a'yı örnek gösterebiliriz: [fA'dð]

[e] : Boğuk bir a'dır. ə veya æ ünlülerine yaklaşır. Türkçede rastlanmaz. Necip Üçok bu ünlü için Almancadaki Satan “şeytan” [zɑ'ten]⁹⁵ örneğini verir.

E ünlüleri

E ünlüleri vokal çizgisi üzerinde İ arasında A boğumlanmaktadır. Şekil 11'deki vokal çizgisinde görüleceği gibi İ-----A parçası, A----U parçasından daha uzundur. Bundan dolayı da bu aralıktaki ünlülerin sayısı daha fazladır. /e/nin dünya dillerinde nitelik bakımından üç çeşidine rastlamaktayız:

[e] : /i/'ye en yakın olan kapalı veya dar bir ünlüdür. Almanca ve Fransızca gibi birçok dilde bulunmaktadır: Alm. reden “nutuk vermek, konuşmak” [redən], Frans. café [kafe] Türkçede de görülür: beş [beʃ], el “yabancı” [el]

[ɛ] : [e] ye nazaran daha geride boğumlanan ve daha açık olan bir e ünlüsüdür. Türkçede en çok bulunan e çeşididir: elek [elec], kelebek [celebec]...

[æ] : A'ya yaklaşan en açık e çeşididir. Türkçede özellikle açık ve tonlu hecelerde görülür: erken [ærc'æn], dünden [dyn'dæn]...⁹⁶

⁹⁵ N. Üçok (1951), s. 68

⁹⁶ N. Üçok (1951), s. 70

O ünlüleri

Vokal çizgisi üzerinde U-----A aralığının da boğumlanmaktadır. Dünya dillerinde O'nun üç çeşidi vardır:

[o] : Kapalı bir o olup, o çeşitleri içinde ağız kanalının daralması, dudakların yuvarlaklaşması bakımından u'ya en yakın olanıdır. Alm. so “öyle, böylece” [zo:], İng. no [no] örneklerinde bu o çeşidi vardır. Türkçede ise dudak ünsüzleriyle birlikte görülür: bol [bol], bodrum [bodrum]

[ɔ] : Çok az rastlanan bir o çeşididir. U-A arasında boğumlanır. Almancada, Fransızcada bazı örneklerde görülür: Alm. Gott “Tanrı” [gɔt^h], Frans. prosateur “nesirci” [prɔzatœr] . Türkçede ise görülmez.

[ɔ] : Türkçede dahil olmak üzere birçok dilde görülen, oluşum yeri, oluşumunda dudakların aldığı şekil bakımından a'ya yaklaşan bir o çeşididir. kolay [kɔlaj], Alm. sone “güneş” [zɔnə], İng. sorry “üzgün” [sɔri]...⁹⁷

I ünlüleri

Dünya dillerinde iki tane ı'dan bahsedilebilir. Bunlardan bir tanesi Rusça “yeri” adı verilen [ɨ] ünlüsü, diğeri ise [ɪ] işaretiyle gösterilen ve neredeyse tamamen Türkçeye ait olan ı ünlüsüdür.⁹⁸

Rusça yeri adı verilen [ɨ] ünlüsünü Türkçe ı ünlüsüyle karıştırmamak gerekir. [ɨ] bir arka dil vokali olup, oynaklanması sırasında ağız kanalında oldukça önemli bir daralma meydana gelir ve dudaklar geniş vaziyette bulunur. Bu vokal Rusçada gırtlakta telaffuz edilir ve aşağı yukarı ıı birleşmesinden meydana gelir.

Türkçe ı=[ɪ] ise ağız kanalının pek az daralmasıyla elde edilen bir orta dil ünlüsüdür. Boğumlanması sırasında dudaklar yarı kapalıdır. Görüleceği gibi bu iki ünlü arasındaki temel fark boğumlanma yerleridir. Rusça [ɨ] arka dil ünlüsüdür, Türkçe [ɪ] ünlüsü ise boğumlanması ı ya göre daha önde olan orta dil ünlüsüdür.

Katışık / yuvarlaklaşmış ünlüler

Yukarıdaki ünlülerin dışında kalan ü ve ö ünlüleri katışık (gemischte vokale; voyelles composées) veya yuvarlaklaşmış ünlüler (geruntude vokale; voyalles

⁹⁷ N. Üçok (1951), s. 70

⁹⁸ N. Üçok (1951), s. 70–71

arrondies) olarak adlandırılmaktadırlar. Bunun sebebi ise “boğumlanmaları sırasında u ve o’daki gibi yuvarlak olduğu halde dil, i ve e palatal vokallerinin artikülasyon durumunda bulunması; böylece iki oynaklanma biçiminin birleşmiş”⁹⁹ olmasıdır.

Ü çeşitleri

Nicelik olarak diğer ünlülerde olduğu normal gibi sürelili ve uzun olmak üzere iki çeşidi bulunan ü ünlüsünün, nitelik olarak da iki çeşidi vardır. Bunlardan “biri ince (kapalı), yüksek, yuvarlak öndil ünlüsü [y]; öteki geniş, yüksek, yuvarlak ön dil ünlüsü [Y]’dür.”¹⁰⁰

Ö çeşitleri

Genel ünlü siteminde nitelik bakımından ö’nün iki temel çeşidinden bahsedilebilir:

[ø] : Bu ünlü kapalı o ile kapalı e’nin birleşmesinden meydana gelmiştir. Türkçede görülmez. Alm. Schön “güzel” [ʃ ø:n], Frans. creuse “oyuk” [krøˈzə] örneklerinde [ø] ünlüsünü görmekteyiz.

[œ] : İngilizce dışında hemen hemen tüm dillerde görülen bir ö çeşididir. [ø] ye nazaran daha geniş ağız kanalı ve daha genişçe dudak durumu ile oluşan bir öndil ünlüsüdür. [œ] ünlüsü Türkçede görülmektedir. Bazen yanındaki seslerin etkisiyle daha yuvarlak olanlar olsa da genellikle Türkçedeki ö, [œ] fonetik işaretiyle gösterilen ö çeşididir.

1.1.2.2. Dünya Dillerinde Geniz Ünlüleri

Bazı dillerde boğumlanmaları burunda gerçekleşen ünlüler vardır. Bunlara geniz ünlüleri veya burun ünlüleri (nasal vowels; voyelles nasales) denir. İki çeşit geniz ünlüsünden bahsetmek mümkündür. Bunlardan biri genizden hafifçe çıkarılan, diğeri de genizden belirgin bir şekilde çıkarılan ünlüdür. Genizden hafiften çıkanlar ünlü-ünsüz ilişkisi neticesinde oluşur. Nazal bir ünsüzden önce gelen ünlü genellikle nazal ünsüzün son sesiyle boğumlanır. Böylelikle hemen hemen her dilde tespit edilebilen bir nazal ünlü görülebilir. Diğeri ise bilhassa Fransızcada görülen ve dünya ünlü sisteminde dört çeşidi bulunan nazal ünlülerdir. “Diğer dillerin birkaçında biri

⁹⁹ N. Üçok (1951), s. 72

¹⁰⁰ N. Üçok (1951), s. 72

veya öteki bulunduğu halde Fransızcada dördü de temsil edilmektedir: [o], [ɑ], [ɛ], [œ]¹⁰¹

Türkçede nazal ünsüzlerle kullanılan bazı ünlülerde nazal ünlüye tesadüf edilse de aslî olarak nazal ünlü yoktur.

1.1.2.3. Dünya Dillerinde Kayan Ünlüler

Kayan ünlü (diphtongue, diphtong, Diptong), “aynı seslem içinde yer alan ve bir ünlünün işlevini yerine getiren çift ünlüye verilen addır.”¹⁰² Bir başka ifadeyle iki ünlünün bir hece içinde yan yana gelmesidir.

Dilbilimcilerin çoğu kayan ünlüleri oluşturan iki ünlüden birinin hece oluşturduğunu; ötekinin ise ünsüz veya yarı ünlü işlevini üstlendiğini belirtirler. Bu görüşlerden hareketle de, ünlüden yarı-ünlüye geçişte soluk baskısının düşmesi ve yarı-ünlüden ünlüye geçişte de soluk baskısının yükselmesi göz önüne alınarak esas itibariyle alçalan kayan ünlü, yükselen kayan ünlü olarak iki türlü kayan ünlü ayrımına gidilir.¹⁰³

Necip Üçok, alçalan kayan ünlülerin asıl kayan ünlü olduğunu, yükselen kayan ünlülerin ise asıl kayan ünlüler içinde değerlendirilmediklerini; hatta bu ünlüler için “sahte kayan ünlüler” de denildiğini belirtmektedir. Bir diğer kayan ünlü çeşidi ise her iki ögenin baskı şiddetinin aynı olduğu eşit kayan ünlü veya süzülen kayan ünlüdür. Bu kayan ünlü çeşidine “bazı Alman ağızlarında, İngiliz ve Norveç ağızlarında ve Amerika rastlanır.”¹⁰⁴

Dünya dillerinde asıl kayan ünlüler [ai], [au], [eu], [ou] ünlüleridir. Asıl kayan ünlülerinde her iki öge de kendi şiddetini muhafaza eder. Buna karşılık sahte kayan ünlülerde sestən yana zayıf olan fonem tonu üzerine çeker; süzülen kayan ünlülerde ise her iki unsur da birbirine eşit olup, ses şiddeti bakımından biri ötekine üstün değildir.¹⁰⁵

¹⁰¹ N. Üçok (1951), s. 78

¹⁰² D. Aksan(2007), C. 2, s. 30

¹⁰³ D. Aksan(2007), C. 2, s. 30

¹⁰⁴ N. Üçok (1951), s. 92

¹⁰⁵ N. Üçok (1951), s. 92

1.1.2.4. Dünya Dillerinde Yarı-Ünlüler

Yarı ünlü (halbvokal, semivocalic; semi-voyelle; semivowel) terimiyle adlandırılan sesler, ünlüyle ünsüz arasında bulunan seslerdir. Yarı-ünlü seslerde, “ağız açıklığının kimi zaman bir ünlü için gerekenden daha az, kimi zaman daha fazla olduğu görülür. Bu sesler, söyleyiş ve akustik açısından ünlü, işlev açısından ünsüz niteliği taşır.”¹⁰⁶

Genel olarak sesbilimde iki tür yarı ünlü vardır. İlk tür yarı ünlüler “hece teşkil etmeyecek şekilde kullanılan i ve u’dan ibaret olup altına küçük bir kaş [] konulmak suretiyle belirtilen seslerdir.”¹⁰⁷ Diğer yarı ünlüler ise ünsüzlerle ünlüler arasında seslerdir. Bu seslerin çıkışında “ağız geçidi öteki ünsüzlere göre daha geniştir. Ama ünlülerin çıkışında olduğundan daha dardır.”¹⁰⁸ Bu tür yarı ünlülere dünya dillerinin çoğunda rastlanır. Bu sesler [w] ve [j] (=y) yarı ünlüleridir; dünya dillerinin %85’inde [w] sesi, %76’sında ise [j] sesi bulunmaktadır.¹⁰⁹

Dünya dillerinde kayan ünlülerdeki yarı ünlüler dışında genel olarak bilinen ve kabul edilen yarı ünlüler [w] ve [j]=y ünlüleridir.

1.1.3. Türkçede Ünlüler

Türk dilinin fonetik yapısı ile ilgili Türkologlar tarafından çok sayıda çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalar esas itibariyle üç metot üzerine şekillenmiştir: 1. Karşılaştırmalı çalışmalar, 2. Saha çalışmaları, 3. Tipolojik çalışmalar. Bu çalışmalarda en önemli konu sesbirimlerin ilk şekillerinin tespiti ve bu sesbirimlerin gelişim süreçleridir. Altay dilleri teorisi, Altay dilleri arasındaki ses denklikleri ve temel fonolojik ve sesbilimsel kuramlar Türkçedeki ilk sesbirim ve bu sesbirimlerin gelişim süreçleri hakkında bilgi vermektedir.

J. Grunzel ilk Altay dillerinde önce yalnız üç ünlünün bulunduğunu –bunlar /a/, /i/, /u/–, sonradan ikisinin /e/, /ü/ daha eklendiğini ve ilk Altaycanın dağılmasından sonra,

	o		ö		ı
u		ve	ü		ve nihayet i
	u		ü		i

¹⁰⁶ D. Aksan(2007), C. 2, s. 31

¹⁰⁷ N. Üçok (1951), s. 72

¹⁰⁸ N. Selen (1979), s. 95

¹⁰⁹ Ladeford, P., Maddieson, L. (1996), s. 322

Şemadan anlaşıldığı üzere Baskakov, ünlülerin ayrışmasını ikinci dönemden itibaren başlatmıştır. Üçüncü dönemden itibaren de genel Türkçedeki temel ünlü sisteminin oluştuğunu belirtmiştir. Burada dikkatimizi çeken husus birbirinden ayrı iki ünlü sisteminin oluşmasıdır. Baskakov'un buradaki iddiası, Türkçedeki en eski ve başlangıçtaki ünlülerin tamamının sekiz ünlüden */a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/* oluşmadığıdır. Ona göre */a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/* ünlü sisteminin yanında */a/, /e/, /ı/, /u/* ve dar, kısa yapıları */ĩ/, /ĩ/, /ũ/, /ũ/* ünlülülerden oluşan ikinci bir sistem daha vardır. Tatarca, Başkurtça ve kısmen de Hakasça da örneklerini gördüğümüz bu ünlü sisteminin Baskakov'un belirttiği dönemde ortaya çıkmış müstakil bir ünlü sisteminin devamı mı, yoksa daha sonraki dönemlerde temel ünlülerden gelişmiş ve çeşitli fonetik olaylarla oluşmuş ünlü sistemi midir? Bu konuda birbirleriyle çelişen görüşler vardır.¹¹¹ Baskakov'un bu husustaki en önemli referansı aşağıda gösterdiğimiz Tatarca ve Çuvaşça arasındaki ses denklikleridir:

<u>Eski durum</u>		<u>Genel Türkçe</u>		<u>Tatarca, Başkurtça</u>		<u>Çuvaşça</u>
ĩ	>	ı~ĩ	>	ĩ	>	ĩ
ĩ	>	i~ĩ	>	ĩ	>	ĩ
ũ	>	u~ũ	>	ũ	>	ũ
ũ	>	ü~ũ	>	ũ	>	ũ

Bu görüşün, diğer görüşlerden farkı ünlülerdeki gelişimin kısa ünlülerden değil, temel ünlülerden meydana gelmesidir.

Bu konuda önemli görüşlerden biri de J. van Ginneken'e¹¹² aittir. Ona göre ilk Ural-Alтай dilinde genellikle ünlüler olmamış ve son zamanlara kadar Batı Türk lehçelerindeki kökler yalnız dört ton (tarafsız, yumuşamamış, yuvarlak artdamaklaşmış ve yuvarlaklaşmış ünsüzler) gruplarına ait olan ünsüzleri içermiş, bu esnada eklerdeyse azami (geniş) ve asgari (dar) haddinden fazla açıklık derecesiyle tesadüf eden ünlülere yakın iki ses mevcut olmuştur. Sonradan her iki açıklık derecesi ünsüzlerin dört tonundan biriyle bağlaşılmış ve bunun neticesinde sekiz ünlü meydana

¹¹¹ Bu görüşler için bkz. A.N.Baskakov (2006), s. 84-97, A.M. Şçerbak (1998), s. 33

¹¹² A.M. Şçerbak (1998), s. 190

gelmiştir. J. van Ginneken ünlülerin uzunluğunu, ünsüzlerin ikizleşmesi olayının bir taklidi olarak düşünmektedir.

J. Krámsky¹¹³, Köktürk yazı sistemi özelliklerini (kullanılmaları mecbur olmayan ünlüler için dört işaretin mevcudiyeti; bazı ünsüzlerin birçok şekilde belirtilmesini) göz önünde tutarak, ilk Türk dilinin ünlüleri ünsüzlerin özel ayrımsal belirtileri şeklinde bulundukları zamandan, bunların bağımsız sesler olmaları zamanına kadar geçici bir basamak teşkil ettiği kanaatindedir.

M.A. Çerkassky Orkun devrinden önce üçlü bir Türk ünlü sisteminin olduğunu düşünmektedir. Bu üçlü sistem Orhun devriyle birlikte dörtlü sisteme dönüştüğü kanaatindedir:

Orhun devri öncesi i u
 a

Orhun devri i u
 a ü

Çerkasskiy'e göre Orhun devrinden sonra, bu dört Orhun ünlü foneminin her biri ikiye ayrılmıştır ve bugünkü temel sekiz ünlülü fonetik sistem oluşmuştur.¹¹⁴ Bu düşüncenin temel ve tek delili Orhun yazısının verileridir.

M. Mollova'ya göre de ilk Türk dilinin yaşadığı devirde ünlüler ile ünsüzler fonolojik bakımdan birbirinden ayrılmamışlardır ve esas fonolojik ayırt ediciler olarak ünsüzler sonradan oluşmuştur. Ünlüler ise halen fonem teşkil etmemiş ve ünlülerin fonem olarak ayrılmaları ünsüzlerle beraber aynı zamanda değil çok sonradan yer almıştır.¹¹⁵

Türk ünlü sistemi hakkındaki tüm görüşler küçük farklılıklarla birlikte yukarıdaki görüşlerle aynıdır. J. Grunzel'in ünlülerin niteliğinin yavaş yavaş büyümesi hakkındaki fikri, delillerini bir takım somut lehçelerin araştırma sonuçlarında ve çocuk dilinin gelişmesiyle konuşmanın bozulma olaylarına ilişkin

¹¹³ A.M. Şçerbak (1998), s. 190

¹¹⁴ M.A. Çerkasskiy (1965), s. 107-109

¹¹⁵ A.M. Şçerbak (1998), s. 191

verilerde bulmaktadır. Ancak bu tespit sadece Türk dilinin ünlü sistemi için değil, tüm dillerin ilk ünlü sistemi için geçerli olabilir.

J. Van Ginneken'in özetle ilk Ural-Altay dillerinde ünlülerin olmadığı ve zaman içinde açıklık derecesi yüksek/fazla olan ünsüzlerin oluşmasından sonra ünlülerin bu ünsüzlere bağlı olarak oluşmaya başladığı şeklindeki görüşü de tartışmaya açıktır. Şcerbak'ın dediği gibi "Türk lehçelerindeki ünlülerin ünsüzlerden meydana gelmiştir veya ünsüzlerin fonem olarak ayrılması ünlülerle aynı zamanda olmamıştır diyen iddiayı onaylamamız için elimizde hiçbir türlü gerçek veriler bulunmamaktadır."¹¹⁶ Her ne kadar elimizde bu şekilde veriler olmasa da, ilk yazılı belgelerimizde õ- "düşünmek", ü "uyku", ī "bitki" gibi tek ünlüden oluşan köklerin olması, ilk yazılı belgelerimizden çok daha önceleri, ünlülerin bağımsız bir sesbirim olarak var olduğunu göstermektedir.

İ. Krámsky ve M. A. Çerkassy'nin Köktürk alfabesinden hareketle Eski Türkçenin fonolojik sistemi hakkındaki tespitleri veya öngörülleri yanıltıcı olabilir. Zira Köktürk alfabesinde dört işaretle gösterilen ünlüler, aşağı yukarı aynı dönemde yazılmış olan Brahmi metinlerinde ı~i ünlüleri hariç Türkçedeki temel ünlüler ayrı işaretlerle gösterilmiştir. Neticede Göktürk, Uygur, Mani ve Arap yazılarında ünlüler için az sayıda işaretlerin kullanılmış olması veya her ünlü için ayrı bir işaretin kullanılmaması bağımsız bir ünlünün olmadığına değil, imla tercihinin bir sonucudur.

W. Radloff'un ilk Türkçedeki ünlü varlığını ile ilgili görüşleri bugün için çoğu Türkolog tarafından benimsenmiştir. W. Radloff, Teleut lehçesi ünlülerine dayanarak ilk Türkçe için sekiz ünlünün var olduğu tahmininde bulunmuştur.¹¹⁷

A. von Gabain, Eski Türkçe için é ünlüsüyle birlikte dokuz ünlülü bir sistem ön görmüş ve ayrıca bu ünlülerin uzun karşılıklarının da olduğu belirtmiş, fakat bununla ilgili herhangi bir örnek vermemiştir.¹¹⁸

Türkçenin ünlü sistemi hakkında Louis Bazin'in de önemli görüşleri vardır. Bazin "Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri" adlı yazısında Türk dilinin ünlü sistemi ile ilgili Türkologların çoğu tarafından da kabul görmüş şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

¹¹⁶ A.M. Şcerbak (1998), s. 194

¹¹⁷ W.Radloff (1882), s. 5

¹¹⁸ A.Von Gabain (1988), Eski Türkçenin Grameri (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, s. 34

“Türk vokalizmi bütün tarihî Türk dillerinde ve hemen hemen günümüzdekilerin hepsinde (başlıca istisnası, büyük şehirlerin Özbekçesi gibi kuvvetli bir şekilde Farsça’nın etkisinde kalmış lehçelerdir.), damaklılık (patalité), açıklık (aperture) ve dudaklılık (labialité)’tan müteşekkil üç ilişkinin (corrélations) tayin ettiği mükemmel bir simetri ile tarif edilen başlıca sekiz fonem’den teşkil etmiştir. Gerçekten de, dört ön damaklı (pré-palatales) veya önlü (antérieures)=(ince), ve dört damaklı (post-palatales) veya artlı (postérieures)=(kalın)nın; dört açık (ouvertes) (=geniş) ve dört kapalı (fermées) (=dar)’ın; dört yuvarlak olmayan (non-arrondies) veya dudaklı olmayan (non-labiales)=(yuvarlak) ve dört yuvarlak (arrondies) veya dudaklı (labiales) (=yuvarlak)’ın çift çift birbirlerinin karşısı olduğu müşahade edilir.”¹¹⁹ Türkçedeki ünlüleri nitelikleri bakımından üçe ayıran Bazin, nicelikleri bakımından da bu ünlülerin uzun karşılıklarının olduğunu söyler.

Genel Türkçenin ünlülerinin ikili karşıtlığının belirleyici bir rol oynadığı açıktır. Ancak bu karşıtlıklar zaman içinde bazı lehçelerde ikiden daha fazla karşıtlıklar oluşturmuştur. İki den fazla karşıtlıkları oluşturan ünlüler Türkçenin genel ünlüleri değil, zaman içinde genel ünlülerden gelişmiş ünlülerdir. Ancak bu ünlülerden kapalı /e/ ünlüsünün durumu diğerlerine göre farklıdır. Kapalı /e/ ünlüsünü ayrı bir başlık altında ayrıca değerlendireceğiz.

Dünya dillerindeki ünlüleri niteliklerine göre;

1. Ağız ünlüleri
2. Geniz Ünlüleri
3. Kayan Ünlüler
4. Yarı-Ünlüler

olarak tasnif edip değerlendirdik. Türkçedeki ünlüleri de niteliklerine göre:

1. Ağız Ünlüleri
2. Kayan Ünlüler
3. Yarı- Ünlüler

olarak tasnif edip değerlendirmek mümkündür:

¹¹⁹ Louis Bazin (1988), Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri, (Çev. Mehmet Akalın) Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yay., Ankara, s. 16-17

1.1.3.1. Türkçede ağız ünlüleri

Türkçenin bazı lehçelerinde görülen kayan ünlüleri ve dünya dillerinin çoğunda olduğu gibi Türkçede de bulunan yarı-ünlüleri bir kenara bırakırsak, Türkçenin temel ünlüleri açık, berrak ağız ünlüleridir. Türkçede bu temel ünlülerin (/a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/) yanı sıra, ara veya ek ünlüler¹²⁰ dediğimiz ünlüler de mevcuttur. Bu başlık altında Türkçenin temel ünlüleri başta olmak üzere, ara/ek ünlüleri nitelikleri ve nicelikleri bakımından değerlendireceğiz.

1.1.3.1.1. Niteliklerine göre Türkçede ağız ünlüleri

Ağız ünlüleri çıkış biçimi esas alınarak üç bakış açısına göre bölümlendirilirler:

1.1.3.1.1. 1.Ağız kanalının açıklığına göre ünlüler¹²¹

Türk ünlü siteminin en önemli ayırt edici özelliklerinden birini hiç şüphesiz ağız boşluğunun açılma derecesi belirlemektedir. Genel Türkçede ağız kanalının açıklığı açık/geniş (ouvert, open, offen) ve kapalı/dar (fermi, close, geschlossen) iki kademeli karşıtlığı meydana getirmektedir. Genel Türkçede geniş ünlüler /a/, /e/, /o/, /ö/’dür. Dar ünlüler ise /ı/, /i/, /u/, /ü/’dür. Bu sınıflandırmaya ek olarak Muzaffer Tansu, ağız kanalının açıklığı sırasında dilin yükselip alçalmasını göz önünde tutarak ünlüleri yüksek ünlüler (ı, i, u, ü) ve alçak ünlüler (a, e, o, ö) olarak da adlandırmıştır.¹²²

Genel Türkçe	geniş/açık	a e o ö
	dar/kapalı	ı i u ü

Tarihî Türk lehçelerinde ise kapalı é ünlüsüyle birlikte üç kademeli bir karşıtlık söz konusudur:

¹²⁰ Ek veya ara ünlüler tabiriyle, Türkçenin temel ünlüleri olarak kabul ettiğimiz sekiz ünlü ve bu ünlülerin uzun karşılıkları dışında; bu ünlülerden gelişmiş ünlüleri kastetmekteyiz.

¹²¹ J. Denny (1941), s.35 bunu “dil’in şakuli istikametteki mevkii” başlığıyla değerlendirmiştir. Ö. Demircan (1979, s.37) “dil/damak arası açıklığına göre ünlüler” başlığı altında ele almıştır. /a/ ünlüsünün daha geniş olduğundan hareketle de dar, orta, geniş şeklinde üçe ayırmıştır. Nevin Selen (1979, s.21) de “çene açısının büyüklüğüne göre ünlüler”; Volkan Çoşkun (1999), ‘Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler’ TDAY-Belleten, Ankara s.44’de ‘Dilin yüksekliği bakımından ünlüler’ olarak tasnif etmiştir.

¹²² M. Tansu(1963), s.42

Tarihî Türk lehçeleri	geniş	a e o ö
	yarı geniş	ê
	dar	ı i u ü

Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Tatar, Hakas Türkçelerinde ve bazı lehçelerde genel Türkçedeki iki kademeli karşıtlık, dokuz, on ve daha çok sayıdaki ünlüleri kapsayan üç ve dört kademeli karşıtlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır:

Az.	geniş	a e o ö
	yarı geniş	ê
	dar	ı i u ü

Bşk., Tat., Çuv.	geniş	a e
	yarı dar	ĩ ã o ö
	dar	i i u ü

Kzk. Kklp.,Nog.	geniş	a e o ö
	yarı geniş	ê
	yarı dar	ĩ ã ũ ů
	dar	ı i u ü

Hak.	geniş	a e o ö
	yarı dar	ĩ
	dar	ı i u ü

Azerbaycan Türkçesinde ara/ek kademe ünlüsü tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi kapalı ê'dir. Şçerbak Azerbaycan Türkçesindeki kapalı ê ünlüsünün ê>ê

gelişmesiyle ortaya çıktığını söylemektedir: *el “el” Az. èl, *en “en” Az. èn...¹²³
Ancak, Şçerbak’ın vermiş olduğu örneklerin çoğunu Talat Tekin ē>è gelişimiyle açıklamaktadır.¹²⁴

Başkurt, Tatar ve Çuvaş Türkçelerinde ek/ara kademe ünlülerini yarı-dar, kısa/aşırı kısa/kısaüstü ünlüler oluşturmaktadır: ĩ, ı̄, ũ, ũ̄ . Bu lehçelerde ek/ara kademe ünlülerinin meydana gelmesi genel Türkçe ünlü siteminin bölgesel şekil değiştirmesinin sonucudur. Dar ünlülerin aşırı kısa telaffuzu bunların biraz genişlemesine ve geniş ünlülere yaklaşmasına yol açmış (ı>ĩ, i>ĩ̄, u>ũ, ü>ũ̄), kısa ünlülerin geniş ünlülere yaklaşması ise, bu sorgunların açılma basamağının değişmesine sebep olmuştur. e ünlüsü i ünlüsüne, o, ö ünlüleri ise u,ü ünlülerine dönüşmüştür.¹²⁵ Her ne kadar Baskakov bu ünlüleri Türkçenin iki temel ünlü sisteminden birine ait kabul etse de örneklerle baktığımızda kısaltmaların Türkçedeki temel sekiz ünlüden ve bu ünlülerin nicel karşılıklarından geliştiğini görmekteyiz: Tat. kış “kış”, tıl “dil”; Çuv. s’ır “yer”

Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçelerinde iki ek/ara kademe ünlüleri bulunmaktadır. Bunlar yarı-geniş è ünlüsü ve Başkurt, Tatar ve Çuvaş lehçelerinde de gördüğümüz yarı dar, kısa ĩ, ı̄, ũ, ũ̄ ünlüleridir. Yukarıdaki şekilde de görüldüğü gibi bu lehçelerde dörtlü bir karşıtlık söz konusudur. Hakas lehçesinde de üç kademeli karşılık vardır. Buradaki ek/ara ünlü *e>ĩ değişmesiyle oluşmuştur.

Yukarıdaki açıklamalara dayanarak, Türk lehçeleri için ağız kanalının açıklığı üzerine, iki kademe (geniş-dar) karşıtlıklı sekiz kısa ve sekiz uzun ünlülü sistemin birincil sistem teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

1.1.3.1.1.2. Dilin durumuna göre ünlüler¹²⁶

Genel Türkçedeki ünlüler için ikinci ayırt edici nitelik, ünlülerin kalınlık-incelik karşıtlığıdır. Bu karşıtlık, Özbek Türkçesi hariç,¹²⁷ genel Türkçede temel bir

¹²³ A. M. Şçerbak (1998), s. 45

¹²⁴ Krş. A. M. Şçerbak (1998), s.46-47; Talat Tekin (1995), s. 181-182

¹²⁵ A.M. Şçerbak (1998), s.49

¹²⁶ J. Deny (1941, s.34-35) “dilin ufkî satıhta aldığı mevkîe göre vokallerin tehecci edildiği yer bakımından ünlüler ” başlığıyla değerlendirip sert damağın ön kısmında teşekkül eden ünlülere ön veya damak önü vokalleri, damağın arka kısmında teşekkül eden ünlülere de art veya damak ardı vokalleri demektedir. Nevin Selen (1979, s.51) de buna “dilin devinimine göre ünlüler” demektedir.

¹²⁷ Özbek Türkçesinde ünlülerin paralel olarak kalın ve ince sıralılara bölünüşü yoktur ve ünlülerin tüm sistemi şu şekildedir: /a/, /o/, /ũ/, /u/, /e/, /i/

kuraldır ve Eski Türkçeden itibaren a/e,o/ö/,u/ü ünlülerinin karşıtlığında daha belirgin olmak üzere¹²⁸, ı/i karşıtlığına dayanan ikili bir sistemdir. Genel Türkçedeki ünlüler söyleyiş sırasında dilin önde ya da arkada tümsekleşmesi, önde ya da arkada tınlama sağlayan bir ağız boşluğu bırakmasına göre ince ünlüler/ön dil ünlüleri (antérieure, front, vorderer) ve kalın ünlüler/ arka dil ünlüleri/ art ünlüler (postérieure, back, hinterer) olmak üzere ikiye ayrılırlar. Genel Türkçede ince ünlüler /e/, /i/, /ö/, /ü/, kalın ünlüler ise /a/, /ı/, /o/, /u/'dur.

/ı/'nın teşekkül noktasından hareketle Nevin Selen, /ı/ ünlüsünü bir orta dil ünlüsü olarak değerlendirmiştir.¹²⁹

1.1.3.1.1.3. Dudakların durumuna göre ünlüler

Genel Türkçedeki ünlülerin üçüncü ayırt edici nitel özelliği, düzlük-yuvarlaklık karşıtlığıdır. Söyleyiş sırasında dudakların aldığı duruma göre Türkçede ünlüler düz ünlüler¹³⁰ (non arrondit, rounded, ungerundet) ve yuvarlak ünlüler (arrondit, gerubdeter) olarak ikiye ayrılırlar. Genel Türkçede düz ünlüler /a/, /e/, /ı/, /i/; yuvarlak ünlüler ise /o/, /ö/, /u/, /ü/'dür.

Genel olarak Türkçede bu karşıtlık korunurken “düzlük-yuvarlaklık belirtisi üzerine ikili uygunluğun ihlali düz ünlülerin yuvarlaklaşması veya yuvarlak ünlülerin düzleşmesi şeklinde oldukça nadir görülmektedir.”¹³¹ Başkurt, Tatar ve Özbek Türkçelerinde /a/ ünlüsü yuvarlaklaşabilmektedir. Bu durum Özbek Türkçesinde fonolojik değer kazanmıştır. Ancak bu durum Türkçenin genel bir özelliği değildir. Bu, adı geçen lehçelerin özel durumları ile ilgili dil içi ve dil dışı sebeplerle alakalıdır. Mesela Özbek Türkçesindeki a>o fonolojik değişmesi Tacikçenin etkisiyledir.¹³²

1.1.3.2. Türkçede kapalı e meselesi (è)

Kapalı /e/ meselesi Türkçede çok tartışılmıştır. Bu tartışmaların temelinde kullanmış olduğumuz alfabelerin Türkçenin ünlü sistemini karşılayacak yeterlilikte

¹²⁸ ı/i kalınlık-incelik karşıtlığının diğer ünlüler arasındaki karşıtlığa göre daha zayıf olduğu konusundaki düşüncemizi, ı/i ünlüleri arasındaki nitelik istikrarsızlığı desteklemektedir.

¹²⁹ N. Selen (1979), s.51-52

¹³⁰ Ö. Demircan (1979, s.37) düz ünlü yerine “olağan” ya da “yuvarlak olmayan” ünlüler demenin daha doğru olacağını söyleyerek, yuvarlak terimin burada dudakların yuvarlaklığını ve biraz öne doğru uzamasını anlattığı ifade eder.

¹³¹ A.M. Şçerbak (1998), s.57

¹³² Bkz. E.D. Polivanov(1933), Uzbekskaia Dialektologiya i Uzbekskiy Literaturıy Yazık, Taşkent, s.22

olmaması yatmaktadır: “Ana Türkçe için genellikle kabul edilen sekiz ünlünün (a,e,ı,i,o,ö,u,ü) bile çoğu zaman birkaç işaretle gösterilmek durumunda kalındığı dikkate alınırsa e ile i arasında yer aldığı düşünülen bir ünlünün her zaman gösterimi olmayacağı açıktır.”¹³³

Köktürk harfli metinlerin okunmasıyla Ana Türkçe ve Eski Türkçedeki ünlü sayısı konusundaki tartışmalar başlamıştır. Nitelik bakımından Ana Türkçe ve Eski Türkçede varlığı herkesçe kabul edilen sekiz ünlünün dışında /e/ ile /i/ arasında kapalı bir /e/ ünlüsünün varlığı tartışmaların çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Kapalı /e/ ünlüsünün varlığıyla ilgili ilk görüş V. Thomsen’e aittir.¹³⁴ V. Thomsen, Orhun Yazıtlarında bazı kelimelerin ilk hecelerinde görülen I (ı,i) işaretinin bazen yazılıp, bazen de yazılmadığına dikkat çekerek bunun tesadüfî olamayacağını, I işaretinin değiştiği kelimelerde e ve i arasında yer alan kapalı /e/’nin var olduğunu iddia etmiştir. V. Thomsen daha sonra (1913), kapalı e sesinin varlığını Yenisey yazıtları ile de kanıtlamaya çalışmış ve “Une lettre mélonnue de Inscriptions de l’Iénisei” adlı makalesinde, Orhun yazıtlarında iki türlü yazılan köklerin (Ø=e~i) Yenisey yazıtlarında özel bir işaretle (E) gösterildiğini belirterek é sesinin varlığını kabul etmiştir:

él:

Orhun yazıtlarında: li,l

Yenisey yazıtlarında: IE

W.Radloff Ana Türkçe için tek bir e ünlüsü tasarlamıştır. Bu ince, geniş /e/’nin bütün doğu step, Orta Asya diyalektlerinde /e/, İrtiş Tatarcasında /i/,/e/; Başkurtçada /i/, Volga Bulgarcasında /i/ ve Yakutçada /e/,/ie/ olduğu belirtmiştir.¹³⁵ V.Thomsen’in kapalı e fikrini ileri sürmesinden sonra W.Radloff dokuzuncu ünlünün varlığı tezine kesinlikle karşı çıkmış ve 1897’de yayımladığı “Die Altürkischen Inschriften der Mongole” adlı makalesinde e>é>i ses gelişimi teorisini öne sürerek /é/ sesinin asli olmadığını asli açık /e/ sesinin belli lehçelerdeki söyleyiş biçimi olduğunu savunmuştur.

K. Foy Orhun ve Yenisey yazıtları dışında da konuyu değerlendirmiştir. K. Foy’a göre Türkçede /i/ ve /e/’ nin varyantları bulunmaktadır ve I işareti yalnızca /i/

¹³³ Emine Ceylan (1988) Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enst., Ankara, s.V

¹³⁴ V. Thomsen, (1993), Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü. (Çev.) TDK Yay., Ankara

¹³⁵ W.Radloff (1892), s.84

ünlüsünü göstermektedir. Bu düşüncesine kanıt olarak da yaşayan Türk lehçelerindeki ikili şekilleri örnek vermiştir: bir- ~ ber-, giy- ~ gey-, di- ~de- vb.¹³⁶

Kapalı e konusu, bu ilk tartışmaların ardından, çağdaş lehçelerle ses denklikleri kurularak tartışılmaya devam edilmiştir. V. Grönbech é'nin aslî olduğunu düşünmüş ve düşüncesini de Eski Türkçedeki é'nin Yakutçada ikiz ünlü ile karşılandığını göstererek kuvvetlendirmiştir: Orh. bir- = Yak. bier- "ver-"; Orh. biş = Yak. bies "beş"

N. Poppe konuyu Azerbaycan, Yakut ve Çuvaş Türkçeleri açısından ele aldığı "Turkish-tschuwassische vergleichende Studien" adlı makalesinde önce Yakutça ve diğer Türk lehçelerini karşılaştırarak bir sonuca varmaya çalışmışsa da, diğer Türk lehçelerindeki /e/ sesine karşılık Yakutçada bazen /e/, bazen /i/, bazen de /ie/ bulunuşu karşısında Yakutçanın kesin bir ölçüt olarak kullanılamayacağını belirtmiştir. (Yak. bjl "bel"=ET bel; Yak. il "barış"= ET el; Yak. sir "yer"= ET yer; fakat Yak. er "erkek"= ET er; Yak.bier- <*bēr- "ver-"= ET ber- vb.)¹³⁷ N.Poppe daha sonra Fundemanta'da yayımladığı "Das Jakutische" adlı makalesinde konuyu Yakutça üzerinde daha da derinleştirmiştir ve bu sefer Ana Türkçe ile Yakutça arasında beş denklik kurmuştur. Bu denklikler:

1. AT *e>Yak. e: *er>Yak. er 'erkek'; *sen>Yak.en 'sen'
2. AT è>Yak. i: *eki>Yak. ikki~ekki; *èl>Yak. il 'barış'; èlt->Yak.ilt-
3. AT *i>Yak. i: *bil->Yak. bil-'bil-'; *iç>Yak. is 'iç'
4. AT *ê>Yak.ie: *kêñ>Yak.kieñ 'geniş'; *kêp>Yak. kiep 'kalıp'; *keçe> Yak. kieve 'akşam'
5. AT *ē>Yak. ie: *yē->Yak. sie- 'yemek'; *bēş>Yak.bies 'beş'; *yēl>Yak.siel 'yele'¹³⁸

A.von Gabain, "Eski Türkçenin Grameri" adlı eserinde kapalı /e/ konusuna değinmiş, Brahmi metinlerinden hareketle de Eski Türkçede müstakil bir işaretle

¹³⁶ K. Foy (1900), Türkische Vocalstudien besonders das köktürkische und osmanisch berreffend, MSoS, III. Phth. II, s.180-214

¹³⁷ Emine Yılmaz (2007), "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", (ed. Laslo Karoly), Szeged, Studia Urala-Altaica 47, s.522

¹³⁸ Poppe, N., (1959), Das Jakutische, in J. Deny et al. (eds.) Philologiae Turciace Fundamenta, Wiesbaden, s. 674-675

gösterilen, asli bir sesbirim olarak kapalı /e/ ünlüsünün varlığını kabul etmiştir. A.von Gabain ayrıca, /è/ ünlüsünün uzun şeklinin olduğu söylemektedir.¹³⁹

Ahmet Cevat Emre, kapalı /e/ sesinin mevcut olduğunu çeşitli lehçelerden topladığı örneklerle göstermiştir.¹⁴⁰ Genel olarak, *ē>ie/è/e/i veya è>i/e gelişimine sahip olduğu düşünülen kapalı e ünlüsü, A. Cevat Emre'ye göre *ie>è gelişimiyle ortaya çıkmıştır. Böylelikle A. Cevat Emre'nin iddiası /ie/ diftongunun è'nin en eski biçimi olduğudur. Bugün Yakutçada görülen ie diftongu da bu en eski biçimin devamıdır. /è/ sesi de ie diftongunun büzülmesiyle oluşmuştur.

Reşit Rahmeti Arat, "Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dair"¹⁴¹ adlı yazısında /è/ ile ilgili düşüncelerini açıklamıştır. Arat'a göre /è/ sesinin varlığı ile ilgili yeterince delil bulunamamıştır. /e/ sesinin yazımı ile ilgili ikiliğin diğer ünlüler için de geçerli olduğunu ifade ettikten sonra, aynı durumda olan diğer ikiliklerin nasıl açıklanacağını sormuştur. Böylelikle R.Rahmeti Arat, Radloff'tan sonra /è/ sesinin varlığına itiraz eden ikinci bilim adamı olmuştur.

Mecdut Mansuroğlu, Karahanlıca¹⁴² adlı yazısında Kutadgu Bilig'in bir nüshasındaki OÓ yazılışını è'ye kanıt göstererek, Karahanlı Türkçesi döneminde /è/ ünlüsünün var olduğunu düşünmüştür.

J. Eckmann, M. Mansuroğlu'nun Kutadgu Bilig'deki üstünlü y yazılışını (OÓ) è ünlüsüne kanıt göstermesi mantığıyla paralel, Nehçü'l-Feradis'teki üstünlü y yazılışının da è ye delalet ettiğini belirtmiştir.¹⁴³

A.M. Şçerbak, Türk lehçeleri için sekiz kısa ve sekiz uzun fonemli sistemi birincil sistem olarak kabul ettiğini belirterek, /è/ - /ē/ uzunluk kısalık karşıtlığını bu sistem içinde değerlendirmez.¹⁴⁴

Talat Tekin, Türkçedeki ünlülerin karşıtlığından hareketle /è/ ünlüsünün /e/ ünlüsünün karşıtı olmadığını belirttikten sonra "kapalı /e/ ünlüsünden ayrı uzun /e/

¹³⁹ A.Von Gabain (1988), Eski Türkçenin Grameri (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, s.34

¹⁴⁰ A.Cevat Emre (1946), " Türkçede Bulanık e (è) Fonemi", Türk Dili Belleten 3, S.6-7, Mart, s. 487-497

¹⁴¹ R. Rahmeti Arat (1953), "Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dair", Rocznik Orientalistyczny XVII., s. 306-313

¹⁴² Mevdut Mansuroğlu, (1988), "Das Karakhanidische", in J. Deny et al. (eds.) Philologiae Turciace Fundamenta, Wiesbaden, s. 90

¹⁴³ Janos Ecmann (1988), "Çağatayca", (Çev. Mehmet Akalın), Tarihî Türk Şiveleri, TKAÉ Yay., Ankara, s. 22

¹⁴⁴ A.M. Şçerbak (1988) s. 51

ünlüsünün varlığının çok güç iddia edilebileceğini öne sürerek /è/ ünlüsünün ön, düz ünlünün ve /ê/ ünlüsünün de –eğer varsa- ön düz ünlünün bir değişkeni (alt sesbirim) olduğunu belirtmiştir.”¹⁴⁵

Türkiye’de kapalı e konusunda yapılan en kapsamlı çalışma Emine Yılmaz’a aittir. “Ana Türkçede Kapalı e (è)”¹⁴⁶ adlı yüksek lisans çalışması ve daha sonra yayımladığı aynı adlı makalesi¹⁴⁷ kapalı /e/ hakkında geniş bilgi vermektedir. Emine Yılmaz, çalışmasında Tarihî Türk lehçelerinden başlamak suretiyle /è/’nin kullanımı, kullanıldığı alfabeler, e/è ayrımını koruyan ve /è/ seslik izlerini taşıyan lehçeler ile ilgili bir değerlendirme yapmıştır.

Yılmaz, Köktürk harfli metinlerde E işaretinin kullanımı ve I’li ve I’siz kullanımları esas alarak, kök hecede e/è/i bakımından kelimelerin listesini vermiştir. Bu listeye göre:

1. Kök heceleri Yenisey Yazıtları’nda E, diğer runik harfli metinlerde I~Ø değişimi gösteren ve çağdaş Türk lehçelerinde e (ie), è, i sesleriyle görülen kelimeler: êkki, èl, bês, bël, yètmiş, èt- (Thomsen’in listesi)
2. Kök heceleri Yenisey Yazıtları’nda E ile kurulmadığı halde, diğer runik harfli metinlerde –ve Yenisey Yazıtları’nda- I~Ø değişimi ile görülen ve çağdaş Türk lehçelerinde e (ei), è, i sesleriyle temsil edilen kelimeler: elt~ilt-, ber~bir-, kerü~kirü, kedin~kidin, keyik~kiyik, te~ti-, ter~tir-, ye~yi-, yeg~yig, yegirmi ~ yigirmi, yer~yir, er~ir-
3. Kök heceleri yazıtlarda düzenli olarak e veya i ile yazıldığı halde çağdaş Türk lehçelerinde e (ie), è, i sesleri ile temsil edilen sözcükler: eşid-, kedim, kiçe, kirse, yel-, yet-l

Daha sonra Çağdaş Türk lehçelerine kadar è ile ilgili görüşleri değerlendiren Yılmaz, şu sonuca varmıştır: “ Tarihî Türk lehçelerinde kullanılmış olan farklı alfabelerdeki gösterimler ve çağdaş Türk lehçelerinde kapalı e sesi veya Ana Türkçedeki e/è karşılığına işaret eden seslik izler dikkate alındığında, birincil bir è sesi bulunduran kökler için yaklaşık bir liste oluşturmanın mümkün olduğu

¹⁴⁵ E. Yılmaz (2007), s.526

¹⁴⁶ E. Ceylan (1988)

¹⁴⁷ E. Yılmaz (2006), s.520-539

görülmektedir.”¹⁴⁸ Nicelik olarak da Ana Türkçede uzun şeklinin varlığı kabul eden Emine Yılmaz’ın Ana Türkçedeki é’li kelime listesi şöyledir:

Ana Türkçede kök hecesi kapalı uzun é ile kurulmuş olan sözcükler:

bēl	“gövdenin ortası”	kēç	“geç”
bēr-	“vermek”	kēçe	“akşam”
bēş	“beş”	kēd	“arka”
bēşik	“beşik”	kēn	“geniş”
ēki	“iki”	kērü	“geri”
ēkiz	“ikiz”	kēş	“okluk, sadak”
ēkeg	“eğe”	kēt-	“gitmek”
ēl	“ülke, halk”	tē-	“de-”
ēn	“en”	tēr-	“der-”
ēn-	“in-”	yē-	“ye-”
ēnç	“huzur, dinlenme”	yēg	“yeğ”
ēr	“erken”	yēl	“yel”
ēş	“eş”	yēn	“kol”
ēşik	“kapı”	yēt	“güt-”
ēt-	“düzenle-”	yētmiş	“yetmiş”

Ana Türkçede kök hecesi kapalı kısa e ile kurulmuş olan sözcükler

ēb-	“acele etmek”	sēz-	“sezmek”
ēlt-	“iletmek”	yēgirmi	“yirmi”
ēşit-	“işitmek”	yēlin	“kısarak memesi”
kērtü	“gerçek”	yēr	“yer”

Sonuç olarak, nitelik olarak /e/ ve /i/ sesleri arasında kapalı bir /e/ sesinin olduğu bilinmektedir. Kapalı /e/ sesinin varlığını kullanılan alfabelerden hareketle Eski Türkçede, sınırlı sayıdaki örneğiyle Orta Türkçede ve günümüz çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Halaç, Sarı Uygur ve Afganistan Afşar¹⁴⁹ Türkçelerinde görmekteyiz. Ancak /è/ bu örneklerin çok azında fonemik değerdedir. Fonemik özelliği en fazla Azerbaycan Türkçesinde görülmektedir. Ancak Azerbaycan

¹⁴⁸ E. Yılmaz (2006), s. 534

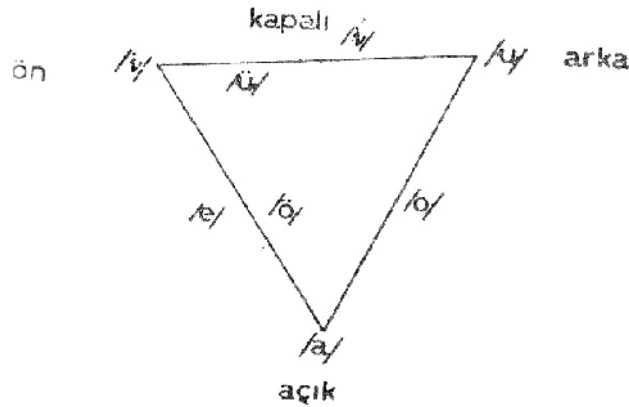
¹⁴⁹ Bkz. E. Yılmaz (2007), s. 532

Türkçesinde fonemik değeri olmayan çok sayıda örnek de bulunmaktadır. Ayrıca Türkçedeki ünlülerin karşıtlıklar üzerine kurulmuş olduğu kusursuz sistem de dikkate alınmalıdır. Bu açıdan düşünüldüğünde /è/ sesi, /e/ sesine karşıt değildir. Bu bakımdan çalışmamızda /è/ ünlüsünü bir alt fonem olarak değerlendirdik. Bir alt fonem olarak da Türkçenin tarihî fonetiği için de nitelik ve nicelik özellikleriyle gelişimini çalışmamızın ilgili bölümlerinde değerlendirdik.

Genel Türkçede ve tarihî Türk lehçelerinde görülen ağız ünlüleri yukarıdaki niteliklerini esas alarak şu şekilde göstermemiz mümkündür:

		DİLİN DURUMUNA GÖRE			
		Ön Ünlüler		Art Ünlüler	
Ağız açıklığına göre		Kapalı (dar)	Açık (geniş)	Kapalı (dar)	Açık (geniş)
Dudakların durumuna göre	Düz	i	e	ı	a
	Yuvarlak	ü	ö	u	o

Ünlülerin söylenişi sırasında ağız kanalında beliren çeşitli özellikler XVII. ve XVIII. yüzyıllardan itibaren çeşitli şekillerde gösterilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalardan en ünlüsü Alman dilcisi C.F. Hellwag'a aittir. C.F. Hellwag'ın ünlü üçgeninde üçgenin üç köşesi "temel ünlüler" sayılan /i/, /u/, /a/ ünlüleri oluşturmakta, öteki ise bu sesler arasında yer almaktadır.¹⁵⁰

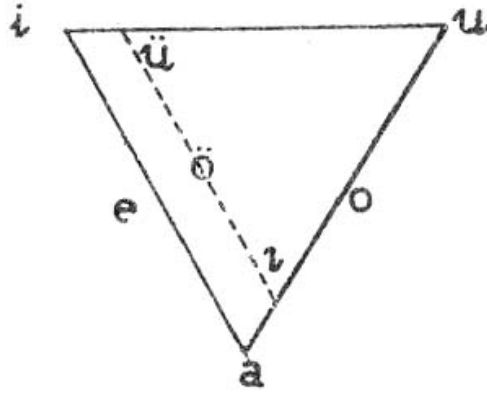

Şekil 12- Hellwag üçgeninin Türkçeye uygulanışı

¹⁵⁰ Doğan Aksan (2007) C.II, s. 26-27

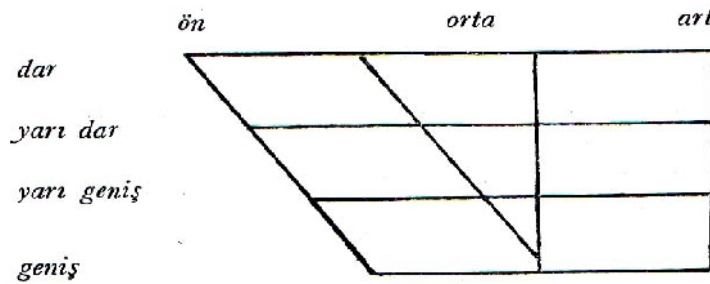
Bu şemada ünlüler hem ön ya da artta söylenişleri, hem de ağız kanalının açıklığı göz önüne alınarak sıralanmıştır. Yatay doğrultuda, en çok önde söylenen /i/'den, en arkada söylenen /a/'ya kadar, bu açıdan özelliklerine göre öteki ünlüler yerleştirilmiştir. Üçgenin alttaki köşesi, ağzın açık olduğu durumda söylenen /a/ ünlüsüne ayrılmış, yukarıya doğru çıkılırken açıklık derecesi azaltılmıştır. /a/→/i/ doğrultusunda dilin öne doğru tümsekleşme derecesi, /a/→/u/ doğrultusunda ise arkaya doğru tümsekleşme derecesi artar.¹⁵¹ Doğan Aksan'ın C.F. Hellwag'ın ünlü üçgenini Türkçedeki ünlülere uyguladığı bu şemadan başka, bu konu ile ilgili çalışmalar, denemeler de vardır:

Nevin Selen, Türkiye Türkçesinin temel ünlülerini, ünlü üçgeni üzerinde şöyle göstermiştir:¹⁵²

Şekil 13- Selen'e göre ünlü üçgeni

Ömer Demircan da, birçok araştırmacının ele aldığı, değerlendirdiği ünlü dörtgenini teferruatlı bir şekilde oluşturarak Türkçeye uygulamıştır.¹⁵³

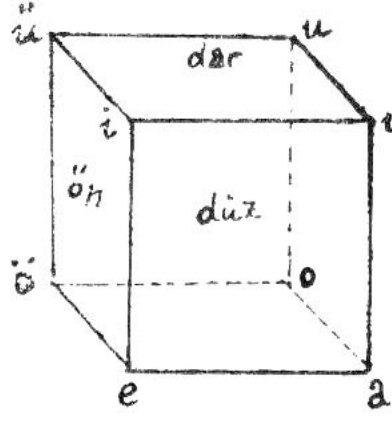
Şekil 14 Demircan'ın ünlü dörtgeni

¹⁵¹ D. Aksan (2007) C.II, s. 27

¹⁵² N. Selen(1979), s. 58

¹⁵³ Ö. Demircan (1979), s. 60. Demircan'dan başka M. Tansu (1963), N. Üçok (1951) ünlüleri ünlü dörtgeni üzerinde göstermiştir.

Ünlülerin özelliklerinin üçgen, dörtgen üzerinde gösterildiği gibi, küp üzerinde de gösterildiğini görmekteyiz¹⁵⁴:

Şekil 15

1.1.3.1.2. Niceliklerine göre Türkçede ağız ünlüleri

Niceliklerine göre ünlüler söyleyiş esnasındaki boğumlanma süreleri bakımından bölümlenirler. Türkçedeki ünlüleri nicelik bakımından uzun, kısa (normal) ve aşırı kısa veya kısaüstü diye ayrılmaktadır.¹⁵⁵ Fonolojik olarak da bu ünlüler uzun→kısa (normal) ve kısa (normal)→aşırı kısa karşıtlığıyla oluşur. Genel Türkçe ve tarihî Türk lehçeleri için ise ilk grup karşıtlığını yani uzun→kısa (normal) karşıtlığını esas almaktayız.

Normal süreli ünlüler “ortalama söz temposuyla konuşurken bu tempo içinde ortalama/normal bir sürede boğumlanan”¹⁵⁶ ünlülerdir. Türkçenin temel ünlüleri (a,e,ı,i,o,ö,u,ü) nicelik bakımından normal süreli ünlülerdir. Normalden daha uzun sürede boğumlanan ünlülere de uzun ünlüler demekteyiz. Türkçede temel ünlülerin uzun süreli karşılıkları vardır: â,ê,î,j,ô,ö,û,ü. Uzun kısa karşıtlığı Türkçede bazı çağdaş ve tarihî lehçelerde görülmektedir. Bu lehçeler şunlardır: Altay, Gagavuz, Kırgız, Türkmen, Hakas, Şor ve Yakut Türkçeleri ile Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Eski Türkiye Türkçesidir.

¹⁵⁴ Ö. Demircan (1979) s. 66

¹⁵⁵ A.M. Şcerbak (1998), s. 68

¹⁵⁶ A.Buran (2007), s. 32

Uzun ünlüler kendi aralarında birincil uzun ünlüler ve ikincil uzun ünlüler olarak ikiye ayrılır. Birincil uzun ünlüler bir dilin ilk örneklerinden beri uzun olan ünlülerdir. İkincil uzun ünlüler ise “dillerin bilinen ilk örnekleri itibariyle uzun olmadıkları halde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kaynaşması gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir.”¹⁵⁷ Türkçedeki ünlülerin nicelik olarak değerlendirilmesi XIX. yüzyılda başlamıştır. Bu değerlendirmelerin başlaması beraberinde birçok tartışmayı da başlatmıştır. Nicelik olarak ünlülerin uzun şekillerinin olduğu ve bu şekillerden bir kısmının birincil olduğunun dile getirilmesi tartışmaların temelini oluşturmaktadır. Türkçedeki birincil uzun ünlülerin varlığı ilk olarak Otto Böhtlingk tarafından 1848–1851 yılları arasında yazılmış olan Yakutça gramer ile ortaya çıkmıştır. O. Böhtlingk tarafından ilk defa değinilen bu konu daha sonra birçok Türkolog tarafından ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler esas itibariyle Türkçedeki uzun ünlülerin birincil olup olmadığı üzerine yoğunlaşmıştır. Radloff, Grönbech birincil uzun ünlüleri kabul etmeyerek, uzunlukların büzülme (contraction) sonucu ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir. Bazı Türkologlar ise uzunlukları büzülme dışındaki fonetik sebeplerle açıklamışlardır: J. Nemét vurguyla, K. Menges karşılama, giderme (telafi) uzamasıyla, Biyişev ikiz ünlülerin büzülmesiyle, Şçerbak ise vurgu ve tonla ilgili hece doruğu kuramıyla izah etmişlerdir. Otto Böhtlingk’ten sonra sırasıyla Karl Foy, N. Pedersen, Z. Gombocz, N. Poppe, Polivanov, Rasenen, K. Dimitriyev gibi ünlü Türkologlar Türkçede birincil uzun ünlülerin var olduğu hususunda birleşmişlerdir.¹⁵⁸

Bu konudaki en yetkin çalışma hiç şüphesiz Talat Tekin’e aittir. Talat Tekin “Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler” adlı eserinde ilk başta eserin kaleme alındığı zamana kadar konu ilgili yapılmış çalışmaları değerlendirmiş; bu değerlendirmeden sonra da modern dil ve lehçelerde, tarihî lehçelerde ve Ana Türkçede (varlığı tasarlanan) birincil uzun ünlülü kelimelerin listesini vermiştir. Sistematiik bir şekilde konuyu değerlendiren Talat Tekin eseriyle birlikte Türkçede birincil uzun ünlüler bulunup bulunmadığı tartışmalarına son noktayı koymuştur. Birincil uzun ünlüler Türkmence ve Yakutça da sistemli bir şekilde korunmuştur. Diğer Türk lehçelerinde ise birincil uzun ünlüler genellikle seslik izler bırakarak kısalmış, bununla beraber dağınık da olsa az sayıda örnekte varlıklarını devam ettirmişlerdir.

¹⁵⁷ A. Buran (2007), s. 33

¹⁵⁸ Daha geniş bilgi için bkz. T. Tekin (1995), s. 9-38; 160-165

Çalışmamızda Talat Tekin'in "Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler" adlı çalışmasında ortaya koyduğu kuramdan hareketle, Tarihî Türk lehçelerindeki birincil uzun ünlüleri, bu ünlülerde görülen fonetik olayları ve gelişimleri Tarihî Türk lehçelerindeki ünlü sistemi içinde değerlendirmeye çalıştık.

1.1.3.3 Türkçede kayan ünlüler (Diftonglar)

Kayan ünlü (diphtongue, diphtong, Diptong), "aynı seslem içinde yer alan ve bir ünlünün işlevini yerine getiren çift ünlüye verilen addır."¹⁵⁹ Bir başka ifadeyle iki ünlünün bir seslem içinde birleşmesi veya bir hece içinde iki ünlünün yan yana gelmesidir.

Kayan ünlüler çoğunlukla ünlülerin nicelik özellikleri ile birlikte değerlendirilirler. Çünkü uzun ünlüler tek ünlüler (monoftoglar) ve ikiz ünlüler (diftonglar) olarak iki şekilde bulunurlar. Genel Türkçeyi esas aldığımızda diftonglar sesbirim olarak yalnızca Yakutçada bulunmaktadır:¹⁶⁰ bar "var" bıar "bağır", tas "taş" tıas "ses"... vb. Ancak, "bu karışıklık çok geç gelişmiştir ve Ana Türkçenin fonolojik sisteminin rekonstrüksiyonunda dikkat itibarına alınmamaktadır. Genellikle birincil Yakut diftongları diye adlandırılmış olan unsurlar da genel Türkçenin sonucundan çok, uzun monoftongların bölgesel şekillenmesini teşkil etmesinden başka bir şey değildir."¹⁶¹ Şçerbak tespitinde haklıdır. Aşağıdaki örneklerden bunu rahatlıkla görebiliriz:

*ē>ie

*kēçe>Yak. kiehe, *kēp>Yak. kiep 'şekil', *bēr-> Yak. bier-

*ō>uo

*bōl->Yak. buol-, *yōl >Yak. suol, *yōk> Yak. suox, *ōn> Yak. uon

¹⁵⁹ D. Aksan (2007), C.II s. 30

¹⁶⁰ Türkiye Türkçesi için kayan ünlünün olup olmadığı tartışılmıştır. N. Üçok (1951), Firavun, hayvan, hayret, hayret gibi yabancı kökenli kelimelerde ve ayran, haylı, beygir, avlamak, yavru, avrat, etseydi gibi kelimelerin muayyen birleşmelerinin av ve ay kısımlarına diftong gözüyle bakılabilir demektir. s.92-93. Ö. Demircan (1979), say, bay, av, şey, bey, köy, öyle, şöyle gibi sözcüklerde ünlü+y yapısının kayan ünlü sayılabileceğini söylemektedir. N. Selen, konuşma dilinde /ğ/ foneminin yitirilmesinden oluşan örnekleri sesçizerlerdeki görüntülerini de vererek bu örneklerde kayan ünlünün olduğunu ifade etmektedir. Bu örnekler söyleyiş sırasında ve söyleyen kişiye göre değişebilen ve de fonem olarak değeri olmayan örnekleri içermektedir. Bu örnekleri ve benzerlerini Türkiye Türkçesi dışındaki tüm lehçelerde de görmemiz mümkündür.

¹⁶¹ A. M. Şçerbak (1998), s. 68

*ō>üö

*sōk-> Yak. üöx- ‘söv-’, *ōgren-> Yak. üören-, *kōk> Yak. küö

Ancak Şçerbak’ın tespitlerinde eksiklikler vardır. Bu eksiklikleri şu şekilde tamamlayabiliriz:

1. Yakutçadaki diftongların hepsi uzun ünlülerden gelişmemiştir. Yakutçada kelime içindeki /g/ sesinin erimesiyle oluşmuş çok sayıda diftong vardır:

/ia/

ağırğ > Yak. ıarı, yağ> Yak. sıa, bağır> Yak. bıar

/uo/

ağuz> Yak. uosax, oğul>Yak. uol, boğuz>buos

/ie/

teğir->Yak. tier- ‘çevir-, döndür-’, yigün>Yak. sien

/üö/

bögür>Yak. büör, ögren->Yak. üören-

2. Çağdaş Türk lehçelerinde Yakutçadan başka lehçelerde de uzun ünlülerin kısalmasıyla oluşmuş düzenli diftonglar da vardır.

ū>üy (Türkm.)

AT *tūn > Türkm. düyn; AT * tūş > Türkm. düyş; AT* tūp > Türkm. düyp

3. Tarihî Türk lehçelerinde de birincil uzun ünlülere bağlı olarak oluşmuş diftongların olduğunu görmekteyiz. Bu tarihî lehçelerden Ana Çuvaşça ve Volga Bulgarçasındaki diftongları Talat Tekin’den öğrenmekteyiz¹⁶²:

â>ia

*tâş>AÇ tial, *sârıġ>AÇ siarı(g), *kân>AÇ hian

ō>yü

*ōt>AÇ öyüt, *tōrt>AÇ töyürt,

ē>ie

*bēş>VB biel-im ‘beşinci’, *yēti>VB cieti

¹⁶² T. Tekin (1995), s. 123-125

Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde yine uzun ünlülere bağlı oluşmuş diftongları görmekteyiz:

ō>üö

*ōz>Uyg.üöz ‘öz’; *yōrüg>Uyg. yüörüg

ā>ay:

sā- (DLT)>Bulg. say-, ē>ëy: *yē-> DLT yēy-se- ‘yemek istemek’ ... vb.¹⁶³

Genel Türkçede görülen diftonglar ya uzun ünlülerin kısalmasıyla ya da çeşitli fonetik olaylar neticesinde oluşmuştur. Neticede, Türkçede birincil ikizünlüler yoktur.

1.1.3.4. Türkçede yarı-ünlüler

Yarı ünlü (halbvokal, semivocalic; semi-voyelle; semivowel) terimiyle adlandırılan sesler, ünlüyle ünsüz arasında bulunan seslerdir. Yarı-ünlü seslerde, “ağız açıklığının kimi zaman bir ünlü için gerekenden daha az, kimi zaman daha fazla olduğu görülür. Bu sesler, söyleyiş ve akustik açısından ünlü, işlev açısından ünsüz niteliği taşır.”¹⁶⁴

Ömer Demircan Türkiye Türkçesinde /w,y,h,ğ/ seslerini yarı-ünlü kabul eder. Bunun sebebini ise bu ünsüzlerin çıkışlarının ünlüye benzemesini, hece başında ünsüzlük işlevini üstlenmesi hece ortasında ise ünlüye katılarak çekirdekte yer almasıyla açıklar.”¹⁶⁵ Demircan’ın söyledikleri /y/ ve /w/ ünsüzleri için geçerlidir. Ancak /h/ ünsüzünün yarı-ünlü özelliği taşıdığı herhangi bir örneğe sahip değiliz. /ğ/ ünsüzü ise konuşma esnasında yitirilebilir ve bu durumda da kendisinden önce veya sonra gelen ünlüler aynı nitelikteyse ünlüyü uzatabilir, ayrı ünlüler ise iki ünlü bir araya gelip bir ikizünlü oluşturabilir: boğa>boa veya ağa>ā ... vb. /ğ/ ünsüzünü bu örneklerdeki işlevinden ötürü yarı-ünlü kabul etmek ciddi bir yanlışlık olur kanaatindeyiz. Bu bakımdan Demircan’ın /ğ/ ve /h/ ünsüzlerinin yarı-ünlü olduğu görüşüne katılmıyoruz. Doğan Aksan yarı ünlü seslerin [j]=y , [w]=v olduğu ifade eder ve Türkçede bu seslerden sadece “y” sesinin yarı-ünlü olarak değerlendirir.¹⁶⁶ Nevin Selen [j]=y sesinin çıkışı sırasında az bir sürtünme duyulduğu ve çıkış biçimi

¹⁶³ Diğer diftong örnekleri için bkz. T. Tekin (1995), s.125-126

¹⁶⁴ D. Aksan (2007), C.II s.31

¹⁶⁵ Ö. Demircan (2001), s. 54-55

¹⁶⁶ D. Aksan(2007), C.II s.31

[i] ünlüsüne benzediği için; iki ünlü arasında kalması durumunda [v] sesinin yarı ünlü olduğunu söylemektedir.¹⁶⁷ Muzaffer Tansu ise yarı ünlü olarak sadece “y” sesini kabul eder.¹⁶⁸ A.Cevat Emre ay, yay, tay, kalay, kolay, boy, koy, duy, köy, soy; ıy Y “=ay”, tıy Y. “=tay” vb. örneklerde görüldüğü gibi üyelenen /y/ fonemini ve söylenişte /ü/ sesini yakın olan /w/ fonemini yarı ünlü olarak kabul eder.¹⁶⁹

Yukarıdaki görüşler aşağı yukarı tüm gramercilerin görüşlerini yansıtmaktadır. /y/ foneminin yarı-ünlü olduğu hususunda mutabakat söz konusudur. /v/ foneminin yarı-ünlü olduğu hususunda bazı tereddütler vardır. Bunun sebebi ise /v/ foneminin yalnızca iki ünlü arasında yarı-ünlü niteliği kazanmasıdır. O halde genel Türkçe için /y/ ünsüzünü ve iki ünlü arasında /v/ ünsüzünü yarı ünlü sesler olarak kabul etmekteyiz.

¹⁶⁷ N. Selen(1979), s. 102

¹⁶⁸ M. Tansu(1963),, s. 59

¹⁶⁹ Ahmet Cevat Emre (1949), Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri –Fonetik-, TDK Yay., İstanbul, s.

2. TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDE ÜNLÜLER VE ÜNLÜLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

2.1 Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlüler ve Uzun Ünlülerle İlgili Ses Olayları

2.1.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlülerin İmlası

İlk yazılı belgelerimizden itibaren kullandığımız yazı sistemleri ve bu yazı sistemlerinin imlası Türkçede birincil uzun ünlülerle ilgili tartışmaların merkezinde olmuştur. Bu bakımdan uzun ünlüler ile ilgili ilk bahsedeceğimiz konunun, uzun ünlülerin tarihî Türk lehçelerindeki imlası olması gerektiğini düşündük. Şimdi kronolojik sırayla tarihî Türk lehçelerinde kullanılan alfabelerde uzun ünlülerin yazımını göstermeye çalışacağız:

Bilindiği gibi Köktürk yazılı belgelerinde, bütün metinlerde kullanılan dört ünlü işareti ve sınırlı sayıdaki yazıtlarda bulunan é ünlüsünü karşılayan bir ünlü işareti olmak üzere toplam beş ünlü işareti kullanılmıştır. Bu ünlü işaretleri ve ünlü değerleri şöyledir:

A: a,e

I: ı, i

U: o,u

Ö: ö,ü

E: è

Bu ünlü işaretlerinin yanında, üçü düz, ikisi yuvarlak heceleri karşılayan beş işaret daha bulunmaktadır ki, içlerinden sadece üçü yaygındır:

Q: ık, kı

w: ok, ko-uk, ku

X: ök, kö-ük, kü

æ: aş, şa-eş, şe

W: iç, çi¹⁷⁰

Köktürk yazılı belgelerinde ünlülerin yazılıp yazılmaması belirli kurallara bağlıdır. Konumuzla ilgisi bakımından bu kuralları aktarıyoruz:

¹⁷⁰ O. Nedim Tuna (1960), "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", TDAY-B, s. 217

1. Söz başı ve içindeki /a/ ve /e/ ünlüleri genellikle yazılmaz. Bunun nedeni de ünsüz işaretlerinin çoğunun /a/ ya da /e/ ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren kapalı hece ya da ses öbeği değerinde olmalarıdır.
2. Sözbaşındaki ve ilk hecedeki düz dar /ı/ ve /i/ ünlüleri ile /o,u,ö,ü/ ünlüleri daima yazılır.
3. İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler genellikle yazılmaz.
4. İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki yuvarlak ünlüler genellikle yazılır
5. İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler genellikle yazılır
6. İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonra gelen yuvarlak ünlüler genellikle yazılmaz.
7. Sözcük sonundaki bütün ünlüler genellikle yazılır.¹⁷¹

Uzun ünlülerin varlığı ile ilgili önemli görüşler bu yazı sisteminin kuralları ile alakalı ortaya çıkmıştır. Uzun ünlülerin varlığını imla ile ilişkilendirip ortaya koyan ilk bilim adamı Karl Foy'dur. Karl Foy, Köktürk yazıtlarında ilk hecede ve sözcük başında A (a,e) ünlülerinin kural gereği kullanılmadığını, ancak bazı istisnalarının olduğunu fark etmiştir. Hemen ardından da bu durumun istisnai bir kullanım olmadığını anlamış ve ilk hecedeki A kullanımlarının uzun ünlüye delalet ettiğini şu örneklerle tespit etmiştir:¹⁷²

at T ama ât 'ad' TA; aç- | ama âç |A

İlk başta eş-sesli kelimelerde bu durumun fark edilmesi, Radloff tarafından bu kullanımların aynı anlama gelen kelimelerin ayrımı için kullanılan bir imla özelliği olarak değerlendirmesine sebep olmuştur.¹⁷³ Ancak daha sonraları bu dil malzemelerinin Türkmen ve Yakut lehçeleri ile karşılaştırılması ve karşılaştırma neticesinde denkliklerin görülmesi Radloff'un düşüncesinde yanıldığını göstermiştir.

Köktürk harfli metinlerde, K.Foy'un tespit ettiği gibi ilk hece ve söz başında A harfinin kullanılması, yuvarlak ünlülerin yanında w, X ve dar-düz vokalların yanında Q, W işaretlerinin her zaman kullanılmaması ve her iki grup vokal işaretlerinin daha çok K, k, | ile yazılması da uzunlukları belirtmek için başvurulmuş bu özel kuraldan ileri gelmektedir:

wuY 'yök', kÖX 'kōk', |ÖX 'kūç', zIQ 'kīz' örneklerinde görüldüğü gibi.

¹⁷¹ T. Tekin (2003), Orhon Yazıtları, Yıldız Yay., İstanbul, s. 25-26

¹⁷² Bkz. K. Foy (1900), s. 193

¹⁷³ W.Radloff (1901), "Zur Geschichte der türkischen Vokalsystems", İzvestiya İmperatorskoy Akademi Nauk, Bulletin de l'Academie imperiale des Sciences XIV, St. Petersburg, s. 460

Ancak bu kullanımların da istisnaları vardır.¹⁷⁴ Bundan dolayı da Köktürk yazılı belgelerinde tespit edilen uzun ünlülerin, başta çağdaş Türk lehçelerinde birincil uzun ünlüleri düzenli olarak korunduğu Türkmen ve Yakut lehçeleri ile karşılaştırılarak elde edilmiş sonuçları, tarafımızca daha güvenilir bulunmuş ve de bu şartla tezimizde kullanılmıştır.

Köktürk yazısından sonra Eski Türkçe döneminde, Mani, Uygur ve Brahmi yazıları kullanılmıştır. Mani yazısı, Uygur Kağan'ı Böğü'nün Manihizmi kabul etmesinin ardından, Mani inanç sisteminin etkisiyle Türkler tarafından benimsenmiş ilk yazı sistemidir. Mani yazısı Türk sesbilim sistemi, bilhassa da ünlü sistemi için yetersizdir. Zira “ sağdan sola doğru yazılan Mani yazısının Uygurlar tarafından geliştirilmiş şekli, ünlü işaretleri bakımından yetersiz olup bütün sami alfabelerinde olduğu gibi ünlü sistemi /a/,/u/ ve/i/'yi karşılayan sembollerle işaretlenmiştir. Ayn ve ye sesini karşılayan işaret, ön seste ı ve i ünlüleri için kullanılmış ve /ı/,/i/ son ses durumundayken çift işaretlenmiştir. İç seste ünlüler bazen yazılmamış; /ı/ ve /i/ iç seste ye ile gösterilmiştir. Ön ses durumundaki /o/ ve /u/'lar a+u ile, /ö/ ve /ü/ a+u+i (elif, vav, ye) ile temsil edilmiştir.”¹⁷⁵ Uygur yazısı, Uygurlar döneminden başlayıp XVII. yüzyıla kadar Doğu Türkistan, Harezm ve Altın Ordu bölgelerinden İstanbul'a kadar geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Uygur yazısı Göktürk yazısından sonra Türklerin ikinci millî yazısı haline gelmesi ve sayısı binleri bulan Uygur Türkçesi yazma mirasının kaydedildiği alfabe olması bakımından büyük önem ve değer taşır. Ancak Uygur yazısı, Türkçenin fonetik yapısını temsil hususunda Mani yazısında olduğu gibi yetersizdir. Ünlüleri göstermek için yalnızca üç işaret kullanılmıştır: “/a/ ve /e/; /ı/ ve /i/, /o/,/ö/,/u/ ve /ü/ ünlüleri aynı işaretle gösterilir. /o/,/ö/,/u/, /ü/ ünlülerini karşılayan harf aynı zamanda diş dudak /v/ sesini de karşılamaktadır. /ı/ ve /i/ ünlülerinin temsilcisi ise, aslî olarak sedalı ön damak ünsüzü /y/'nin karşılığı olan harftir.”¹⁷⁶

Mani ve Uygur yazı sisteminde uzun ünlüler için özel bir işaret veya özel bir sistem kullanılmamıştır. Bu yazı sistemlerinde uzun ünlüler çift ünlü yazılmak suretiyle gösterilmiştir.

¹⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. T.Tekin(1995), s.85-89, O.N. Tuna (1960), s. 213-282

¹⁷⁵ Hatice Şirin User (2006), Türk Yazı Sistemleri, Akçağ Yay., Ankara s. 45

¹⁷⁶ H. Ş. User (2006), s .60

Türkler tarafından dinin etkisiyle benimsenmiş ve de kullanılmış ikinci yazı sistemi Brahmi yazısıdır. Brahmi alfabesi her ne kadar Türk fonetik sistemini karşılayacak yeterlilikte değilse de, Mani ve Uygur yazılarından bu konuda daha yeterlidir. Brahmi yazısında /a/, /ā/, /è/, /i/, /o/, /u/ ve /ū/ seslerinin karşılıkları vardır. Bununla beraber “/a/ ünlüsü ve ya hecesinin işaretleri birleştirilerek /e/ ünlüsü, /u/ ünlüsü ve yu hecesinin işaretleri birleştirilerek /ü/ ünlüsü, /o/ ünlüsü ve yo hecesinin işaretleri birleştirilerek de /ö/ ünlüsü karşılanmıştır.”¹⁷⁷ Böylelikle ı-i ayrımı hariç tüm ünlüler Brahmi yazısında gösterilmiştir. Uzun ünlüler ise ā ve ū seslerinin yanı sıra Mani ve Uygur yazılarında olduğu gibi çift ünlü yazılarak belirtilmiştir.

Tarihî Türk lehçelerinde kullanılan diğer bir yazı sistemi Arap yazı sistemi veya Arap alfabesidir. Arap alfabesinde ünlü sesleri karşılayan yalnızca üç harf bulunmaktadır. Bu durum Arap alfabesinin, zengin bir ünlü varlığına sahip olan Türkçenin ünlülerini göstermede yetersiz kalmasına sebep olmuştur.

Arap harfli Türkçe metinlerdeki ünlü uzunlukları konusuna dikkatimizi ilk çeken bilim adamı yine K. Foy’dur. K. Foy Köktürk yazı siteminde uygulamış olduğu metodu Arap harfli metinlere uygulamıştır. M.T. Houtsma tarafından yayımlanan Türkçe- Arapça sözlükte¹⁷⁸ söz içindeki ünlülerin mutad olduğu üzere hareke ile gösterildiğine, fakat sık sık elif («), vav (), ye () ile yazıldığına işaret eden K. Foy, yazımdaki bu ikiliğin de ünlülerin uzunluklarıyla alakalı olduğu söylemiş ve uzun ünlülü olduğunu düşündüğü kelimeleri Yakutça ile karşılaştırmıştır.¹⁷⁹ K. Foy böylelikle Arap alfabesinde Arapça ve Farsça uzun ünlülü kelimelerin imla sisteminin Türkçe kelimeler için de uygulandığını tespit etmiştir. Arap imla sisteminde Arapça ve Farsça kelimelerin yazılışında kurallı olarak hareke (’) kısa ünlüyü (normal süreli ünlüyü), hareke ile birlikte kullanılan medli elif (¬), vav (), y () gibi hurûf-ı med denilen ünlü işaretleri ise uzun ünlüleri karşılamaktadır: āb: (»¬), dānā («), rūzigār (رُزْجَار), vjran (وَجْرَان), dōstluḡ (دُوسْتْلُغ)¹⁸⁰ Bu imla Türkçe kelimeler içinde geçerlidir. Nitekim DLT’de bugün çağdaş Türk lehçelerindeki normal süreli ünlüler

¹⁷⁷ H. Ş. User (2006), s. 63

¹⁷⁸ Bu eser ilk olarak Martin Theodor Houtsma tarafından Almanca olarak 1894’te yayımlanmıştır. Son olarak da Prof. Dr. Recep Toparlı, Prof. Dr. Sadi Çöğenli ve Doç Dr. Nevzat Yanık tarafından yeniden hazırlanarak “Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî” adıyla 2000 yılında TDK tarafından yayımlanmıştır.

¹⁷⁹ Bkz. K. Foy (1900). s. 214

¹⁸⁰ Zeynep Korkmaz (1995a), Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vokal) Uzunlukları, Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt, TDK Yay. Ankara, s. 446–447

için yalnız hareke işareti kullanılmış, uzun ünlüsü bulunanlar kelimelerde hareke ile birlikte ayrıca elif (), çift elif (), medli elif (ـ), vav (و), ye (ي) gibi ünlü işaretleri de kullanılmıştır. DLT'de normal süreli ünlülerin yazımı şu şekildedir: ا : at (I,34), اركك : erkek (I, III), سكر : sığır (I, 364) اكي : iki (I, 131), ق : ok (I,37) كز : öküz (I, 59) زن : uzun (I, 77), زم : üzüm (I, 75)

DLT'de uzun ünlülü kelimelerin yazımı birkaç örnekle şöyle gösterebiliriz¹⁸¹:

ā

أهه = āt 'isim, lakap' (I, 78), أه = āç 'aç' (I. 79), أه = bār 'var' (I, 47)
= bāş 'yara' (III, 151)

ē

هه = ēş 'eş, arkadaş' (I, 47), ته = tēz 'acele' (II, 123)

ī

هه = kīn (I, 339)

j

هه = jş (I, 47), ته = tjz 'diz' (III, 129)

ō

هه = ōn '10' (I, 49), هه = yōl (I,173)

ō

هه = ōd (I, 43), هه = kōl (III, 135)

ū

هه = bū (III, 206), هه = ūn (I, 49)

ū

هه = ūn 'ses' (I, 49), هه = kūç (III, 120)

DLT'de uzun ünlülerin gösterilmesindeki sistemi daha sonra yazılmış olan Arap harfli Türkçe eserlerde de görmekteyiz. Kıpçak dönemi eserlerinden Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye (TZ) ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî (TA)'de de DLT'de olduğu gibi uzun ünlüler, hareke ile birlikte

¹⁸¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: A. Nurmammedov, (2003) "Kaşkarlı Mahmut'un Divanında Uzun Ünlülerin Gösterilişi", TDAY- B, s.129-138; Ahmet B. Ercilasun (2007), Makaleler (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu), "Dîvânü Lügati't- Türk'te Ünlü Uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar", Akçağ Yay., Ankara, s. 146-150

elif (), vav () ve ye () ile yazılmıştır. Ancak “TA ve TZ’nin yazım sistemlerinde kısa ünlülerin de elif () ve vav () harfleriyle gösterilebilmesi, uzunlukların tespiti konusunda, bu eserlerin tek başlarına güvenilir olmadığını göstermektedir.”¹⁸²

Eski Türkiye Türkçesi döneminde yazılmış olan Arap harfli eserlerdeki uzun ünlüleri ve de bu ünlülerin imlasını Zeynep Korkmaz’dan öğreniyoruz. Zeynep Korkmaz, “Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vokal) Uzunlukları” adlı makalesinde XII.-XV. yüzyıllar arasında yazılmış olan eserlerden hareket ederek ama aynı zamanda Eski Türkçede ve DLT’de de uzun olarak yazılmış bulunan veya uzunluğu Türkmen, Özbek, Yakut, Koybal, Karagas vb. lehçelerdeki uzunluklar ile tanımlanabilen kelimeleri değerlendirmiştir. Böylelikle de örneklerin tespitinde imla özelliği yanında karşılaştırma ve kontrol metodunu birlikte kullanmıştır. Zeynep Korkmaz’ın tespit ettiği uzun ünlülü kelimelerde â ünlüsü için medli elif (→), üstünlü medli elif (→) veya medli çift elif (), çekmeli medli elif (); ē ünlüsü için (); diğer uzun ünlüler için de hareke ile birlikte elif (), vav () ve ye () kullanılmıştır. Bu yazımları aşağıdaki birkaç örnekte görebiliriz:

ā - ē

, = ād , , = āç , = bār, = dēlū

ī - i

یک = iki, ی = i, ییمک = yī ‘yemek yemek’

ō - ū

= ōd ‘ateş’, = ōn ‘10’, = ūç, = sū

ō - ū

= ōz, کۆک = gōk , = dūn ‘gece’, = sūt

Tarihî Türk lehçelerinde kullanılan diğer yazı sistemleri kadar yaygın olmayan ve tek bir eserde kullanılmış son yazı sistemi ise Latin asıllı “bazı ayırım işaretlerinin, yani özel harflerin ilavesiyle, Gotik yazının 14. yüzyılda kullanılan şekillerden biri olan”¹⁸³ yazı sistemidir. Bilindiği gibi bu tek eser Codex Cumanicus’tur. Codex Cumanicus araştırmacılara göre 13. yüzyılın sonu veya 14. yüzyılın hemen başında,

¹⁸² Süer Eker (1998), Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Ü., Sosyal Bilimler Enst. Ankara, s.47

¹⁸³ A. Von Gabain (1998), “Codex Cumanicus’un Dili”, TTŞ, TKAE Yay., Ankara, s.72

Fransiskan tarikatına mensup Alman rahipler ve İtalyan tüccarlar tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir.¹⁸⁴ Codex Cumanicus Kıpçak Türkçesine ait bir sözlüktür. A. von Gabain, eserde yer yer tâli uzunlukların, aslî uzunlukların ve de diftongların görüldüğünü söyler.¹⁸⁵ Codex Cumanicus de asli uzunlukları muhafaza eden üç kelime mevcuttur. Bu kelimelerdeki uzunluklar ise çift ünlü kullanılmak suretiyle yazılmıştır:

CC ay ~ aay~aai

CC ya ~ yaa

CC todac ~ toodac (dudak)

2.1.2. Tarihî Türk lehçelerinde Korunan Uzun Ünlülü Kelimeler

Tarihî Türk lehçelerinde Harezmi ve Çağatay Türkçeleri dışında; Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerine ait metinlerde uzun ünlülü kelimelere rastlamaktayız. Az önce bahsettiğimiz imla özellikleri esasına göre ve diğer lehçelerle mukayese edilerek tespit edilmiş uzun ünlülü kelimeleri bir liste halinde aşağıda vermeye çalıştık.¹⁸⁶

2.1.2.1._ā

/ā/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından kalın, geniş, düz bir art damak ünlüsüdür. Nicelik bakımından ise uzun süreli bir ünlüdür. /ā/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde düzenli olarak Karahanlı Türkçesinde korunmuştur. Dağınık olarak da sırasıyla Köktürkçede, Uygur Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde ve Eski Türkiye Türkçesinde görülmektedir. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise bazı kelimelerde seslik izler bırakarak, bazılarında ise normal süreli ünlülere karışarak kısalmıştır. Tarihî Türk lehçelerinde /ā/ ünlüsü istisnaları hariç, normal süreli karşılığıyla kullanılmıştır. Bu /ā/ ~ /a/ nöbetleşmesi, uzun süreli ünlülerin kısalma sürecinde olduğunun göstergesidir. /ā/ ~ /a/ nöbetleşmesinin ilk örneklerini Köktürkçe döneminde görmekteyiz. Bu durum uzun ünlülerin kısalmasının Köktürkçe döneminden önce başladığını göstermektedir. /ā/ - /a/ karşıtlığı bazı örneklerde anlam ayırt edici özelliktedir: āt ‘ad, isim’ ~ at ‘at, binek hayvanı’ gibi.

¹⁸⁴ Recep Toparlı vd. (2007), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TDK Yay., Ankara s.V

¹⁸⁵ A. Von Gabain (1998), s.72

¹⁸⁶ Metinlerde tespit ettiğimiz aslî uzunlukların yanı sıra T. Tekin (1995)’in ve Z. Korkmaz (1995a)’ın eserlerindeki aslî uzunlukları esas aldık.

Tarihî Türk lehçelerinde /â/ ünlüsünü muhafaza eden kelimeler şunlardır:

AT *âb

Krh. âw (DLT) ~ aw ‘av’; ETT âv (Korkmaz:448) ~ av (Krş; Trkm. âv)

AT *âbın-

Uyg. âwinil- (Uyg. Br.) ~ abınçu ‘avunma, sevinç’. (Krş. Türkm. âvun-)

AT *âç

Kök. âç ‘aç’; Krh. âç (DLT)~ aç ; ETT âç (Korkmaz:448) ~ aç (Krş.: Türkm. âç, Yak. âs)

AT *âç-

Kök. âç- ‘acıkmak’; Krh. âç- (DLT) (Krş. Türkm. âcık-, Yak. âs-)

AT *âg

Krh. âğ (DLT) ‘ağ, iki bacak arası’

AT *âg-

Krh. âğ- (DLT) ‘yükselmek, tırmanmak’; ETT âğ- (Korkmaz:448) (Krş.: Türkm. âg-)

AT *âgır

Uyg. âğır (Uyg. Br.) ~ ağır ‘ağır’

AT *âgız

Uyg. âgız (Uyg. Br.) ~ ağız ‘ağız’ ; ETT âgız (Korkmaz:448) ~ ağız

AT *âgu

Uyg. âgu (Uyg. Br.) ~ ağı ‘ağı, zehir’; Kıp. âgu (TZ) ~ ağı; ETT âgu (Korkmaz:448) ~ ağı (Krş. Türkm. âvı)

AT *āk

Krh. āk ~ aķ ‘ak, beyaz’; ETT āk ~ âq (Korkmaz:448) ~ aķ (Krş. Türkm.āk)

AT *āl

Krh. āl ~ âla (DLT) ~ al ‘al, kızıl’; ETT āl (Korkmaz:448) ~ al (Krş. Türkm. āl)

AT *āl

Krh. āl (DLT) ~ al ‘al, hile’ (Krş. Türkm. ālda-)

AT *āri-

Uyg. āri- ~ ārri- (Uyg. Br.) ~ arı- ‘temiz olmak, temizlenmek’; ETT āri-n- (Korkmaz:448)

AT āsiğ

Uyg. āsiğ (Uyg. Br.) ~ asığ ‘fayda’

AT *āş

Uyg. āş (Uyg. Br.) ~ aş ‘aş, çorba’ ; Krh. āş (DLT) ~ aş; ETT āş (Korkmaz:449) ~ aş

AT *āt

Kök. āt ‘ad, isim’; Uyg. āt ~ at Krh. āt ~ at (DLT); ETT ād (Korkmaz:449) ~ ad ~ at (Krş. Türkm. āt, Yak. āt)

AT *bā-

Krh. bā- (DLT) ~ ba- ‘bağlamak’ (Krş. Hlç. bā^a-, Yak. bāy-, Türkm. bā-ğ)

AT *bāğ

Uyg. phāğ (Uyg. Br.) ~ bağ ‘bağ’ (Krş. Türkm. bāğ)

AT* bākır-

Krh. bākır- (DLT) ‘bağırmaq’ (Krş. Türkm. bāğır-)

AT *bāmuk

Krh. bāmuk (DLT) ‘pamuk’

AT *bār

Uyg. phār (Uyg. Br.) ~bar ~par ‘var’; Krh. bār ~ bar; ETT vār (Korkmaz:449) ~ var (Krş. Türkm. bār, Yak. bār, Hlç. bā^ar)

AT *bāş

Krh. bāş (DLT) ‘yara’ (Krş. Türkm. bāş, Yak. bās)

AT *bāy

Krh. bāy (DLT) ~ bay ‘zengin’; ETT bāy-lık ‘zenginlik’ (Korkmaz:449) ~ bay. (Krş. Türkm. bāy; Yak. bāy)

AT *hāgrı-

Uyg. āgrı- (Uyg. Br.) ~ ağırı- ‘ağrımak’ (Krş. Türkm. āğır-)

AT *hār-

Krh. ār- (DLT) ‘yorul-’ (Krş. Türkm. ār-; Hlç. hār-; Yak. jr- ~ ir-)

AT *hāra

Uyg. āra ~ ārā (Uyg. Br.) ‘ara’ (Krş. Türkm. āra; Yak. āra; Hlç. hā^ara)

AT *hāy

Krh. āy (DLT) ~ ay (KB) ‘ay’; Kıp. āy ~ ay (CC); ETT āy (Korkmaz:449) ~ ay (Krş. Türkm. āy; Hlç. hā^ay)

AT *hāz

Uyg. āz (Uyg. Br.) ~ az ‘az’; Krh. āz (DLT) ~ az; Kıp. āz (KİN) ~ az; ETT āz (Korkmaz:449) ~ az (Krş. Türkm. āz; Hlç. hāz)

AT *kāgun

Uyg. hkāgum (Uyg. Br.) ~ қағун ‘kavun’; Krh. kāgun (DLT) (Krş. Türkm. gāvin)

AT *kāl-

Uyg. kāl- (Uyg. Br.) ~ қал- ‘kalmak’; Krh. kāl- (DLT) ~ kal-; Kıp. kāl- (TZ). (Krş. Türkm. kâl-; Yak. ħāl-)

AT *kân

Uyg. kām (Uyg. Br.) ~ қан ‘kan’; Krh. kân (DLT) ~ kan; ETT kân (Korkmaz:449) ~ kan. (Krş. Türkm. gân; Yak. ħân)

AT *kânat

Kıp. kânat (TZ, TA) ~ kanat ‘kanat’ (Krş. Türkm. gânat)

AT *kâp

Krh. kâp (DLT) ~ kap ‘kap’ (Krş. Türkm. kâp)

AT *kâr

Krh. kâr (DLT) ~ kar ‘kar’ (Krş. Türkm. kâr; Yak. ħâr; Hlç. kâ^âr)

AT *kârı

Uyg. hkârı (Uyg. Br.) ~ қарı ‘yaşlı, koca, ihtiyar’ (Krş. Türkm. gârı)

AT *kâş

Krh. kâş (DLT) ~ kaş ‘kaş’; ETT kâş (Korkmaz:449) ~ kaş. (Krş. Türkm. gâş, Yak. ħâs)

AT *kâz

Uyg. hkâz (Uyg. Br.) ~ қаз ‘kaz’; Krh. kâz (DLT) ~ kaz (Krş.: Türkm. gâz, Yak. ħâs)

AT *sâ-

Krh. sâ- (DLT) ~ sa- ‘saymak’. (Krş. Türkm. sây-)

AT *sāb

Uyg. sāw (Uyg. Br.) ~ sab ~ sav 'söz, haber'; Krh. sāw (DLT) ~ sav. (Krş. Türkm. sāv-cı 'peygamber')

AT *sākın-

Uyg. sākın- (Uyg. Br.) ~ saķın- 'düşünmek'; Krh. sākınç 'düşünce' (DLT). (Krş. Türkm. sāģın-)

AT *sāl

Krh. sāl (DLT) 'sal' (Krş. Türkm. sāl, Yak. āl 'gemi')

AT *sān

Uyg. sām (Uyg.Br.) ~ san 'sayı'; Krh. sān (DLT) ~ san (Krş. Türkm. sān)

AT *sāriğ

Uyg. sāriğ (Uyg. Br.) ~ sarığ 'sarı'; Krh. sāriğ (DLT) ~ sarığ; ETT sārar- (Korkmaz:449) ~ sarığ (Krş. Türkm. sārı, Hİç. sār^aruğ)

AT *tāğ

Krh. tāğ (DLT) ~ tag 'dağ'; ETT tāğ ~ tāğ (Korkmaz:449) ~ dağ (Krş. Türkm. dāğ, Hİç. tār^ağ)

AT*tāl

Krh. tāl (DLT) ~ tal 'söğüt, dal' (Krş. Türkm. tāl)

AT *tām

Kök. tām 'duvar, çatı'; Krh. tām (DLT) ~ tam (Krş. Türkm. dām, Hİç. dār^am)

AT *tāmar

Uyg. tāmar (Uyg. Br.) ~ tamar 'damar'

AT *tār

Krh. tār (DLT) ~ tar 'dar' (Krş. Türkm. dār, Yak. tār, Hlç. tār^a)

AT *tāş

Uyg. tāş ~ tās (Uyg. Br.) ~ taş 'taş'; Krh. tāş (DLT) ~ taş (Krş. Türkm. dāş, Yak. tās, Hlç. tār^aş)

AT *tāy-

Uyg. tāy- (Uyg. Br.) 'kaymak' (Krş. Türkm. tāy-)

AT *yā

Krh. yā (DLT) ~ ya 'yay'; Kıp. yā (CC) ~ ya ~ yay; ETT yāy ~ yā (Korkmaz:450) ~ yay (Krş. Kırg. cā, Yak. sā, Türkm. yāy)

AT *yāğ

Uyg. yāğ (Uyg. Br.) ~ yağ 'yağ'; Krh. yāğ (DLT) ~ yağ (Krş. Türkm. yāğ, Hlç. yār^ağ)

AT *yāl

Krh. yāl (DLT) 'yele' (Krş. Türkm. yāl, Yak. sāl)

AT *yān

Krh. yān (DLT) ~ yan 'yan' (Krş. Türkm. yān, Hlç yār^an)

AT *yāş

Krh. yāş (DLT) ~ yaş 'yaş, taze, yeşil'; ETT yāşıl (Korkmaz:450) ~ yaşıl (Krş. Türkm. yāş, Hlç yār^aş)

AT *yāt

Krh. yāt (DLT) ~ yat 'yad, yabancı' (Krş. Türkm. yāt)

AT *yāy

Krh. yāy (DLT) ~ yay 'yaz' (Krş. Türkm. yāyın 'yazın')

AT *yâz

Krh. yâz (DLT) ~ yaz 'ilkbahar' (Krh. Türkm. yâz, Yak. sâs, Hlç. yâ^az)

AT *yâzuk

Uyg. yâsok (Uyg. Br.) ~ yazuk ~ yazuğ 'suç, günah'; Krh. yâzuğ (DLT) ~ yazuk; Kıp. yâz- 'günah işlemek'; ETT yâzuk (Korkmaz:450) ~yazuk. (Krh. Türkm. yâzık)

2.1.2.2. ĩ

/ĩ/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından kalın, dar ve düz bir art damak ünlüsüdür. Nicelik olarak da uzun süreli bir ünlüdür. Tarihî Türk lehçelerinde Karahanlı Türkçesinde düzenli olarak, Köktürkçede, Uygur Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde ise az sayıda örnekte ve dağınık olarak korunmuştur. Zeynep Korkmaz Eski Türkiye Türkçesinde /ĩ/ ünlüsünü 'İrak', 'İl' ve yĩ- kelimelerinde tespit etmiştir.¹⁸⁷ Zeynep Korkmaz'ın /ĩ/ ünlüsüyle okuduğu ĩl ve yĩ- kelimelerinin 'il' ve 'yi-' şeklinde okunabileceği kanaatindeyiz. Zira bu kelimeler AT'de *ēl ve *yē- şeklindedir. AT'de *ē ünlüsü Türkçede genel olarak ē>i, ē>e, ē >é, ē>j gelişimini göstermektedir. *ēl kelimesi DLT'de ve Türkm.'de ĩl; *yē- kelimesi de DLT'de yi-; Türkm. iy-; Özb. Buh. yē- ~ yey-¹⁸⁸; Yak. sie- şeklinde hep ince ünlülüdür. Bunun yanında يِلْ ve ييمك şeklinde yazılan bu kelimeler pekâlâ 'il' ve 'yi-' şeklinde okunabilir. Bu bakımdan Eski Türkiye Türkçesi döneminde Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde olduğu gibi AT'deki birincil /ĩ/ ünlüsü ya seslik izler bırakarak kısalmış ya da normal süreli ünlüler arasına hiçbir iz bırakmadan karışmıştır. Tarihî Türk lehçelerinde /ĩ/ ünlüsü genellikle normal süreli /i/ ünlüsüyle nöbetleşe kullanılmıştır.

Tarihî Türk lehçelerinde /ĩ/ ünlüsünü korunduğu kelimeler şunlardır:

AT *ĩ 'ağaç topluluğu, orman'

Uyg. ĩ (EUTS) 'ot, bitki'

¹⁸⁷ Z. Korkmaz (1995-I), s. 443-458

¹⁸⁸ T. Tekin (1995), s. 182

AT *ī- ~ īd-

Krh. īd- (DLT) ~ id- 'göndermek' (Krş. Yak. īt-)

AT *çī

Krh. çī (DLT) 'nem, yaşlık, rutubet' (Krş. Türkm. çīğ, Yak. sīk)

AT *çīp

Krh. çīp (DLT) 'ince, yumuşak dal' (Krş. Türkm. çībık)

AT *kī

Krh. kī (DLT) 'çağırma ünlemi' (Krş. Türkm. gīv)

AT *kīg

Kıp. kīk (TA) ~ kīg 'gübre'

AT *kīn

Krh. kīn (DLT) ~ kīn 'kın' (Krş. Türkm. kīn, Yak. kīn)

AT *kīz

Kök. kīz (Orh.); Krh. kīz (DLT) ~ kīz 'kız' (Krş. Türkm. gīz ~ gīyz, Yak. kīs)

AT *sī-

Krh. sī- (DLT) ~ sī- 'kırmak' (Krş. Türkm. sī-n-, Hlç. sī-)

AT *sīş

Krh. sīş (DLT) 'şiş, kabarık, yumru/kebab şişi' ~ şiş (Krş. Türkm. çīş)

2.1.2.3. ō

/ō/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından kalın, yuvarlak ve geniş bir art damak ünlüsüdür. Aynı zaman da uzun süreli bir ünlüdür. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde de seslik izler bırakarak veya normal süreli ünlülere karışarak kısalan /ō/ ünlüsü, Köktürkçede, Uygur Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde ve Eski Türkiye Türkçesinde

az sayıda örnekte dağınık olarak; Karahanlı Türkçesinde ise düzenli olarak korunmuştur. Diğer uzun ünlülerde olduğu gibi /ō/ ünlüsü de Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla normal süreli /o/ ile nöbetleşe kullanılmıştır.

Tarihî Türk lehçelerinde /ō/ ünlüsünü muhafaza eden kelimeler şunlardır:

AT *ōn

Uyg. ōn ~ on '10'; Krh. ōn (DLT) ~ on; ETT ōn (Korkmaz:453) ~ on. (Krş. Türkm. ōn; Yak. uon; Hlç. ū⁰n, uon)

AT *bō

Uyg. bō ~ bo ~ bho ~ po (Uyg. Br.) ~ bu 'bu'; Krh. bō (DLT) ~ bu (Krş. Tuv. bō, Türkm. bū)

AT *bōş

Uyg. bōş ~ boş 'boş'; Krh. bōş (DLT) ~ boş

AT *hōt

Uyg. ōt ~ ot 'ateş, od'; Krh. ōt (DLT) ~ ot; ETT ōd (Korkmaz:453) ~ od (Krş. Türkm. ōt, Yak. uot, Hlç. hū⁰t)

AT *kōl

Uyg. kōl ~ kol 'kol'

AT *kōń

Krh. kōń (DLT) ~ koy 'koyun' (Krş. Yak. hōy, Hlç. kō⁰n)

AT *kōş

Uyg. kōş ~ koş 'çift, çifte'; Krh. kōş 'hakan yanındaki yedek at' (DLT)

AT *sōl

Krh. sōl (DLT) ~ sol 'sol'; ETT sōl ~ sol (Krş. Türkm. sōl)

AT *sōr-

Krh. sōr- (DLT) ~ sor- 'sormak, emmek, içine çekmek'; ETT sōr- . (Krş. Türkm. sōr-)

AT *tōn

Uyg. tōn ~ ton 'elbise, üst giyecek' ; Krh. tōn (DLT) ~ ton; ETT tōn (Korkmaz:454) ~ ton. (Krş. Türkm. dön)

AT *tōr

Uyg. tōr ~ tor 'ağ, tuzak'; Krh. tōr (DLT) ~ tor

AT *tōsun

Uyg. tōsun ~ tōsın 'vahşi, eğitilmemiş, haşarı'

AT *tōtak

Kıp. tōdak (CC) ~ todak 'dudak' (Krş. Türkm. dōdak)

AT *tōz

Uyg. tōz ~ toz 'toz'; Krh. tōz (DLT) ~ toz. (Krş. Türkm. tōz, Gag. tōz)

AT *yōg

Krh. yōg (DLT) 'cenaze töreni'

AT *yōk

Kök. yōk ~ yok 'yok'; Uyg. yōk ~ yok; Krh. yōk (DLT) ~ yok; ETT yōk (Korkmaz:454) ~ yok (Krş. Türkm. yōk, Yak. suoh, Hlç. yū⁰k)

AT *yōl

Krh. yōl (DLT) ~ yol 'yol'; ETT yōl (Korkmaz:454) ~ yol (Krş. Yak. suol, Hlç. yū⁰l)

AT *yōrı-

Uyg. yōrri-, yuorri- (Uyg. Br.) ~ yorı- 'yürümek'; Krh. yōrı- (DLT) ~ yorı- ~ yor-; ETT yōrı- (Korkmaz:454) ~ yorı-.

.1.2.4.ü

/ü/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından kalın, yuvarlak ve dar bir art damak ünlüsüdür. Nicelik olarak da uzun süreli bir ünlüdür. Karahanlı Türkçesi dışında, Köktürkçede, Uygur Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde ve Eski Türkiye Türkçesinde az sayıda örnekte ve dağınık olarak korunmuştur. Karahanlı Türkçesinde ise /ü/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise tespit edilememiştir. /ü/ ünlüsü aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi /u/ ile nöbetleşe kullanılmıştır.

Tarihî Türk lehçelerinde /ü/ ünlüsünü muhafaza eden kelimeler şunlardır:

AT *ü

Uyg. ü ~ u 'uyku'; Krh. ü (DLT) ~ u; Kıp. üyü- (TA); ETT üyü (Korkmaz:454)
~uyku ~ uyü (Krş. Yak. ü)

AT *ül 'temel, esas'

Uyg. ül ~ ul 'dip, zemin'; Krh. ül (DLT) ~ ul

AT *ülü-

Krh. ülü-t- (DLT) ~ ulı- 'ulumak' (Krş. Türkm. ulı-)

AT *üya

Krh. üya (DLT) 'yuva' (Krş. Yak. üya ~ uya)

AT *üz

Krh. üz (DLT) ~ uz 'iyi, güzel, mahir, sanatkâr' (Krş. Türkm. üz, Yak. üs)

AT *bü

Krh. bü (DLT) 'buğu' (Krş. Türkm. büğ)

AT *büçgak

Kıp. bücağ (TZ, TA) ~ buçgak ~ bucağ 'köşe, bucak, uç' (Krş. Türkm. būcak)

AT *būka

Kök. būka ~ buka 'boğa'

AT *būt

Krh. būt (DLT) ~ but 'bud, bacak' (Krş. Türkm. büt, Yak. büt)

AT *büz

Krh. büz (DLT) ~ buz 'buz' (Krş. Türkm. büz, Yak. müs)

AT *hūç

Uyg. ūç ~ uç 'uç'; Krh. ūç (DLT) ~ uç; ETT ūç (Korkmaz:454) ~ uç. (Krş. Türkm. ūç, Hlç. hū^uç)

AT *hūn

Krh. ūn (DLT) ~ un 'un' (Krş. Türkm. ūn, Hlç. hūn)

AT *hūr-

Krh. ūr (DLT) ~ ur- 'vurmak'; ETT vūr- (Korkmaz:454) ~ vur-. (Krş. Yak. ūr-)

AT *kūri-

Krh. kūr 'kuru' (DLT) ~ kūr- 'kurumak' (Krş. Türkm. gūra-, Yak. kūr-)

AT *sūb

Krh. sūw (DLT) ~ suv ~ suf ~ su 'su'

AT *tūg

Uyg. tūg ~ tuğ 'tuğ, sancak'; Krh. tūg (DLT) ~ tuğ (Krş. Türkm. tūğ)

AT *tūz

Krh. tūz (DLT) ~ tuz 'tuz'; Kıp. tūz (TZ, TA) ~ tuz ~ duz (Krş. Türkm. dūz, Yak. tūs)

AT *yū-

Krh. yū- (DLT) ~ yu- 'yıkamak'; ETT yū- (Korkmaz:454) ~ yu- (Krş. Kırg. cū-, Yak. sūy-)

AT *yūṅg

Krh. yūṅg (DLT) ~ yūṅg 'yün' (Krş. Gag. ūn)

AT *yūt-

Krh. yūt- (DLT) ~ yut- 'yutmak'

2.1.2.5.ē

/ē/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından ince, geniş ve düz bir ön damak ünlüsüdür. Nicelik olarak da uzun süreli bir ünlüdür. /ē/ ünlüsü en geç ilk yazılı belgelerimizden itibaren kısaltmaya başlamıştır. Uzun ünlülerin tespit edilemediği Harezmi ve Çağatay Türkçeleri dışında /ē/ ünlüsü Köktürkçede ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerinde de ya seslik izler bırakarak ya da normal süreli ünlülere karışarak kısaltmıştır. Uygur Türkçesinde, Karahanlı Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde dağınık olarak korunmuştur. /ē/ ~ /e/ nöbetleşmesi sıkça görülmektedir.

Tarihî Türk lehçelerinde /ē/ ünlüsünü koruyan kelimeler şunlardır:

AT *bēg

Uyg. bēg (Uyg. Br.) ~ beg 'bey'; Krh. bēg (DLT) ~ beg

AT *çērig

Kıp. şērū (TZ) ~ sērū ~ çeri (TA) ~ çeyri ~ çerig ~ çeri 'çeri, ordu, asker'

AT *hēr

Uyg. hēre (Uyg. Br.) ~ er 'er, erkek, adam' (Krş. Türkm. ēr)

AT *kēnç

Krh. kēnç (DLT) ~ kenç 'genç'

AT *nē

Krh. nē (DLT) ~ ne 'ne' (Krş. Türkm. nē, nēçe)

AT *tēlü

Kıp. tēli (TZ, TA) ~ telü ~ teli 'deli'; ETT dēlü (Korkmaz:451) ~ delü (Krş. Türkm. dēli)

2.1.2.6. ē

/ē/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından ince, yarı-geniş ve düz bir ön damak ünlüsüdür. Boğumlanma süresi bakımından ise uzun süreli bir ünlüdür. Tarihî Türk lehçelerinde Uygur Türkçesi dönemindeki Brahmi metinlerinde kēt- ve kēn 'geniş' kelimelerinde korunmuştur. Bu örnekler dışında Tarihî Türk lehçelerinde tamamen kısılmıştır.

2.1.2.7. i

/i/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından ince, dar ve düz bir ön damak ünlüsüdür. Nicelik olarak da uzun süreli bir ünlüdür. Tarihî Türk lehçelerinde Karahanlı Türkçesi hariç, sınırlı sayıda örnekte korunmuştur. Harezmi ve Çağatay /ē/ tespit edilememiştir. Köktürkçede döneminde de tamamen kısılmıştır. /i/ ~ /i/ nöbetleşmesi tarihî Türk lehçelerinin tamamında yaygın bir şekilde görülmektedir. Tarihî Türk lehçelerinde /i/ ünlüsünü koruyan kelimeler şunlardır:

AT *ig

Uyg. ig (Uyg. Br.) ~ ig ~ yig 'hastalık'; Krh. ig (DLT) ~ ig (Krş. Türkm. igle- 'hastalanmak')

AT *iş

Krh. is (DLT) ~ iş 'iş'; ETT is (Korkmaz:452) ~ iş (Krş. Türkm. is, Yak. is)

AT *iz

Krh. iz (DLT) ~ iz 'iz' (Krş. Türkm. iz)

AT *bçin

Krh. bçin (DLT) 'maymun' (Krş. Türkm. bçin)

AT *bjn-

Krh. mjn- (DLT) ~ min- ~ mün- 'binmek' (Krş. Yak. mĭn-)

AT *bjr

Kıp. bjr (TA) ~ bir '1'; ETT bjr (Korkmaz:452) ~ bir (Krş. Türkm. bjr, Yak. bjr)

AT *hjn

Krh. jn ~ yn (DLT) ~ in ~ yin ~ yn 'in'; ETT jn (Korkmaz:452) ~ in (Krş. Türkm. hjn, Yak., ĭn, Hlç. hĭ'n)

AT *tjr-

Krh. tjrig 'canlı' (DLT) ~ tirig 'yaşamak'; ETT djri (Korkmaz:452) ~ diri (Krş. Türkm. djri)

AT *tjş

Krh. tjş (DLT) ~ tiş ~ tış 'diş'; ETT djş (Korkmaz:452) ~ diş (Krş. Türkm. djş, Yak. tĭs)

AT *tjz

Krh. tjz (DLT) ~ tiz 'diz' (Krş. Türkm. djz)

AT *yjg

Krh. yjg (DLT) 'çiğ, pişmemiş' (Krş. Türkm. çĭğ, Yak. sĭk)

2.1.2.8.8

/ō/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından ince, yuvarlak ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. Aynı zamanda uzun süreli bir ünlüdür. /ō/ ünlüsü Köktürkçede, Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde bazı ses hadiselerine uğrayarak veya hiçbir ses olayına uğramadan normal süreli ünlülere karışarak kısalmıştır. /ō/ Karahanlı Türkçesinde düzenli olarak korunmuştur. Uygur Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Eski Türkiye

Türkçesinde dağınık olarak, az sayıdaki kelimeye bulunmaktadır. /ö/ ~ /ö/ nöbetleşmesi diğer uzun ünlülerde olduğu gibi sık bir şekilde görülmektedir.

Tarihî Türk lehçelerinde /ö/ ünlüsünü muhafaza eden kelimeler şunlardır:

AT *ö-

Uyg. ö- ~ ög ‘düşünmek’; Krh. ö- (DLT) ~ ög ‘akıl’ (Krş. Yak. ööy-)

AT *öt

Krh. öt (DLT) ~ öt ‘öd, safra kesesi’ (Krş. Türkm. öd, Yak. öös)

AT *öz

Krh. öz (DLT) ~ öz ‘öz’; ETT öz (Korkmaz:455) ~ öz (Krş. Türkm. öz, Yak. ööt)

AT *bö

Krh. bög ~ böy (DLT) ‘örümcek’; Kıp. böy (TZ, TA) böy ~ böv ~ bev (Krş. Türkm. möy, Kırg. bö)

AT *höç

Uyg. öç ~ öç ‘öç’; Krh. öç (DLT) ~ öç (Krş. Türkm. öç)

AT *hör-

Krh. ör- (DLT) ~ ör- ‘örmek’ (Krş. Türkm. ör-)

AT *hördek

Kıp. ördek (TA, TZ) ~ ördek ~ yördek ‘ördek’ (Krş. Türkm. ördek)

AT *kök

Kök. kök (Orh.) ‘gök, mavi’; ETT gök (Korkmaz:455) ~ gök (Krş. Türkm. gök, Yak. küöh)

AT *kǫl

Krh. kǫl (DLT) ~ köl 'göl' (Krş. Türkm. gǫl, Yak. küöl)

AT *kǫn

Krh. kǫn (DLT) ~ kön 'deri' (Krş. Türkm. gǫn)

AT *kǫz

Krh. kǫz (DLT) 'köz, kor, ateş' (Krş. Türkm. kǫz)

AT *sǫk-

Krh. sǫk- (DLT) ~ sök- 'sövmek, küfür etmek' (Krş. Türkm. sǫğ-, Yak. üöñ-)

AT *tǫn-

Krh. tǫn- (DLT) ~ tön- 'dönmek' (Krş. Türkm. dǫn-)

AT *tǫrt

Krh. tǫrt (DLT) ~ tört; Kıp. tǫrt (TA, TZ) ~ tört ~ dört '4' (Krş. Türkm. dǫrt, Yak. tüört)

AT *tǫş

Krh. tǫş (DLT) 'döş, göğüs' (Krş. Türkm. dǫş, Yak. tüös)

AT *tǫz

Krh. tǫz (DLT) ~ töz 'kök, asıl, esas' (Krş. Hlç. tǫ^ēz)

2.1.2.9.ü

İnce, yuvarlak ve dar bir ön damak ünlüsü olan /ü/ aynı zamanda uzun süreli bir ünlüdür. Tarihî Türk lehçelerinde düzenli olarak sadece Karahanlı Türkçesinde korunmuştur. Köktürkçede tamamen kısılmıştır. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise tespit edilememiştir. Uzun ünlülerin kısılma süreçlerinin bir göstergesi olarak diğer uzun ünlüler gibi /ü/ ünlüsü /u/ ünlüsüyle nöbetleşe kullanılmıştır.

Tarihî Türk lehçelerinde /ū/ ünlüsünü muhafaza eden kelimeler şunlardır:

AT *ūn

Krh. ūn (DLT) ~ ün 'ses' (Krş. Türkm. ūn)

AT *kū

Uyg. kū ~ kü 'ün, şöhet'; Krh. kū (DLT)

AT *kūç

Krh. kūç (DLT) ~ küç 'güç, kuvvet' (Krş. Türkm. güyç, Yak. kūs)

AT *kūn

Uyg. kūn ~ kūn 'gün, güneş'; Krh. kūn ~ kūn; ETT gūn (Korkmaz:455) ~ gün

AT *kūz

Krh. kūz (DLT) ~ küz 'güz, sonbahar' (Krş. Türkm. güyz, Yak. kūhūn >*kūzūn)

AT *sū

Uyg. sū ~ sü 'ordu'; Krh. sū (DLT) ~ sü

AT *sūçig

Krh. sūçig (DLT) ~ süçig 'tatlı' (Krş. Türkm. süyci)

AT *sūt

Krh. sūt (DLT) ~ süt 'süt' ; ETT sūt (Korkmaz:456) ~ süd (Krş. Türkm. süyt, Hlç ūt)

AT *sūz-

Krh. sūz- (DLT) ~ süz- 'süzme'

AT *tū

Uyg. tū ~ tü 'tüy' ; Krh. tū (DLT) ~ tü (Krş. Türkm. tüy, Yak. tū)

AT *tūn

Krh. tūn (DLT) ~ tūn 'gece' (Krş. Türkm. düyn, Yak. tūn)

AT *tūp

Krh. tūp (DLT) ~ tūb 'dip' (Krş. Türkm. düyp)

AT *tūr-

Krh. tūr- (DLT) 'dürmek, katlamak' (Krş. Türkm. düyr-, Hak. tūr-)

AT *tūş

Krh. tūş (DLT) ~ tūş 'düş, rüya' ; ETT dūş ~ düş (Krş. Türkm. düyş, Yak. tūl)

AT *yūz

Krh. yūz (DLT) ~ yüz 'yüz, çehre' ; ETT yūz (Korkmaz:456) ~ yüz (Krş. Yak. sūs 'alın')

AT *yūz

Krh. yūz (DLT) ~ yüz '100' ; ETT yūz (Korkmaz:456) ~ yüz (Krş. Yak. sūs)

2.1.3. Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlülerle İlgili Ses Olayları

Tarihî Türk lehçelerinde, tespit edilen ilk şekilleri uzun ünlülü olan kelimelerde yer yer çeşitli ses olayları görülmektedir. Bu ses olaylarının bir kısmı uzun ünlülerin kısalmasıyla veya varlığıyla ilgilidir. Bir kısmı ise her ne kadar uzun ünlülü kelimelerde görülse de genel sesbilimin veya özel olarak Türkçeki genel ses olaylarının eğilimleriyle alakalıdır. Bu bakımdan Tarihî Türk lehçelerinde uzun ünlülerle ilişkili ses olaylarını “Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlülere Bağlı Olarak Oluşmuş Ses Olayları” ve “Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlülü Kelimelerde Görülen Ses Olayları” olarak iki alt başlık altında değerlendireceğiz:

2.1.3.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlülere Bağlı Olarak Oluşmuş Ses Olayları

Talat Tekin Türk dil ve lehçelerinde birincil uzun ünlülerin sebep olduğu birçok ses olayı olduğunu ifade ederek bunları şöyle sıralamıştır: Sözcüğün yapısında çeşitli değişiklikler meydana getirerek oluşmuş ses olayları:

1. Ünsüz ötümlleşmesi
2. Ön seste y-, v-, h- türemesi
3. Ünsüz ikizleşmesi
4. Ünlü türemesi
5. Ünsüz türemesi
6. Öndamaksıllaşma

Ayrıca ünlülerin nitelik değişikliğiyle alakalı Ünlü ikizleşmesi¹⁸⁹

2.1.3.1.1. Ünsüz ötümlleşmesi

Lagos Ligeti, Oğuz grubu Türk lehçelerinde tespit ettiği bazı örneklerde uzun ünlülerin kısalmasıyla, bir takım ses olayları arasında ilgi kurmuştur: AT *āç > ac; AT * ōt ‘od, ateş’ > od.¹⁹⁰ Bu ses olayı örneklerden anlaşılacağı gibi ç>c, t>d ötümlleşmeleridir. Böylelikle uzun ünlülerin kısalmasıyla meydana gelen ses olaylarından ilk bahseden Lagos Ligeti olmuştur. Daha sonra uzun ünlülerin kısalmasıyla oluşmuş ötümlleşme örneklerinin ç>c ve t>d ile sınırlı olmadığı, “tek heceli sözcüklerin sonunda bulunan ötümsüz patlayıcı /p/,/t/,/ç/,/k~q/ ünsüzlerinin, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları halde (birincil) uzun bir ünlüden sonra ötümlleşerek sırasıyla /b/, /d/, /c/, /ğ/, /y/”¹⁹¹ ye dönüştükleri görülmüştür.

Ünsüz ötümlleşmesinin uzun ünlülerin kısalmasıyla ilişkisini şöyle izah edebilir: Uzun ünlü kısalduğunda kısalan ünlünün süresi kendisinden sonra gelen sese kalır. Şayet sonra gelen ses ötümsüzse, kısalan ses ötümsüz sesi süreklilik niteliği bakımından etkiler ve ötümlü hale getirir. Bu ses olayı aynı zamanda “bir ünlü-ünsüz benzeşmesi”¹⁹²dir”

¹⁸⁹ T. Tekin (1995), s. 123

¹⁹⁰ Ligeti Lajos (1940–1942), ‘Türkçede Uzun Vokaller’, Türkiyat Mecmuası, C.VII-VIII, Cüz:1, s. 82-94

¹⁹¹ T. Tekin (1995), s. 128

¹⁹² T. Tekin (1995), s. 129

Ünsüz ötümlleşmesine ilk olarak Orhon Abidelerinde rastlamaktayız:*

AT *ōt ‘öd, safra kesesi’ > Kök. öd (Orh.) (Krş. Uyg. öt; Krh. öt ~öt; Hrz. öd; Kıp.

öt ~ öd ETT öd; Türkm. ud, Yak. üös)

İki ünlü arasındaki ilk ötümlleşme örneklerini Uygurca dönemde görmekteyiz:

AT *çīp ‘ince, yumuşak dal’ >Uyg. çubık (Mayt.) ~ çubik (EUTS) (Krş. Krh. çīp ~ çıbık; Türkm. çībık)

Bu örnekler gösteriyor ki, Türkçede ötümlleşme Köktürkçe döneminden önce başlamıştır. Sınırlı sayıda örneğiyle Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde gördüğümüz ötümlleşme örneklerine, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerinde daha sık rastlamaktayız. Tespit edebildiğimiz ötümlleşme örnekleri şunlardır:

2.1.3.1.1. 1. t>d

AT *āt

Kıp. ad (DM) ~ at ‘ad, isim’; ETT ād (Korkmaz:450) ~ ad (SN) (Krş. Türkm. āt, Yak. āt; Trk. ad)

AT *yāt

Kıp. yad (DM) ~ yat ‘yad, yabancı’ (Krş. Türkm. yāt, Trk., Az. yad)

AT *tōtak

Kıp. tōdak ~ todak (CC) ‘dudak’ (Krş. Türkm. dōdak; Az. dodax; Gag. dudak)

AT *hōt

* T. Tekin (1995), s. 129’da ünsüz ötümlleşmesinin ilk örneklerine Dīvān-u Lugāti’t-Türk’ta rastladığını ifade etmişse de bizim tespit ettiğimiz ilk örnek Orhon Abidelerindedir. Bu bakımdan T. Tekin söylediğinden farklı olarak ilk ötümlleşme en geç XI yüzyıldan değil, VIII. yüzyıldan itibaren başlamıştır.

Kıp. od (TA) ~ ot 'ateş, od' ; ETT od (DK) (Krş. Türkm. öt, Yak. uot, Hlç. hū⁰t; Trk. od; Az. od)

AT *ōt

Kök. öd (Orh.) 'öd, safra kesesi'; Çağ. öd (Clauson:35); Kıp. öd (TZ) ~ öt (Krş. Türkm. öd, Yak. üöt; Trk. öd)

AT sūt

Kıp. süd (BM) ~ süt 'süt' ; ETT süd (DK) ~ süt (Krş. Türkm. süyt, Hlç ūt; Az. süd)

AT *būt

Kıp. bud (KF) ~ but 'but, bacak' (Krş. Türkm. būt, Yak. būt; Az. bud)

AT *ēt-

Kıp. id- (MG) ~ it- 'düzenlemek, tanzim etmek' (Krş. Yak. it-)

AT *kēt-

Kıp. ked- (KFT) ~ kid- (KFT) ~ kit- 'gitmek' (Krş. Az. géd-)

AT *ōte-

Kıp. öde- (KFT) ~ öte- 'ödemek' ; ETT öde- (DK) (Krş. Türkm. öde-; Trk., Az. öde-)

AT *yēti

Kıp. yedi (TZ) ~ yeti ~ yetti (CC) ~ yeddi '7' (BM); ETT yidi (SN) (Krş. Türkm. yedi, Az. yeddi, Yak. sette)

2.1.3.1.1. 2. rt>rd

AT *hārt

Hrzm. ard (ME) 'ard, arka'; Kıp. ard (DM) ~ art; ETT ard (DK) (Krş. Hlç. hā^art, Türkm., Gag. ārt; Trk. ard)

AT *tört

Kıp. dörd (KF) ~ dörüd (KFT) ~ tört ~ türt '4' (Krş. Türkm. dōrt, Yak. tüört)

AT *kürt

Kıp. kurd (BM) ~ kurt 'kurt, böcek' (Krş. Türkm. gūrt; Az. gurd)

2.1.3.1.1. 3. p>b

AT *kāp

Kıp. kab (TA) ~ hap ~ kap 'kap' (Krş. Türkm. gāp; Az. gāb)

AT *kāpa

Kıp. kaba (Kİ) 'kaba, iri'; ETT kaba (DK) (Krş. Türkm. gāba; Az. gaba; Trk. kaba)

AT *kāpuk

Kıp. kabık (BM) ~ kabuk (CC) 'kabuk' (Krş. Türkm. gābık; Trk. kabuk)

AT *çīp

Uyg. çubik (EUTS) ~ çubık (Mayt.) 'ince, yumuşak dal'; Kıp. çibık (Kİ) (Krş. Türkm. çībık; Gag. çibuk; Az. çubug; Trk. çubuk)

AT *çīpın

Krh. çibun 'sinek'; Hrzm. çibın (NF) ; Kıp. çibın (BV) ~ çibın (CC) (Krş. Türkm. çībın; Az. çibın; Kzk. şibın; Trk. çibinlik)

AT *çīpgan

Kıp. çıban (TA) ~ çiban (Kİ) ~ şiban (TA) ~ çaban (TA) ‘çıban’ (Krş. Türkm. çīban; Az. çiban; Trk. çiban)

AT *tūp

Krh. tüb (CC) ~ tüp ~ tūp ‘dip’ (Krş. Türkm. düyp; Hlç. djb; Az. dib)

2.1.3.1.1. 4. k>ğ(y)

AT *bāg

ETT bağ ‘bağ’ (DK) (Krş. Türkm. bağ)

AT *bākır-

ETT bağır- ‘bağırmaq’ (DK) (Krş. Türkm. bağır-; Az., Trk. Bağır-)

AT *būka

ETT buğa ‘boğa’ (DK) (Krş. Türkm., Az. būğa; Trk. boğa)

AT *bōkir-

ETT böğür- ‘böğürmek’ (DK) (Krş. Trkm. bōğür-; Az. böyür-; Trk. böğür-)

AT çākır-

ETT çağır- ‘çağırmaq’ (DK) (Krş. Trkm. çağır-; Az., Trk. çağır-)

2.1.3.1.2. Ön seste y-, v-türemesi

Bilindiği gibi /y/ ve /v/ sesleri birer yarı-ünlüdür. Bu yarı-ünlüler aynı zamanda kayan ünlüyü oluşturan ya da kayan ünlülerde temel ünlüye eşlik eden sestir: AT *tūn > Türkm. düyn; AT * tūş > Türkm. düyş; AT* tūp > Türkm. düyp... vb. Örneklerde görüldüğü gibi uzun ünlü kısalırken bir /y/ yarı ünlüsü ile ikizleşebilmektedir. Aynı durum söz başındaki uzun ünlüler için de geçerlidir: “Söz başındaki birincil uzun ünlü

ia vb. bir ikiz ünlü geliştirerek bazen kendisinden önce bir y- doğurur ya da türetir.”¹⁹³
Türkçede ön seste /y/ türemesinin ilk örneğini Orhon Abidelerinde görmekteyiz:

AT *ī-, īd- ‘göndermek’ > Kök. yīd- ; ETT yīd- (Krş. Krh. īd- (DLT); Yak. īt-)

Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz diğer örnekler ise şunlardır:

AT *īgla-

Uyg. yīgla- ‘ağlamak’ (EUTS); Krh. yīgla- (DLT); Hrzm. yīgla- (NF); Kıp. yīgla- (TZ) ~ ıgla- ~ ıla- ~ ağla-; Çağ. yığla- (LD) (Krş. Türkm. āgla-)

AT *īr

Uyg. yīr (EUTS) ~ ır ‘şarkı, türkü’; Krh. yīr ~ yır (DLT) ~ ır

AT *īg

Uyg. yīg (EUTS) ~ ig ‘hastalık’ (Krş. Krh. īg (DLT); Türkm. įgle-)

AT *hjn

Krh. yjn ~ jn (DLT) ~ yjn ~ in ~ i ‘in’ (Krş. Türkm. hjn; Yak. jn; Hlç. hj¹n)

AT *jnçük

Hrzm. yjnçük (ME) ‘incik, baldır, baldır kemiği’ ; Kıp. yjnçük (BV) ~ yünçük (TA) ~ incük (Krş. Türkm. jncik)

AT *ēn

Kıp. yjn ~ in ~ en ‘en, genişlik’ (Krş. Türkm. jn, Yak. ien, Az. èn)

AT *ēkinti

Kıp. yekindü (BM) ~ yikindü (TA) ~ ikkindi (TZ) ~ ikindü ‘ikindi’

¹⁹³ T. Tekin (1995), s. 138

AT * ālppagut ~ ilpagut

Kök. yılpagut 'yiğitler, alpler' ¹⁹⁴

AT * ālta-

Kıp. yalda- (TZ) ~ alda- 'aldatmak' (Krş. Krh. āl (DLT); Türkm. ālda-)

AT * ī

Krh. yığaç (KB) ~ ığaç 'ağaç topluluğu, orman' ; Çağ. yığaç (HŞ) ~ ığaç

AT * iş

Kıp. yeş (DM) ~ iş (TZ) ~ eş (KFT) 'iş' (Krş. DLT iş; Türkm. iş, Yak. iş)

OT yik ~ jk (DLT)

Kıp. yik (TZ) 'iğ' (Krş. Türkm. iğ; Gag. j; Az. iy)

OT ðrümçi (DLT)

Çağ. yörümçi 'örümcek'

ET ükit- <AT ūkitmek

Kıp. yügüt- (TZ) ~ ügit- ~ ögüt- ~ üküt- 'öğütmek'

AT ūleş-

Kıp. yüleştir- (TZ) ~ ülü- ~ ülüş- 'paylaşmak'

Bir kaç örnekte /v/ yarı ünlüsü uzun ünlü kısalırken ön seste türemiştir:

ET oyna- <AT ōyna-

Kıp. voyna- 'oynamak' ¹⁹⁵

¹⁹⁴ T. Tekin (1995); s.141

¹⁹⁵ T. Tekin (1995); s. 148

ET ur- <AT hūr-

Kıp. wur- (TA); ETT vur- ‘vurmak’¹⁹⁶; (Krş. Trk, Az. vur-)

AT *hōtçuk, hōtçak

Kıp. wuçag (TA) ‘ocak’ (Krş. Türkm. òcak, Hlç. hū⁰ak)

2.1.3.1.3. Ünlü ikizleşmesi (diftong)

Ünlü ikizleşmesi bilindiği gibi ünlülerin nitelik özellikleriyle alakalıdır. Bundan ötürü de uzun ünlüler tek ünlüler (monoftoglar) ve ikiz ünlüler (diftonglar) olarak iki şekilde değerlendirilirler. Uzun tek ünlülerin (monoftoglar) ikiz ünlülere değişmesi çok sık görülen bir ses olayıdır. Tarihî Türk lehçelerinde bunun örneklerini görmemiz mümkündür:

AT *yōrı-

Uyg. yurri- ~ yorri- (Uyg. Br.) ‘yürümek’ (Krş. Krh. yōrı- (DLT))

AT *yē-

Uyg. yeyim (EUTS) ‘yemek’ ; Krh. yey-se- (DLT) (Krş. Türkm. iy-; Yak. sie-)

AT *ōz

Uyg. üöz¹⁹⁷ ‘öz’ (Krş. Krh. òz (DLT); Türkm. òz; Yak. üös)

AT *kōñ

Uyg. koin ~ koyın (EUTS) (Krş. DLT kōy; Yak. hōy; Hlç. kō⁰n)

T *çêrig

Kıp. çeyri ~ çeri (CC) ‘çeri, ordu, asker’

AT *bēş

Kıp. beyş (KK) ‘5’ (Krş. Türkm. bēş; Yak. bies)

¹⁹⁶ T. Tekin (1995); s. 148

¹⁹⁷ T. Tekin (1995); s. 125

AT * sâ-

Kıp. say- (TZ) ~ sa- 'saymak' ; ETT say- (DK)

AT *yây

Uyg. yai (EUTS) 'yay' (Krş. Bşk. yeye; Tat. ceye; Kırg. cā, Yak. sâ, Türkm. yây)

AT *yjk

Kıp. çiyik (CC) 'çiğ, pişmemiş' (Krş. Türkm. çığ, Yak. sjk)

AT *sõn-

Kıp. söyndür- (TZ) 'sönmek'¹⁹⁸ (Krş. Türkm. sõn-)

AT * yöl

Kıp. youl (CC) ~ yol 'yol' (Krş. yöl (DLT); Yak. suol, Hlç. yū⁰l)

AT tōlu

Kıp. toulu (CC) ~ tolu 'dolu' (Krş. Türkm. dōl-, Yak. tuol-)

AT * yū-

Çağ. yuv- ~ yu- (ŞD) 'yıkamak' (Krş. Türkm. yuv-; Kırg. cū-; Yak. sūy-)

AT *bu

Krh. böy ~ böğ 'örümçek'

2.1.3.1.4. Ünsüz ikizleşmesi

Birincil uzun ünlülerin varlığıyla veya ksalmasıyla ilişkilendirdiğimiz ses olaylarından bir diğeri ikizleşme veya ünsüz uzamasıdır. Ünsüz ikizleşmesi ile ünlü uzunlukları arasındaki ilgi şu şekilde açıklabilir: "Açık hecedeki uzun ünlünün çekici etkisi ile izleyen hecenin başındaki ünsüz ikizleşir. İkizleşme ile ilk hece kapalı hale

¹⁹⁸ T. Tekin (1995); s. 126

gelir ve uzun ünlü kısalır. Başka bir deyişle ikizleşme (ünsüz uzaması) bir nevi karşılama (telafi) uzamasıdır. Kaybolan ünlü uzunluğunun yerini ünsüz uzaması alır.”¹⁹⁹ Tarihî Türk lehçelerinde birincil uzun ünlülerin kısalmasıyla oluşmuş ünsüz ikizleşmesi örneklerini görmekteyiz:

AT *āri-

Uyg. ārri- ‘temiz olmak, temizlen-’ (Uyg. Br.); Krh. arrıq (DLT)

AT *hāra

Uyg. ārra ~ āra ‘ara’ (Uyg. Br.) (Krş. Türkm.āra; Yak. āra; Hlç. hā^ara)

AT āsıg

Hrzm. assu (NF) ‘fayda’; Kıp. assov (CC) ~ assıq (TZ) ~ assı (BM); ETT assı (DK)

AT *ēkinti

Kıp. ikkindi (TZ) ~ yekindü (BM) ~ yikindü (TA) ~ ikindü ‘ikindi’

AT ēki

Krh. ikki ~ jki ‘2’, ikiz ‘ikiz’ (DLT); Kıp. ikki (TZ) ~ ekki (CC) ~ iki; ikkiz (TZ) (Krş. Özb., Y.Uyg., Hlç., Yak. ikki)

AT *bjr

Uyg. pirr ‘1’ (Uyg. Br.) (Krş. Krh. bjr (DLT); Türkm. bjr, Yak. bjr)

AT *yēti

Krh. yetti ~ yeti ‘7’ (DLT); Kıp. yetti (CC) ~ yeddi (BM) ~ yedi ~ yeti (Krş. Türkm. yedi, Az. yēddi, Yak. sette)

¹⁹⁹ T. Tekin (1995), s. 148

2.1.3.1.5. Ünsüz türemesi

Uzun ünlüler kısalırken kimi örneklerde /r-/ , /l-/ , /n-/ , /ş-/ ve /h-/ ünsüzlerini türettiği görülür:

AT *ās ‘as, kakım’ > Kırg. arıs ~ ars; AT *ēki ‘2’ > Y.uyg. işki; AT *yēti ‘7’ > Y.Uyg. yehti²⁰⁰

Bu çok sık rastlanan bir ses olayı değildir. Çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi, tarihî Türk lehçelerinde fazla örneği yoktur. Tek bir örnekte tespit edebildik:

AT *çīp ‘çubuk, ince dal’

Kıp. şılıpık ‘sopa, ağaç, asa’ (TZ)

2.1.3.1.6. Ünlü türemesi

Kapalı hecelerdeki uzun ünlüler kısalırken hece sonunda normal süreli bir ünlü türettikleri olur. Hece sonunda ünlü türemesine daha çok Çuvaşçada ve Yeni Uygurcanın Hotan lehçesinde rastlanır:

AT *kōl ‘göl’ > Çuv. kūlī; AT *bjr ‘1’ > Çuv. pīrī ~ pāre ~ pīr; AT *bēš ‘5’ > Hot. beši; AT *bjr ‘1’ > Hot. biri vb.

Tarihî Türk lehçelerinde ise seyrek olarak görülen bir ses olayıdır. Uzun ünlünün kısalırken hece sonunda ünlü türettiği birkaç örneğe Talat Tekin’de rastlıyoruz:

Uyg. ögü-geli; Krş. DLT ōg; Türkm. ōg- ; Kıp. yanı- ‘tehdit et-’ (TZ); Krş. Uyg. yan- ; DLT yan-; Yak. sān-; Uyg. agı; Krş. Krh. āg (DLT); Kıp. āg (KA)

Taradığımız metinlerde sadece bir örnekte rastlayabildik:

AT *kōš ‘çift, çifte’ > ETT koşa ‘çift, iki, eş’ (DK)

2.1.3.1.7. Ön damaksıllaşma

W. Bang’ın zamanında Türkçenin tarihinde en karışık olaylardan biridir diye adlandırdığı en yaygın olay kalın ünlülerin ince ünlülerle yer değiştirmesi olayıdır.

²⁰⁰ T. Tekin (1995), s. 159

Kalın ünlülerin ince ünlülerle yer değiştirmesi, ön damaksıllaşma veya incelme olarak bilinen bu ses olayının birçok sebebi vardır. Türkçede ön damaksıllaşmaya sebep olduğu düşünülen bazı görüşler şöyledir:

W. Radloff arka sıra (kalın) ünlülerin, ön sıra (ince) ünlülerle değişmesini Almandaki 'umlaut' denilen ünlü değişmesiyle karşılaştırmaktadır ve bunu ilk olmayan ünlülerin baş kısımdaki ünlülerin yaptıkları etkinin sonucu olarak değerlendirmiştir.²⁰¹ Doğu Türkistan'daki Çağdaş Uygur ağızlarındaki bu olayı G. Juring, Radloff'un görüşüne paralel olarak bu ağızlardaki tüm incelme ve daralmaları komşu veya daha doğrusu sonraki hecelerde 'i' ünlüsünün bulunmasına bağlamaktadır.²⁰²

B. Munkasi'nin fikrinde, tek heceli kelimelerde, yine Uygur ağızlarını göz önünde tutmaktadır, 'a' ünlüsünün incelmesi kelime başındaki 'y' yarı-ünlüsünün etkisinden ileri gelmektedir:

yâl>yel 'yele'; yâş>yaş>yeş; yât>yad>yet; ayt->eyt- örneklerinde görüldüğü gibi ²⁰³

Ön damaksıllaşma ile ilgili görüşlerin çoğu bazı ünsüzlerin, ünlüler üzerindeki etkisiyle olduğu yönündedir. Bu ünsüzler örneklerde de görülebileceği gibi /c/, /ç/ ve /ş/ ünsüzleridir:

*çībın>çibin; çim- ~ çom- 'yüzmek, yıkanmak'> çim-; saç ~ çaç > çeç ~ ses vb.

Ön damaksıllaşmayı seslerin birbirleriyle ilişkisiyle açıklayanlar olduğu gibi, genel sesbilim kanunları çerçevesinde açıklayanlar da vardır. G. X. Kudaşev, fizik yasalarına göre ses değişmelerini ele aldığı çalışmasında, Tatar Türkçesindeki bütün ses olaylarının en önemli sebebinin "en az çaba yasası" olduğunu söyleyerek, ünlü incelmelerinin sebebinin de bu yasaya dayandırır. Kudaşev'e göre yapılan fonetik deneyleri sonucunda, ince ünlüler, kalın ünlülere göre söz sonunda üç beş kat, söz içinde de iki kat daha az çabayla söylenmektedir.²⁰⁴ Benzer bir görüş Ahmet B. Ercilasun'a aittir. Ahmet B. Ercilasun 'ı>i incelmelerini veya kendi ifadesiyle i'leşmeyi fonetik hadiselerin ana sebebi olarak gördüğü en az çaba kanunu ile açıklamaktadır."²⁰⁵

²⁰¹ W. Radloff (1882), s. 64

²⁰² Şçerbak (1998), s. 55

²⁰³ Şçerbak (1998), s. 55

²⁰⁴ Ercan Alkaya (2008), "Sibiryada Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme", Turkish Studies, Volume 3/4, Summer, s. 30

²⁰⁵ Ahmet B. Ercilasun (2007); Makaleler (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu), "Türkçede İki Fonetik Temayül Üzerine", Akçağ Yay., Ankara, s. 336

Talat Tekin de uzun ünlülerde görülen ses olaylarından biri olarak ön damaksıllaşmayı görmüştür. Buna sebep olarak da şu açıklamayı yapmıştır: ‘Uzun art damak ünlülerinin sebep olduğu seslik değişmelerden biri de kendi kendilerini ön damaksıllaştırmalarıdır. Bu olay daha çok /t/, /d/, /n/, /s/, /z/, /ʃ/, /ç/ ve /c/ gibi ünsüzlerle ve /y/ yarı-ünlüsünün eşliğinde gerçekleşir. Öte yandan, Türk dil ve lehçelerinde tarih boyunca tespit edilen pek çok ön damaksıllaşma örneğinde adı geçen ünsüzlerden biri ya da ikisi ile birlikte bir birincil uzun ünlü de bulunmaktadır. Bu durum, bizi uzun ünlülerin, belirli şartlar altında, kendi kendilerini ön damaksıllaştırdığını kabule sevk eder.’²⁰⁶

Ön damaksıllaşma ile ilgili söylenenlerin hepsi özel şartlar eşliğinde doğrudur. Bazen ön damaksıllaşmaya birden fazla sebep de yol açabilir. Bilhassa en az çaba yasasını her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Zira en az çaba yasası, ön damaksıllaşmanın gerçekleşmesinde kolaylaştırıcı veya hızlandırıcı bir faktördür.

Ön damaksıllaşmanın uzun ünlüler ile ilişkisi bakımından bazı tereddütler yaşamaktayız. Çünkü tespit ettiğimiz örneklerin çoğunda ön damaksıllaşma /y/, /ʃ/, /ç/, /s/, /t/ ünsüzlerinin eşliğinde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan bu örneklerdeki ön damaksıllaşmanın sebebinin uzun ünlülerin ksalması mı, yoksa bu ünsüzlerin etkisi mi olduğunu açıkçası tahmin etmek çok güçtür. Bundan ötürü aşağıda tespit ettiğimiz örneklerde uzun ünlülerin ksalmasının yanında diğer unsurları da dikkate almak gerekir. Tarihî Türk lehçelerinde diğer unsurlarla birlikte uzun ünlülerle ilişkilendirdiğimiz ön damaksıllaşma örnekleri şunlardır:

2.1.3.1.7. 1. ā>e

AT * yā

Kıp. ye ‘yay’ (CC) (Krş. Bşk. yeye; Tat. cāyā; Kırg. cā, Yak. sā, Türkm. yāy)

AT * yāş

ETT yeşil ‘taze, yeşil’ (KG) (Krş. Bşk., Tat., Özb., Y. Uyg., Gag., Trk. yeşil; Türkm. yāş ~ yāşıl, Hlç yā^a ş)

²⁰⁶ T. Tekin (1995), s.153

2.1.3.1.7. 2. ī>i

AT *bīt

Uyg. bit (EUTS) 'bit'; Hrzm. bit (ME); Kıp. bit (BM); ETT bit (DK) (Krş. Tuv., Yak. bit; Bşk., Kzk., Kırg., Az., Türkm., Trk. bit; Y.Uyg. biyt; Çuv. piydī)

AT *şış

Uyg. şış 'şış' (EUTS); Hrzm. şış- (ME); Kıp. şış (TZ) ~ şış- (BV); Çağ. şış (LD); ETT şış ~ şış- (DK) (Krş. Bşk., Kırg., Tat., Özb., Gag., Trk. şış; Kzk. isik; Y.Uyg. işşik; Türkm.çış)

AT *īt

Krh. it (KB) ~ it; Hrzm. it (ME); Kıp. it (CC); Çağ. it (BD); ETT it (DK) (Krş. Krç., Hak., Bşk.; Tat., Özb., Az., Türkm., Trk. it; Alt. iyt; Y.Uyg. işt ~ it; Yak., Tuv. it, Çuv. ıDī)

AT *sīl-

Hrzm. sīl- 'silmek' (ME); Kıp. sīl- (TZ); ETT sīl- (MŞ) (Krş. Az., Gag. , Trk. sil-; Türkm. sıl-)

AT *id-

Kıp. id- (İM) ~ ıy- (CC) ~ ı- (Kİ) 'göndermek'; ETT yid- (Krş. Yak. it-)

AT *çīpgan

Kıp. çiban (Kİ) ~ çıban 'çıban' (Krş. Az. çıban; Trk. çıban; Türkm. çıban)

AT *çībın

Kıp. çibin (İM) ~ çıbın 'sinek'; Çağ. çibın (LD) ~ çibin (ŞD) (Krş. Az., Trk. çibin; Kzk. şibın; Türkm. çıbın)

AT *tīt-

Kıp. tīt- 'ditmek' (TZ); ETT tīt- (DK) (Krş. Az. did-; Trk. dit-; Yak. tīt- ~ tit-)

AT *tīnç

Çağ. tinç ‘dinç’ (ŞD) (Krş. Az. dinc; Trk. dinç; Türkm. dīnç)

2.1.3.1.7. 3. ī>j

Sınırlı sayıda tespit ettiğimiz örnekte, /ī/ ünlüsü uzunluğunu korurken, niteliğinde incelme söz konusu olmuştur.

AT *şīş

Kıp. şış (TA) ‘şış’ (Krş. Türkm. çış)

AT *īt

ETT it ‘it’ (Krş. Alt., Kzk. İyt)

2.1.3.1.7. 4. ō>ü

AT *yōri-

Kıp. yüri- (CC) ~ yōri- (BV) ~ yiri- (RH) ~ yori- (İN) ‘yürümek’; Çağ. yür- (ŞD) ~ yörü- (BD) ~ yōri- (LD) ; ETT yüri- (SN) ~ yori- (DK) (Krş. Trk. yürü-)

2.1.3.1.7. 4. ō>ö

AT *yōri-

Kıp. yōri- (BV) ~ yüri- (CC) ~ ~ yiri- (RH) ~ yori- (İN) ‘yürümek’; Çağ. yörü- (BD) ~ yōri- (LD) ~ yür- (ŞD)

2.1.3.1.7. 4. ō>i

AT *yōri-

Kıp. yiri- (RH) ~ yüri- (CC) ~ yōri- (BV) ~ yori- (İN) ‘yürümek’

2.1.3.1.7. 4. ū>ü

AT *yūṅ

Uyg. yūṅ (EUTS); Krh. yūṅ ~ yunṅ ; ETT yūñ (Krş. Krg. cün; Kzk. jün; Özb. cün/yüng; Türkm. yūñ; Bşk. yön; Tat. cön; Az. yun; Y. Uygr. juñ)

AT *hūç

Kıp. ūç (TZ) ~ uç 'uç' (Krş. Azr. uc ;Türkm. ūc)

AT *yū-

Kıp. yū- (TA) ~ yüy- (TA) ~ yüf- (İM) ~ yu- 'yıkamak' (Krş. Krg. cū-; Tat. yū-; Y.Uyg. juy; Türkm. yuv- ; Yak. sūn- ~ sū-)

AT *ūdi-

ETT ūyi- ~ uyi- 'uyumak' (Krş. Türkm. ūki – ; Yak. ū-; Çuv. ĭyhĭ 'uyku')

2.1.3.1.7. 4. ū>ö

AT *kūrı

Kıp. körü (TZ) ~ kūrı ~ kuruṅ 'kuru' (Krş. Krh. kūr 'kuru' (DLT); Türkm. gūra-; Yak. kūr-)

2.1.3.2. Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlülü Kelimelerde Görülen Ses Olayları

Bu başlık altında ise uzun ünlülü kelimelerde ancak bu kelimelerdeki seslerin niceliğinden bağımsız gelişen ses olaylarına yer vereceğiz. Uzun ünlülerde görülen ses olaylarını:

1. Uzun ünlülerin kısalması
2. Art damaksıllaşma
3. Düzleşme
4. Daralma

5. Yuvarlaklaşma

6. Genişleme

Başlıkları altında değerlendirmek mümkündür.

2.1.3.2.1. Uzun ünlülerin kısalması

Louis Bazin ‘Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri’²⁰⁷ adlı makalesinde Türkçenin tarih boyunca ünsüz fonemler bakımından zenginleştiğini; ünlü fonemler bakımından uzun ünlülerin kısalmasıyla beraber fakirleştiğini belirtmiştir. Uzun ünlülerin artık Türkçe asıllı kelimelerde süre ilişkisini diriltmeksizin, yabancı dillerden alınma kelimelerde çeşitli Türk dillerinde yeniden ortaya çıkabileceğini ifade eden Bazin, böyle alınma kelimelerde bile uzunluklar, yaygın kullanışta kısalma temayülü gösterirler demektedir.

Türkçenin genel bir eğilimi olarak kabul ettiğimiz uzun ünlülerin kısalması Köktürkçe döneminden önce başlamıştır.

Tarihî Türk lehçelerinde ünlü uzunluklarının tespitinde kullanılan tek araç, bu dönemlere ait yazı sistemleridir. Harezmi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde yazılmış eserlerde –varsa bile- uzun ünlüler tespit edilememiştir. Bu dönemlerde sadece uzun ünlülerin kısalmasıyla oluşan ses olaylarına rastladık.

Uzun ünlüler en çok Karahanlı Türkçesi döneminde korunmuştur. Ancak bu dönemde yazılmış diğer eserlerde uzun ünlülere rastlanmamış olması önemlidir. XI. yüzyılda yazılmış DLT’de uzun ünlülerin olması ve aynı dönemde yazılmış eserlerde olmaması bir ikili kullanımdan çok aynı dönemde yazılmış eserlerde uzun ünlülerin imla olarak gösterilmemesinin bir sonucudur.

Tarihî Türk lehçelerinde normal süreli ünlülerle birlikte uzun ünlülü karşılıklarının kullanıldığı çok sayıda örnek vardır. Bu kullanımlar, uzun ünlülerin kısalma süreçlerinin devam ettiğini göstermektedir. Aşağıda bir liste halinde seslik iz bırakmadan kısalan ünlüler gösterilmiştir:

²⁰⁷ L. Bazin (1988); s.15-28

2.1.3.2.1.1. ā>a

2.1.3.2.1.1.1. Köktürkçe döneminde

AT * āb 'av' > Kök. ab (Orh.); AT * āg- 'yükselmek' > Kök. aġ- (Orh.); AT * āriġ 'temiz' > Kök. ariġ (Orh.); AT * āş 'aş' > Kök. aş (Orh.); AT * āş- 'aşmak' > Kök. aş- (Orh.); AT * āzug 'azık, yiyecek' > Kök. azug (Orh.); AT * bā- 'bağlamak' > Kök. ba- (Orh.); AT * bār 'var' > Kök. bar (Orh.); AT * hāgrıġ 'ağrı' > Kök. aġrı- 'ağrımak' (Orh.); AT * kāl- 'kalmak' > Kök. ƣal- (Orh.); AT * kān > Kök. kan (Orh.); AT * kār 'kar' > Kök. kar (Orh.); AT * sāb 'söz' > Kök. sab (Orh.); AT * sārıġ 'sarı' > Kök. sarıġ (Orh.); AT * tāġ 'dağ' > Kök. taġ (Orh.); AT * yān 'yan' > Kök. yan (Orh.); AT * yāş 'yaş, yıl' > Kök. yaş (Orh.); AT * yāy 'yaz' > Kök. yay (Orh.); AT * yāz 'ilkbahar' > Kök. yaz (Orh.); AT * yāzuk 'suç, günah' > Kök. yazuk-la- (Orh.)

2.1.3.2.1.1.2. Uygur Türkçesi döneminde

AT * āb 'av' > Uyg. avçı (İPKPH); AT * āg 'iki bacak arası' > Uyg. aġ (EUTS); AT * āk 'ak, beyaz' > Uyg. aƣ (EUTS); AT * āl 'al, hile' > Uyg. al (EUTS); AT * āgıġ 'ağız' > Uyg. ağız (İPKPH) ~ āgiz (Uyg. Br.); AT * āġır 'ağır' > Uyg. aġır (Mayt.) ~ aġar (UÜH) ~ āġar (Uyg. Br.); AT * āġu 'zehir' > Uyg. aġu (UÜH) ~ āġu (Uyg. Br.); AT * āsıġ 'fayda' > Uyg. asıġ (Ir.) ~ āsig (Uyg. Br.); AT * āş 'aş' > Uyg. aş (İPKPH) ~ āş (Uyg. Br.); AT * āt 'ad, isim' > Uyg. at (Ir.) ~ āt (Uyg. Br.); AT * āriġ 'temiz' > Uyg. ariġ (Mayt.); AT * āş- 'aşmak' > Uyg. aş- (EUTS); AT * āzug 'azık, yiyecek' > Uyg. azuƣ (EUTS); AT * bā- 'bağlamak' > Uyg. ba- (EUTS); AT * bāġa 'kurbaġa' > Uyg. бага (EUTS); AT * bār 'var' > Uyg. bar (Mayt.) ~ bhār (Uyg. Br.); AT * bālık 'balık' > Uyg. balıġ (EUTS); AT * bāltız 'baldız' > Uyg. baltır (EUTS); AT * bāş 'yara' > Uyg. baş (EUTS); AT * bāy 'zengin' > Uyg. bay (EUTS); AT * çānak > Uyg. ƣanak (EUTS); AT * hār- 'yorulmak' > Uyg. ar- (EUTS); AT * hārt 'art, arka' > Uyg. art (EUTS); AT * hāya 'aya, avuç içi' > Uyg. aya (EUTS); AT * hāgrıġ 'ağrı' > Uyg. aġrıġ (Mayt.) ~ āgri- (Uyg. Br.); AT * hāra 'ara' > Uyg. ara (EUTS) ~ āra ~ ārra (Uyg. Br.); AT * hāz 'az' > Uyg. az (Ir.) ~ āz (Uyg. Br.); AT * kāġun 'kavun' > Uyg. kavung (AY) ~ hkāġun (Uyg. Br.); AT * kāl- 'kalmak' > Uyg. ƣal- (EUTS) ~ kāl- (Uyg. Br.); AT * kān 'kan' > Uyg. ƣan (EUTS) ~ kām (Uyg. Br.); AT * kārı 'yaşlı, koca' > Uyg. ƣarı (EUTS) ~ hkārı (Uyg. Br.); AT * kāz 'kaz' > Uyg. ƣaz (EUTS) ~ hkāz (Uyg. Br.);

AT *sā- ‘saymak’ > Uyg. sa- (EUTS); AT *sāb ‘söz’ > Uyg. sab (Ir.) ~ sâw (Uyg. Br.) ; AT *sân ‘sayı’ > Uyg. san (EUTS) ~ sām (Uyg. Br.); AT *sārig ‘sarı’ > Uyg. sarıg (EUTS) ~ sārıg (Uyg. Br.); AT *tāg ‘dağ’ > Uyg. tağ (Ir.); AT *tāl ‘dal’ > Uyg. tal (EUTS); AT *tām ‘duvar, çatı’ > Uyg. tam (EUTS); AT *tāl ‘dalak’ > Uyg. tal (EUTS); AT *tār ‘dar’ > Uyg. tar (EUTS); AT *tāş ‘taş’ > Uyg. tas (EUTS) ~ tās ~ tās (Uyg. Br.); AT *tāş ‘taş’ > Uyg. tas (EUTS) ~ tās ~ tās (Uyg. Br.); AT *yāg ‘yağ’ > Uyg. yağ (EUTS) ~ yāg (Uyg. Br.); AT *yāş ‘yaş, yıl’ > Uyg. yaş (EUTS); AT *yāş ‘yaş, taze, yeşil’ > Uyg. yaş (EUTS); AT *yāz ‘ilkbahar’ > Uyg. yaz (EUTS); AT *yāzuk ‘suç, günah’ > Uyg. yazuk ~ yazuğ (EUTS) ~ yāsok (Uyg. Br.) ;

2.1.3.2.1.1.3. Karahanlı Türkçesinde

AT *ābin- ‘avunmak’ > Krh. awın- (KB); AT *āgır ‘ağır’ > Krh. ağır (KB); AT *āgız ‘ağız’ > Krh. ağız (KB); AT *āl ‘al, kızıl’ > Krh. āla (KB) ~ āl (DLT); AT *āgrıg ‘ağrı’ > Krh. ağıg (DLT); AT *ārı- ‘temiz olmak’ > Krh. arı- (RN); AT *ārıg ‘arı, temiz’ > Krh. arıg (RN); AT *āsıg ‘fayda’ > Krh. asıg (RN); AT *bā- ‘bağlamak’ > Krh. ba- (RN) ~ bā- (DLT); AT *bāka ‘kurbağa’ > Krh. baka (RN); AT *bālık > Krh. balık (RN); AT *hācıg ‘acı’ > Krh. acıg (RN); AT *ālın ‘alın’ > Krh. alın (RN); AT *hār- ‘yorulmak’ > Krh. ar- (RN); AT *hārı ‘arı’ > Krh. arı; AT *hārt ‘art, arka’ > Krh. art (RN); AT *kāp ‘kap’ > Krh. kap (RN); AT *yān > Krh. yan (RN) ~ yān (DLT); AT *yāt ‘yad, yabancı’ > Krh. yat (RN) ~ yāt (DLT)

2.1.3.2.1.1.4. Harezmi Türkçesinde

AT *āb ‘av’ > Hrzm. aw (ME); AT *āç > Hrzm. aç (ME); AT *āgız ‘ağız’ > Hrzm. ağız (NF); AT *āgır ‘ağır’ > Hrzm. ağır (ME); AT *āk ‘ak, beyaz’ > Hrzm. aķ (ME); AT *āl ‘hile’ > Hrzm. al (ME); AT *ārıg ‘arı, temiz’ > Hrzm. arıg (ME); AT *āş ‘aş’ > Hrzm. aş (NF); AT *āş- ‘aşmak’ > Hrzm. aş- (ME); AT *āt ‘ad’ > Hrzm. at (NF); AT *āzuk ‘azık, yiyecek’ > Hrzm. azık~ azık (HŞ); AT *bā- ‘bağlamak’ > Hrzm. ba- (ME); AT *bāla > Hrzm. bala (ME); AT *bār ‘var’ > Hrzm. bar (ŞT); AT *bāş ‘yara’ > Hrzm. baş (NF); AT *bāy > Hrzm. bay (ME); AT *kān > Hrzm. kan (NF); AT *kānat > Hrzm. kanat (ME); AT *kāp > Hrzm. kap (ME); AT *kāş > Hrzm. kaş (ME); AT *sā- ‘saymak’ > Hrzm. sa- (ME); AT *sākın- ‘düşünmek’ > Hrzm. saķın- (NF); AT *tāg ‘dağ’ > Hrzm. tağ (NF) ~ dağ (ME); AT *tām ‘dam,

duvar' > Hrzm. tam (ME); AT *tāmar 'damar' > Hrzm. tamar (NF) ~ tamur (KE); AT *tār 'dar' > Hrzm. tar (ME); AT *tāş > Hrzm. taş (ME); AT *yāğ 'yağ' > Hrzm. yağ (ME); AT *yān > Hrzm. yan (ME); AT *yāş 'yaş, yıl' > Hrzm. yaş (ME); AT *yāş 'yaş, taze, yeşil' > Hrzm. yaş ~ yeşil (ME); AT *yāy 'yaz' > Hrzm. yay (ME); AT *yāzuk 'suç, günah' > Hrzm. yazuk (NF)

2.1.3.2.1.1.5. Kıpçak Türkçesinde

AT *āb 'av' > Kıp. aw (İM) ~ av (MG); AT *ābın- 'avunmak' > Kıp. avun-(Kİ); AT *āç 'aç' > Kıp. aç (CC); AT *āç- 'acıkmak' > Kıp. aç- (İM); AT *āğ- 'yükselmek' > Kıp. ağ-(BM); AT *āğır 'ağır' > Kıp. ağır (KAM) ~ avur (TZ); AT *āğız 'ağız' > Kıp. avuz (CC) ~ ağız (BV); AT *āğu 'zehir' > Kıp. āğu (TZ); AT *āk 'ak, beyaz' > Kıp. ak (BV); AT *āl 'al, kızıl' > Kıp. al (TA); AT *ārıg 'arı, temiz' > Kıp. arı (GT) ~ arov (CC) ~ aru (TZ); AT *āş 'aş' > Kıp. aş (GT); AT *āt 'ad' > Kıp. at (TZ); AT *hāya 'aya, avuç içi' > Kıp. aya (CC); AT *āzuk 'azık, yiyecek' > Kıp. azuk (BV); AT *bālık 'balık' > Kıp. balık ~ baluk (CC); AT *bār 'var' > Kıp. bar ~ var (CC); AT *baş 'yara' > Kıp. baş (BM); AT *çākır- 'çağırmaq' > Kıp. çağır- (CC); AT *çānak 'çanak' > Kıp. çanak (BV) ~ şanak (TZ); AT *hāçig 'acı' > Kıp. acıg ~ açuv (CC); AT *hāgrıg 'ağrı' > Kıp. ağırk (BV) ~ avruk (TZ) ~ arı (BM); AT *ālın 'alın' > alın Kıp. (BV); AT *hāra 'ara' > Kıp. ara (TZ); AT *ārı 'arı, temiz' > Kıp. arı (TZ); aru (TZ); AT *kāl- 'kalmak' > Kıp. ƙal- (Kİ); AT *kān 'kan' > Kıp. kan (CC); AT *kāp 'kap' > Kıp. ƙap (TA); AT *kāpa 'kaba' > Kıp. ƙaba (BV); AT *kāpuk 'kabuk' > Kıp. ƙabık (BM) ~ ƙabuƙ (TZ); AT *kār 'kar' > Kıp. ƙar (TZ); AT *kārı 'yaşlı, koca' > Kıp. karı (CC); AT *kāş 'kaş' > Kıp. kaş (GT); AT *kāz 'kaz' > Kıp. ƙaz (BM); AT *sā- 'saymak' > Kıp. sa- (Kİ); AT *sākın- 'düşünmek' > Kıp. sakın- (BV); AT *sārıg 'sarı' > Kıp. sarıg (İM) ~ sarı (BV) ~ saru (TA); AT *söl 'sol' > Kıp. sol (BM); AT *tāg 'dağ' > Kıp. tağ (BM) ~ tav (CC); AT *tām 'dam, duvar' > Kıp. tam (BM); AT *tāmar 'damar' > Kıp. tamar (KAM) ~ tamır (MG) ~ tamur (TZ); AT *tār 'dar' > Kıp. tar (BV); AT *tāş 'taş' > Kıp. taş (TA) ~ daş (KF); AT *yāğ 'yağ' > Kıp. yağ (BM); AT *yāş 'yaş, yıl' > Kıp. yaş (BM); AT *yāş 'yaş, taze, yeşil' > Kıp. yaş (CC) ~ yeşil (BM); AT *yāt 'yad, yabancı' > Kıp. yat (TA) ~ yad (BV); AT *yāz 'ilkbahar' > Kıp. yaz (CC)

2.1.3.2.1.1.5. Çağatay Türkçesinde

AT *āb 'av' > Çağ. av (ŞT) ; AT *āç 'aç' > Çağ. aç (LD) ; AT *āç- 'acıkmak' > Çağ. aç- (ŞD) ; AT *āğır 'ağır' > Çağ. ağır (LD) ; AT *āgız 'ağız' > Çağ. ağız (BD) ; AT *āgu 'zehir' > Çağ. ağu (ŞD) ; AT *āk 'ak, beyaz' > Çağ. ak (LD) ; AT *āl 'al, kızıl' > Çağ. al (LD) ; AT *āl 'hile' > Çağ. al (LD) ; AT *ārı- 'temiz olmak' > Çağ. arı-l- (LD) ; AT *ārıg 'arı, temiz' > Çağ. arık (LD) ; AT *āsıg 'fayda' > Çağ. asıg (BD) ; AT *āş 'aş' > Çağ. aş (ŞT) ; AT *āş- 'aşmak' > Çağ. aş- (LD) ; AT *āt 'ad, isim' > Çağ. at (BD) ; AT *āzuk 'azık, yiyecek' > Çağ. azuğ (LD) ; AT *bā- 'bağlamak' > Çağ. bağla- (SD) ; AT *bākır- 'bağırmaq' > Çağ. bağır- (İH) ; AT *bālık 'balık' > Çağ. balıg (LD) ; AT *bār 'var' > Çağ. bar (ML) ; AT *bāy 'zengin' > Çağ. bay (SD) ; AT *hāçig 'acı' > Çağ. açığ ~ açık (LD) ; AT *hāgrık 'ağrı' > Çağ. ağıg ~ ağık (LD) ; AT *ālın 'alın' > Çağ. alın (LD) ; AT *hāra 'ara' > Çağ. ara (LD) ; AT *hārı 'arı' > Çağ. arı (LD) ; AT *hārt 'art, arka' > Çağ. art (LD) ; AT *hāy 'ay' > Çağ. ay (ŞD) ; AT *hāz 'az' > Çağ. az (LD) ; AT *kāl- 'kalmak' > Çağ. kal- (BD) ; AT *kân 'kan' > Çağ. kan (LD) ; AT *kânat 'kanat' > Çağ. kanat (LD) ; AT *kâpak 'göz kapağı' > Çağ. kapağ (LD) ; AT *kâr 'kar' > Çağ. kar (ŞH) ; AT *kârı 'yaşlı, koca' > Çağ. karı- 'kocalmak, ihtiyarlamak (LD) ; AT *kâş 'kaş' > Çağ. kaş (ŞH) ; AT *sâkın- 'düşünmek' > Çağ. sağın- (ŞH) ; AT *sâl 'sal' > Çağ. sal (LD) ; AT *sân 'sayı' > Çağ. san (LD) ; AT *sârıg 'sarı' > Çağ. sarıg (LD) ; AT *tāg 'dağ' > Çağ. tağ (LD) ; AT *tāl 'dal' > Çağ. tal (LD) ; AT *tāmar 'damar' > Çağ. tamar (SD) ~ tamur (LD) ; AT *tār 'dar' > Çağ. tar (LD) ; AT *tâş 'taş' > Çağ. taş (ŞD) ; AT *yā 'yay' > Çağ. ya (SD) ; AT *yāg 'yağ' > Çağ. yağ (ŞH) ; AT *yān 'yan' > Çağ. yan (LD) ; AT *yāş 'yaş, taze, yeşil' > Çağ. yaşıl (LD) ; AT *yāzuk 'suç, günah' > Çağ. yazuğ (BD)

2.1.3.2.1.1.6. Eski Anadolu Türkçesinde

AT *āb 'av' > ETT. av (KG) ; AT *ābın- 'avunmak' > ETT. avın- (SN) ; AT *āç 'aç' > ETT. aç (MŞ) ; AT *āç- 'acıkmak' > ETT. aç- (YZ) ; AT *āsıg 'fayda' > ETT. assı (DK) ; AT *bāltız 'baldız' > ETT. balduz (KG) ; AT *āğır 'ağır' > ETT. ağır (DK) ; AT *hāgrık 'ağrı' > ETT. ağırı (DK) ; AT *āzuk 'azık, yiyecek' > ETT. azuğ (DK) ; AT *āl 'hile' > ETT. al (MŞ) ; AT *bāg 'bağ' > ETT. bağ (DK) ; AT *bālık 'balık' > ETT. balık (DK) ; AT *çākır- 'çağırmaq' > ETT. çağır- (DK) ; AT *ālın 'alın' >

ETT. alın (DK) ; AT *hārt ‘art, arka’ > ETT. art ~ ard (MŞ) ; AT *kāgun ‘kavun’ > ETT. kavun (DK) ; AT *kāl- ‘kal-’ > ETT. kal- (MŞ) ; AT *kānat ‘kanat’ > ETT. kanat (DK) ; AT *kāp ‘kap’ > ETT. kap (DK) ; AT *kāpa ‘kaba’ > ETT. kaba (MŞ) ; AT *kāpak ‘göz kapağı’ > ETT. kapak (SN) ; AT *kār ‘kar’ > ETT. kar (DK) ; AT *kārī ‘koca, ihtiyar’ > ETT. karı (DK) ; AT *kāz ‘kaz’ > ETT. kaz (DK) ; AT *sā- ‘saymak’ > ETT. sa- (SN) ; AT *tāl ‘dal’ > ETT. tal (DK) ; AT *tām ‘dam, duvar’ > ETT. tam (MŞ) ; AT *tāmar ‘damar’ > ETT. tamar (SN) ; AT *yāg ‘yağ’ > ETT. yağ (DK) ; AT *yān ‘yan’ > ETT. yan (DK) ; AT *yāzık ‘suç, günah’ > ETT. yazık (KY)

2.1.3.2.1.2. İ>I

2.1.3.2.1.2.1. Köktürkçede

AT *ī ‘ağaç topluluğu, orman’ > Kök. ı-ğaç (Orh.) ; AT *īd- ~ ı- ‘göndermek’ > Kök. id- ~ it- ~ yıd- (Orh.) ; AT *īt ‘it, köpek’ > Kök. it (Orh.) ; AT *kīz ‘kız’ > Kök. kız (Orh.) ; AT *sī- ‘kırmak’ > Kök. sı- (Orh.) ; AT *kīn ‘kın’ > Kök. kın (Orh.) ; AT *tīn- ‘dinmek, durmak, dinlenmek’ > Kök. tıng- (Orh.)

2.1.3.2.1.2.2. Uygur Türkçesinde

AT *ī ‘ağaç topluluğu, orman’ > Uyg. ığaç (Ir.) ; AT *īd-, ī- ‘göndermek’ > Uyg. ıd- (AY) ; T *īgla- ‘ağlamak’ > Uyg. ıgla- (Mayt.) ~ yıgla-ş- ‘ağlaşmak’ (EUTS) ; AT *īr ‘şarkı’ > Uyg. ır ~ yır (EUTS) ; AT *īt ‘it’ > Uyg. it (AY) ~ it (EUTS) ; AT *kī ‘çağırma ünlemi’ > Uyg. kı (EUTS) ; AT *kīz ‘kız’ > Uyg. kız (EUTS) ; AT *sī- ‘kırmak’ > Uyg. sın- ‘kırılmak’ (EUTS) ; AT *sīl- ‘silme’ > Uyg. sıl- ~ sil- (EUTS) ; AT *sīruk ‘sırık’ > Uyg. sıruğ (EUTS) ; AT *şīş ‘şiş, kabarık’ > Uyg. şış (EUTS) ; AT *tīt ‘ditmek’ > Uyg. tıt- (EUTS) ; AT *tīn- ‘dinmek’ > Uyg. tın- (EUTS) ;

2.1.3.2.1.2.3. Karahanlı Türkçesinde

AT *ī ‘ağaç topluluğu, orman’ > Krh. ı-ğaç ~ yığaç (DLT) ; AT *īd-, ī- ‘göndermek’ > Krh. id- (RN) ~ īd- (DLT) ; AT *īgla- ‘ağlamak’ > Krh. ıgla- ~ yıgla- () ; AT *çīp ‘ince, yumuşak dal’ > Krh. çıbık (DLT) ~ çīp (DLT) ; AT *çīpgan ‘çıban’ > Krh. çıpkan (KB) ; AT *çībın ‘sinek’ > Krh. çibun () ; AT *kīn ‘kın’ > Krh. kın (RN) ~ kīn (DLT) ; AT *kīz ‘kız’ > Krh. kız (RN) ~ kīz (DLT) ; AT *sī- ‘kırmak’ > Krh. sinuk

(KB) ~ sī- (DLT) ; AT *sīruk 'sırık' > Krh. sırık (DLT) ; AT *şış 'şış' > Krh. şış (KB) ~ şış (DLT; AT *tīt- 'ditmek' > Krh. tit- (KB) ; AT *īt 'it' > Krh. it ~ it (KB)

2.1.3.2.1.2.4. Harezmi Türkçesinde

AT *ī 'ağaç topluluğu, orman' > Hrzm. ığaç (HŞ) ; AT *īd-, ī - 'göndermek' > Hrzm. ıy- (ME) ~ ıd- (ME) ; AT *īgla- 'ağlamak' > Hrzm. ığla-t- (ME) ; AT *īr 'şarkı' > Hrzm. ır (ME) ; AT *kīn 'kın' > Hrzm. kın (ME) ; AT *kīz 'kız' > Hrzm. kız (ME) ; AT *sī- 'kırmak' > Hrzm. sı- (ME) ; AT *şış- 'şışmek' > Hrzm. şış- (NF) ~ şış- (ME) ; AT *şış 'şış, kabarık' > Hrzm. şış (ME) ;

2.1.3.2.1.2.5. Kıpçak Türkçesinde

AT *īd- ~ ī- 'göndermek' > Kıp. ı- (Kİ) ~ ıy- (TZ) ~ ıd- (İM) ; AT *īgla- 'ağlamak' > Kıp. ığla- (CC) ~ ıla- (TZ) ~ yığla- (MA) ; AT *çīban 'çıban' > Kıp. çıban (TA) ~ çıban (Kİ) ; AT *çībīn 'sinek' > Kıp. çıbın (BV) ~ çıbın (BM) ; AT *kīn 'kın' > Kıp. kın (CC) ; AT *kīz 'kız' > Kıp. kız (İM) ; AT *sī- 'kırmak' > Kıp. sīn- 'kırılmak' (BV) ; AT *sīruk 'sırık' > Kıp. sırīh ~ suruḥ (CC) ; AT *yīr 'şarkı' > Kıp. ır (Kİ)

2.1.3.2.1.2.6. Çağatay Türkçesinde

AT *ī 'ağaç topluluğu, orman' > Çağ. yığaç (LD) ~ ağaç (ŞT) ; AT *īd- ~ ī- 'göndermek' > Çağ. ıy- (ŞD) ; AT *īgla- 'ağlamak' > Çağ. yığla- (ŞH) ; AT *kīn 'kın' > Çağ. kın (LD) ; AT *kīz 'kız' > Çağ. kız (LD) ; AT *sī- 'kırmak' > Çağ. sīn- 'kırılmak' (ŞH) ; AT *tīnç 'dinç' > Çağ. tınç (ŞH) ; AT *tīn- 'dinmek, dinlenmek' > Çağ. tīn- (LD)

2.1.3.2.1.2.7. Eski Anadolu Türkçesinde

AT *kīn 'kın' > ETT. kın (DK) ; AT *kīz 'kız' > ETT. kız (DK) ; AT *sī- 'kırmak' > ETT. sı- (DK) ;

2.1.3.2.1.3. ō>o

2.1.3.2.1.3.1. Köktürkçede

AT *ōn '10' > Kök. on (Orh.); AT *bōl- 'olmak' > Kök. ol- (Orh.); AT *hōt 'od, ateş' > Kök. ot (Orh.); AT *hōtçak ~ hōtçuk 'ocak' > Kök. oçuk (Orh.); AT *kōn 'koyun' > Kök. konġ (Orh.); AT *kōri- 'korumak' > Kök. korıġu 'muhafız' (Orh.); AT *tōn 'elbise' > Kök. tonsuz (Orh.); AT *yōg 'cenaze töreni' > Kök. yoġ (Orh.); AT *yōk 'yok' > Kök. yok ~ yōk (Orh.); AT *yōl 'yol' > Kök. yol (Orh.); AT *yōri- 'yürümek' > Kök. yori- (Orh)

2.1.3.2.1.3.2. Uygur Türkçesinde

AT *ōy 'oyuk, çukur' > Uyg. oy (EUTS); AT *ōy- 'oymak' > Uyg. oy (EUTS); AT *ōn '10' > Uyg. on (ŞU) ~ ōn (EUTS); AT *ōyun 'oyun' > Uyg. oyun (AY); AT *bō 'bu' > Uyg. bo (Üİ) ~ bō (EUTS) ~ bu (İPKH); AT *bōl- 'olmak' > Uyg. bol- (Üİ); AT *bōş 'boş' > Uyg. boş (AY) ~ bōş (EUTS); AT *bōyin 'boyun' > Uyg. boyun (UÜH); AT *hōtçak ~ hōtçuk 'ocak' > Uyg. otçuk (EUTS) ~ oçuk (AY) ~ oçuk (EUTS); AT *kōl 'kol' > Uyg. qol (İPKH) ~ kōl (EUTS); AT *kōn ' ' > Uyg. koy (EUTS) ~ kon (EUTS); AT *kōri- 'korumak' > Uyg. qori- (AY); AT *kōş 'çift, çiftte' > Uyg. qoş (EUTS); AT *mōnçuk 'boncuk' > Uyg. monçuk (EUTS) ~ munçuk (EUTS); AT *sōgun 'soğan' > Uyg. soğan (EUTS); AT *sōl 'sol' > Uyg. sol (EUTS); AT *sōr- 'sormak, emmek' > Uyg. sor- (EUTS); AT *tōl- 'dolmak' > Uyg. tolı (AY); AT *tōr 'tor, ağ' > Uyg. tor (EUTS); AT *tōz 'toz' > Uyg. toz ~ tōz (EUTS); AT *yōg 'cenaze töreni' > Uyg. yoġ (EUTS); AT *yōk 'yok' > Uyg. yok (İPKH) ~ yōk (EUTS); AT *yōl 'yol' > Uyg. yol (AY); AT *yōri- 'yürümek' > Uyg. yorri- ~ yuorri- (Uyg. Br.) ~ yori- (Üİ)

2.1.3.2.1.3.3. Karahanlı Türkçesinde

AT *ōn '10' > Krh. on (KB) ~ ōn (DLT); AT *ōy- 'oymak, ' > Krh. oy- (RN); AT *bōl- 'olmak' > Krh. ol- (AH); AT *bōrç 'borç' > Krh. borç (RN); AT *bōş 'boş' > Krh. boş (KB) ~ bōş (DLT); AT *bōyin 'boyun' > Krh. boyun (KB); AT *hōtçak ~ hōtçuk 'ocak' > Krh. oçak (DLT); AT *ōt 'ateş' > Krh. ot (KB) ~ ōt (DLT); AT *hōtunġ 'odun' > Krh. otunġ (DLT); AT *kōl 'kol' > Krh. kol (KB); AT *kōn

'koyun' > Krh. koy (KB) ~ kōy (DLT); AT *kōrı- 'korumak' > Krh. korı- (DLT); AT *mōnçuk 'boncuk' > Krh. monçuk (DLT); AT *sōgun 'soğan' > Krh. soğun (DLT); AT *tōlı 'dolu' > Krh. tolı (KB); AT *tōz 'toz' > Krh. toz ~ tōz (DLT); AT *tōn 'elbise' > Krh. ton (KB) ~ tōn (DLT); AT *yōk 'yok' > Krh. yok ~ yōk (DLT); AT *yōl 'yol' > Krh. yol (KB) ~ yōl (DLT); AT *yōrı- 'yürümek' > Krh. yorı-(KB) ~ yōrı- (DLT)

2.1.3.2.1.3.4. Harezmi Türkçesinde

AT *ōn '10' > Hrzm. on (NF); AT *ōy- 'oymak' > Hrzm. oy- (ME); AT *ōyun 'oyun' > Hrzm. oyun (ME); AT *bōl- 'olmak' > Hrzm. ol- (ME); AT *bōrç 'borç' > Hrzm. borç (NF); AT *bōş 'boş' > Hrzm. boş (ME); AT *bōyin 'boyun' > Hrzm. boyun (NF); AT *ōt 'od, ateş' > Hrzm. ot (ME); AT *kōl 'kol' > Hrzm. kol (NF); AT *kōń 'koyun' > Hrzm. koy (ME); AT *kōrı- 'korumak' > Hrzm. korı- ~ koru- (ME); AT *mōnçuk 'boncuk' > Hrzm. monçuk (ME); AT *sōl 'sol' > Hrzm. sol (ME); AT *sōl- 'solmak' > Hrzm. soldur- (ME); AT *sōr- 'sormak, emmek' > Hrzm. sor- (ME); AT *tōl- 'dolmak' > Hrzm. tol- (NF); AT *tōn 'elbise' > Hrzm. ton (ME); AT *tōtak 'dudak' > Hrzm. todak (NF) ~ tutak (ME); AT *yōk 'yok' > Hrzm. yok (NF); AT *yōl 'yol' > Hrzm. (NF)

2.1.3.2.1.3.5. Kıpçak Türkçesinde

AT *ōn '10' > Kıp. on (TZ); AT *opā 'oba, köy' > Kıp. oba (CC); AT *ōy 'oyuk' > Kıp. oyuk (TZ); AT *ōyun 'oyun' > Kıp. oyun (CC) ~ oyun (İM); AT *bōl- 'olmak' > Kıp. bol-(CC) ~ ol- (BV); AT *bōrç 'borç' > Kıp. borç (GT) ~ borş (BM); AT *bōş 'boş' > Kıp. boş (BV) ~ bōş (TZ); AT *bōyin 'boyun' > Kıp. boyun (CC) ~ boyun (BV) ~ bōy (TA); AT *hōs- 'yellenmek' > Kıp. osır- (TA) ~ osur- (TZ); AT *hōt 'od, ateş' > Kıp. ot (CC) ~ od (TA); AT *hōtçak ~ hōtçuk 'ocak' > Kıp. ocak (DM); AT *hōtūṅg 'odun' > Kıp. odun (DM) ~ odın (Gİ); AT *kōl 'kol' > Kıp. kol (İM); AT *kōń 'koyun' > Kıp. koy (CC) ~ koyın (KF) ~ koyun (BM); AT *kōr 'kor' > Kıp. kor (TZ); AT *kōrı- 'korumak' > Kıp. koru- (TZ); AT *kōş 'çift, çifte' > Kıp. koş (Kİ); AT *kōş- 'koşmak' > Kıp. koş- (TZ); AT *mōnçuk 'boncuk' > Kıp. bonşuk (TZ) ~ munçak (GT) ~ munçuk (Ki); AT *sōgun 'soğan' > Kıp. sorgon (CC) ~ sōgan (TZ); AT *sōl 'sol' > Kıp. sol (KK); AT *sōl- 'solmak' > Kıp. sol- (BV);

AT *sōr- ‘sormak, emmek’ > Kıp. sor- (TA); AT *tōl- ‘dolmak’ > Kıp. tolu (CC) ~ dolu (KF); AT *tōn ‘elbise’ > Kıp. ton (TA) ~ don (DM) ~ tōn (TA); AT *tōtak ‘dudak’ > Kıp. todağ ~ tudağ ~ dudak ~ tōdağ ~ dōdak (CC); AT *tōz ‘toz’ > Kıp. toz ~ doz (); AT *yōk ‘yok’ > Kıp. yok ~ yoñ (CC); AT *yōl ‘yol’ > Kıp. yol (BM) ~ yōl (TA); AT *yōrı- ‘yürümek’ > Kıp. yorı- (İN) ~ yörü- (BV) ~ yiri- (İN)

2.1.3.2.1.3.6. Çağatay Türkçesinde

AT *ōn ‘10’ > Çağ. on (ŞD); AT *ōy- ‘oymak’ > Çağ. oy- (LD); AT *ōyun ‘oyun’ > Çağ. oyun (ŞD); AT *bōl- ‘olmak’ > Çağ. bol- ~ ol- (LD); AT *bōyin ‘boyun’ > Çağ. boyun (ŞD); AT *hōt ‘od, ateş’ > Çağ. ot (LD); AT *hōtçak ~ hōtçuk ‘ocak’ > Çağ. oçak (ŞT); AT **hōtunġ ‘odun’ > Çağ. otun (BD); AT *kōl ‘kol’ > Çağ. kol (ŞT); AT *kōn ‘koyun’ > Çağ. koy (LD); AT *sōr- ‘sormak, emmek’ > Çağ. sor- (LD); AT *tōl- ‘dolmak’ > Çağ. tol- (LD); AT *tōn ‘elbise’ > Çağ. ton (LD); AT *tōz ‘toz’ > Çağ. toz (LD); AT *yōk ‘yok’ > Çağ. yok (ŞT); AT *yōl ‘yol’ > Çağ. yol (LD)

2.1.3.2.1.3.7. Eski Anadolu Türkçesinde

AT *ōn ‘10’ > ETT on (DK) ~ ōn; AT *ōpa ‘oba, köy’ > ETT oba (DK) ; AT *ōyun ‘oyun’ > ETT oyun (DK) ~ oyun (SN) ; AT *bōl- ‘olmak’ > ETT ol- (MŞ) ~ ōl- ; AT *bōrç ‘borç’ > ETT borç (DK) ; AT *bōyin ‘boyun’ > ETT boyun (SN) ; AT *ōt ‘od, ateş’ > ETT od (MŞ) ~ ōd ; AT *hōtçak ~ hōtçuk ‘ocak’ > ETT ocağ (DK) ; AT *kōl ‘kol’ > ETT kol (DK) ~ kōl ; AT *kōn ‘koyun’ > ETT. koyun (DK) ~ koyın (SN); AT *kōş ‘çift, çifte’ > ETT koşa ‘çift, iki, eş’ (DK) ; AT *kōş- ‘koşmak’ > ETT koş- (DK) ; AT *mōnçuk ‘boncuk’ > ETT boncuğ (YZ) ; AT *sōgun ‘soğan’ > ETT soğan (DK) ; AT *sōl ‘sol’ > ETT sol (DK) ; AT *sōl- ‘solmak’ > ETT sol- (DK) ; AT *sōr- ‘sormak, emmek’ > ETT sor- (DK) ~ sōr- ; AT *tōl- ‘dolmak’ > ETT dol- (SN) ~ dōlū ; AT *tōn ‘elbise’ > ETT ton (DK); AT *tōz ‘toz’ > ETT toz (DK) ; AT *yōk ‘yok’ > ETT yok (SN) ~ yōk ; AT *yōl ‘yol’ > ETT yol (DK) ~ yōl

2.1.3.2.1.4. ū>u

2.1.3.2.1.4.1. Köktürkçede

AT *ū 'uyku' > Kök. u (Orh); AT *ūçuz 'ucuz, değersiz' > Kök. uçuz (Orh.); AT *ūdı- 'uyumak' > Kök. udı- (Orh) ; AT *üz 'mahir, iyi, güzel' > Kök. uz (Orh.) ; AT *būka 'boğa' > Kök. buka ~ būka (Orh) ; AT *hūç 'uç' > Kök. uç (Orh.) ; AT *hūr- 'vurmak' > Kök. ur- (Orh.) ; AT *sūb 'su' > Kök. sub (Orh.) ;

2.1.3.2.1.4.2. Uygur Türkçesinde

AT *ū 'uyku' > Uyg. u ~ ū (EUTS); AT *ūçuz 'ucuz, değersiz' > Uyg. uçuz (EUTS) ; AT *ūdı- 'uyumak' > Uyg. udı- (AY) ; AT *ūl 'esas, temel' > Uyg. ul (EUTS) ~ ūl ; AT *ūya 'yuva' > Uyg. uya (EUTS) ; AT *üz 'mahir, iyi, güzel' > Uyg. uz (EUTS) ; AT *būçgak 'bucak' > Uyg. buçgak (EUTS) ; AT *būka 'kurbağa' > Uyg. buka ~ boğa (EUTS) ; AT *būt 'bud, bacak' > Uyg. but (EUTS) ; AT *hūç 'uç' > Uyg. uç (EUTS) ~ ūç (EUTS) ; AT *hūr- 'vurmak' > Uyg. ur- (EUTS) ; AT *kūçak 'kucak' > Uyg. kuç- 'kucaklamak' (EUTS) ; AT *kūrı- 'kurumak' > Uyg. kırı- (EUTS) ; AT *kūrt 'kurt, böcek' > Uyg. kırt (EUTS) ; AT *sūb 'su' > Uyg. sub (EUTS) ; AT *tūğ 'tuğ, sancak' > Uyg. tuğ (EUTS) ~ tuug ; AT *tūz 'tuz' > Uyg. tuz (EUTS) ; AT *yū- 'yıkamak' > Uyg. yu- (EUTS) ; AT *yūñg 'yün' > Uyg. yuñg (EUTS)

2.1.3.2.1.4.3. Karahanlı Türkçesinde

AT *ū 'uyku' > Krh. u (KB) ; AT *ūçuz 'ucuz, değersiz' > Krh. uçuz (RN) ; AT *ūdı- 'uyumak' > Krh. udı- (KB) ; AT *ūl 'esas, temel' > Krh. ul (RN) ~ ūl (DLT) ; AT *ūlı- 'ulumak' > Krh. ulı- (KB) ~ ūlıt- (DLT) ; AT *üz 'iyi, güzel, mahir' > Krh. uz (KB) ~ ūz (DLT) ; AT *būka 'boğa' > Krh. buka (KB) ; AT *būt 'bud, bacak' > Krh. but (KB) ~ būt (DLT) ; AT *būz 'buz' > Krh. buz (KB) ~ būz (DLT) ; AT *çūlık 'çulluk' > Krh. çuluk (KB) ; AT *hūç 'uç' > Krh. uç (RN) ~ ūç (DLT) ; AT *hūr- 'vurmak' > Krh. ur- (RN) ~ ūr- (DLT) ; AT *kūçak 'kucak' > Krh. kuç- 'kucaklamak' (KB) ; AT *kūrı- 'kurumak' > Krh. kırı- (RN) ~ kūr 'kuru' (DLT) ; AT *kūrt 'kurt, böcek' > Krh. kurt (RN) ; AT *sūb 'su' > Krh. suw (KB) ~ sūw (DLT) ; AT *tūğ 'tuğ, sancak' > Krh. tuğ (KB) ; AT *tūz 'tuz' > Krh. tuz (RN) ~ tūz (DLT) ; AT *yū-

'yıkamak' > Krh. *yu-* (KB) ~ *yū-* (DLT); AT **yūt-* 'yutmak' > Krh. *yut-* (KB) ~ *yūt-* (DLT)

2.1.3.2.1.4.4. Harezmi Türkçesinde

AT **ūçuz* 'ucuz, değersiz' > Hrzm. *uçuz* (ME) ; AT **ūdi-* 'uyumak' > Hrzm. *udi-* (NF) ~ *uyi-* (ME); AT **ūl* 'esas, temel' > Hrzm. *ul* (ME) ; AT **ūli-* 'ulumak' > Hrzm. *ulu-* (ME) ; AT **ūz* 'mahir, iyi, güzel' > Hrzm. *uzluk* (ME) ; AT **būt* 'bud, bacak' > Hrzm. *but* (ME) ; AT **hūç* 'uç' > Hrzm. *uç* (NF) ; AT **hūn* 'un' > Hrzm. *un* (NF) ; AT **hūr-* 'vurmak' > Hrzm. *ur-* (ME) ; AT **kūçak* 'kucak' > Hrzm. *kuç-* 'kucaklamak' (ME) ; AT **kūri-* 'kurumak' > Hrzm. *kurı-* (ME) ; AT **kūrt* 'kurt, böcek' > Hrzm. *kurt* (ME) ; AT **sūb* 'su' > Hrzm. *suw* (ME) ; AT **tūz* 'tuz' > Hrzm. *tuz* (ME) ; AT **yū-* 'yıkamak' > Hrzm. *yu-* (NF) ; AT **yūnġ* 'yün' > Hrzm. *yuġ* (NF)

2.1.3.2.1.4.5. Kıpçak Türkçesinde

AT **ūçuz* 'ucuz, değersiz' > Kıp. *uçuz* (TA) ; AT **ūdi-* 'uyumak' > Kıp. *udu-* (Kİ) ~ *uyi-* (TA) ~ *ūyi-* (TA) ~ *uyu-* (İM) ; AT **ūli-* 'ulumak' > Kıp. *ulu-* (TZ) ; AT **ūya* 'yuva' > Kıp. *uya* (TZ) ; AT **ūz* 'mahir, iyi, güzel' > Kıp. *uz* (CC) ; AT **būga* 'boğa' > Kıp. *buğa* (BM) ~ *boğa* (CC) ; AT **būt* 'bud, bacak' > Kıp. *but* (BV) ; AT **būz* 'buz' > Kıp. *buz* (BM) ; AT **hūç* 'uç' > Kıp. *uç* (CC) ~ *üç* (TZ) ; AT **hūn* 'un' > Kıp. *un* (İM) ; AT **hūr-* 'vurmak' > Kıp. *ur-* (CC) ~ *vur-* (TA) ; AT **kūçak* 'kucak' > Kıp. *kuçak* (Kİ) ~ *kuçuk* (TA) ; AT **kūri-* 'kurumak' > Kıp. *ķurı-* (BV) ~ *kuru-* (İM) ; AT **kūrt* 'kurt, böcek' > Kıp. *ķurt* (CC) ; AT **sūb* 'su' > Kıp. *suv* (BV) ~ *suf* (İM) ~ *su* (MG) ; AT **tūç* 'tunç' > Kıp. *tuç* (CC) ; AT **tūġ* 'tuğ' > Kıp. *tuġ* (DM) ; AT **tūz* 'tuz' > Kıp. *tuz* (BM) ; AT **yū-* 'yıkamak' > Kıp. *yu-* (CC) ~ *yū-* (İM) ~ *yüy-* (TA) ~ *yüf-* (İM) ; AT **yūnġ* 'yün' > Kıp. *yuñ* (CC) ~ *yun* (CC) ~ *yün* (TZ)

2.1.3.2.1.4.6. Çağatay Türkçesinde

AT **ūdi-* 'uyumak' > Çağ. *uyi-* (LD) ; AT **ūçuz* 'ucuz, değersiz' > Çağ. *uçuz* (ŞD) ; AT **hūç* 'uç' > Çağ. *uç* (ŞT) ; AT **hūn* 'un' > Çağ. *un* (ŞT) ; AT **hūr-* 'vurmak' > Çağ. *ur-* (BD) ; AT **kūçak* 'kucak' > Çağ. *ķuç-* 'kucaklamak' (LD) ; AT **kūri-*

'kurumak' > Çağ. kıru- (BD) AT *sūb 'su' > Çağ. su (ŞD) ~ suv (LD); AT *tūg 'tuğ' > Çağ. tuğ (ŞD); AT *yū- 'yıkamak' > Çağ. yu- (LD) ~ yuv- (ŞD); AT *yūng 'yün' > Çağ. yuṅ (LD); AT *yūt- 'yutmak' > Çağ. yut- (ŞH)

2.1.3.2.1.4.7. Eski Anadolu Türkçesinde

AT *ūçuz 'ucuz, değersiz' > ETT ucuz (SN); AT *ūdı- 'uyumak' > ETT. uyu- (DK) ~ üyi- (SN); AT *ūlı- 'ulumak' > ETT ulı-t- (DK); AT *ūya 'yuva' > ETT yuva (DK); AT *ūz 'mahir, iyi, güzel' > ETT uz (DK); AT *būga 'boğa' > ETT buğa (DK); AT *būt 'bud, bacak' > ETT but (DK); AT *būz 'buz' > ETT buz (DK); AT *hūç 'uç' > ETT ūç ~ uç (DK); AT *hūn 'un' > ETT un (DK); AT *hūr- 'vurmak' > ETT ūr- ~ ur- (SN); AT *kūçak 'kucak' > ETT kuçaḳ (DK); AT *kūrı- 'kurumak' > ETT kırı- (KY); AT *sūb 'su' > ETT sū ~ su (DK); AT *tūç 'tunç' > ETT tuç (DK); AT *tūg 'tuğ' > ETT tuğ (DK); AT *tūz 'tuz' > ETT tuz (DK); AT *yūng 'yün' > ETT yuñ (DK) ~ yūñ (SN); AT *yūt- 'yutmak' > ETT yut- (DK); AT *yū- 'yıkamak' > ETT yū- ~ yu- (YZ) ~ yuv- (ŞD)

2.1.3.2.1.5. ē>e

2.1.3.2.1.5.1. Köktürkçede

AT*ēg- 'eğmek' > Kök. egri (Orh.); AT*ēr- 'ermek' > Kök. er- ~ ir- (Orh.); AT*bēg 'bey' > Kök. beg (Orh.); AT*bērū 'beri' > Kök. berūki (Orh.); AT*çērig 'asker' > Kök. çerig (İHş); AT*hēr 'er' > Kök. er (Orh.); AT*nē 'ne' > Kök. ne (Orh.); AT*yēl- 'koşmak' > Kök. yel- (Orh.)

2.1.3.2.1.5.2. Uygur Türkçesinde

AT*ēg- 'eğmek' > Uyg. eg- 'terbiye etmek' (EUTS); AT*ēr- 'ermek' > Uyg. er- (UÜH); AT*bēg 'bey' > Uyg. beg (Mayt.) ~ big (AY) ~ pēg (Uyg. Br.); AT*çērig 'asker' > Uyg. çerig (ŞU); AT*hēr 'er' > Uyg. er (İPKPH) ~ hēre (Uyg. Br.); AT*kēlik 'keklik' > Uyg. kekillik (EUTS); AT*kēmi 'gemi' > Uyg. kemi ~ kimi (EUTS); AT*kēñç 'genç' > Uyg. kenç (EUTS); AT*tēri 'deri' > Uyg. teri (EUTS); AT*nē 'ne?' > Uyg. ne (İPKPH)

2.1.3.2.1.5.3. Karahanlı Türkçesinde

AT*ēg- 'eğmek' > Krh. eġ- (KB) ; AT*bēg 'bey' > Krh. beġ (KB) ~ bēg (DLT) ; AT*bērū 'beri' > Krh. berū (KB) ; AT*çērig 'asker' > Krh. çerig (RN) ; AT*ēr- 'ermek' > Krh. er- (AH) ; AT*hēr 'er' > Krh. er (AH) ; AT*kēmi 'gemi' > Krh. kemi (RN) ~ kime (KB)~ kimi (DLT) ; AT*kēnç 'genç' > Krh. kenç (KB) ~ kēnç (DLT) ; AT*nē 'ne' > Krh. ne (KB) ~ nē (DLT) ; AT*tēlü 'deli' > Krh. telü (KB)

2.1.3.2.1.5.4. Harezmi Türkçesinde

AT*ēb- 'acele etmek' > Hrzm. ew- (KE) ; AT*ēg- 'eğmek' > Hrzm. egri (ME) ; AT*ēr- 'ermek' > Hrzm. er- ~ ir- (HŞ) ; AT*bēg 'bey' > Hrzm. beġ (NF) ; AT*bērū 'beri' > Hrzm. berū (NF) ; AT *hēr 'er' > Hrzm. er (KE) ~ ér (ME) ; AT *kēmi 'gemi' > Hrzm. kemi (ME) ; AT *kēnç 'genç' > Hrzm. kenç (ME) ; AT*nē 'ne' > Hrzm. ne (ME) ; AT *tēlü 'deli' > Hrzm. delü (ME)

2.1.3.2.1.5.5. Kıpçak Türkçesinde

AT*ēb- 'acele etmek' > Kıp. ev- (Kİ) ~ iv- (TA) ~ i- () ; AT*ēr- 'ermek' > Kıp. er- (BV) ~ ir- (MG) ; AT*bēg 'bey' > Kıp. bey (CC) ~ big (KK)~ biy (CC) ~ bi (KK) ; AT*bērū 'beri' > Kıp. berū (BM) ~ biri (KF) ~ bōrū (KFT) ; AT *çērig 'asker' > Kıp. şērū (TZ) ~ sērū (TA) ~ çeyri (CC) ~ çerig (BV) ; AT *hēr 'er' > Kıp. er (TZ) ~ ir (İM) ; AT*kēlik 'keklik' > Kıp. keklik (TZ) ~ kiklik (DM) ; AT *kēmi 'gemi' > Kıp. keme (CC) ~ kime (GT) ~ kimi (GT) ; AT *kēnç 'genç' > Kıp. kenç (İH) ; AT*tēri 'deri' > Kıp. teri (TZ)~ tiri (İM) ; AT *nē 'ne' > Kıp. ne (BM) ~ ni (İM) ; AT *tēlü 'deli' > Kıp. teli (TA) ~ telü (KF) ~ tēli (TZ)

2.1.3.2.1.5.6. Çağatay Türkçesinde

AT *ēg- 'eğmek' > Çağ. eg- (BD) ~ ig- (ŞD) ; AT *hēr 'er' > Çağ. er (BD) ~ ir (ŞT) ; AT *er- 'ermek' > Çağ. er- (BD)~ ir- (LD) ; AT *kēnç 'genç' > Çağ. gence (LD) ; AT *nē 'ne' > Çağ. ne (ŞD) ~ ni (ŞT)

2.1.3.2.1.5.7. Eski Anadolu Türkçesinde

AT *ēg- 'eğmek' > ETT eg- (DK) ; AT *ēr- 'ermek' > ETT er- (SN) ~ ir- (DK) ; AT *bēg 'bey' > ETT beg (SN) ~ big (DK) ; AT *bērū 'beri' > ETT berū (SN) ~ birū

(KY) ; AT *hēr 'er' > ETT er (SN) ; AT *kēnç 'genç' > ETT genç (SN) ; AT *nē 'ne' > ETT ne (KG) ~ ni (YZ) ; AT *tēlü 'deli' > ETT dēlü ~ delü (MŞ)

2.1.3.2.1.6. ē>è

2.1.3.2.1.6.1. Köktürkçede

AT *ēl 'halk, kabile' > Kök. èl (Orh.); AT *tē- 'demek' > Kök. tè- (Orh.)

2.1.3.2.1.6.2. Uygur Türkçesinde

AT *ēl 'halk, kabile' > Uyg. èl (EUTS) ~ el (İPKPH); AT *ēnç 'huzur' > Uyg. ènç (EUTS); AT *ēş 'eş' > Uyg. èş (EUTS) ~ iş (UÜH) ~ eş (İPKPH); AT *bēr- 'vermek' > Uyg. bër- (Uyg. Br.) ~ ber- (AY) ~ bir- (UÜH); AT *bēş '5' > Uyg. bēş (Uyg. Br.) ~ biş (Mayt.); AT *kēng 'geniş' > Uyg. kēng (Uyg. Br.); AT *tē- 'demek' > Uyg. tè- (EUTS) ~ te- (İPKPH) ~ ti- (UÜH); AT *yē- 'yemek' > Uyg. yè- (EUTS) ~ ye-(Ir.) ~ yi- (Mayt.); AT *yēl 'yel, rüzgar' > Uyg. yèl (EUTS) ~ yel (AY) ~ yil (Mayt.) ~ yıl (Üİ)

2.1.3.2.1.6.3. Karahanlı Türkçesinde

AT *bēr- 'vermek' > Krh. bër- (DLT) ~ ber- (AH) ~ bir- (KB); AT *kēçe 'gece' > Krh. kēçe (DLT) ~ kiçe (KB ~ keçe (AH); AT *bēş '5' > Krh. bēş (DLT) ~ biş (KB); AT *bēşik 'beşik' > Krh. bēşik (DLT) ~ bişik (KB); AT *tē- 'demek' > Krh. tè-(DLT) ~ ti- (AH) ~ tī- (DLT); AT *tēr- 'demek' > Krh. tēr- (DLT) ~ tir- (KB) ~ tīr- (DLT)

2.1.3.2.1.6.4. Harezmi Türkçesinde

AT *ēki- '2' > Hrzm. èkiz 'ikiz' (KE) ~ iki (ME); AT *ēl- 'halk, kabile' > Hrzm. èl (KE); AT *ēn 'en' > Hrzm. èn (NF) ~ en (ME); AT *ēş 'eş' > Hrzm. èş (ME) ~ iş

(HŞ); AT *ēt- ‘etmek, yapmak’ > Hrzm. ét- (NF) ~ it- (HŞ); AT *bēr- ‘ver-’ > Hrzm. bër- (ME) ~ bir- (HŞ); AT *bēš ‘5’ > Hrzm. bēš (NF)~ biş (HŞ); AT *kēç ‘geç’ > Hrzm. kēç- ‘geçikmek’ (ME); AT *kēçe ‘gece’ > Hrzm. kēçe (NF) ~ kiçe (HŞ)

2.1.3.2.1.7. j>i

2.1.3.2.1.7.1. Köktürkçede

AT *iṣ ‘iş’ > Kök. iṣ (Orh.); AT *bīn- ‘binmek’ > Kök. bin- (Orh.); AT *bīr ‘1’ > Kök. bir (Orh.); AT *hīn ‘in’ > Kök. in (Orh.); AT *kīr- ‘girmek’ > Kök. kir- (Orh.); AT *tīr- ‘yaşamak’ > Kök. tir- (Orh.); AT *tīz ‘diz’ > tiz Kök. (Orh.); AT *yīnçge ‘ince’ > Kök. yinçge (Orh.)

2.1.3.2.1.7.2. Uygur Türkçesinde

AT *ig ‘hastalık’ > Uyg. ig ~ yig (EUTS) ~ ig (Uyg. Br.); AT *irig ‘iri’ > Uyg. irig (UÜH) ~ irü (AY); AT *iṣ ‘iş’ > Uyg. iṣ ~ iṣ (EUTS); AT *iz ‘iz’ > Uyg. iz (EUTS); AT *bī ‘bıçak’ > Uyg. biç- (Ir.) ~ biç- (Mayt.); AT *bīn- ‘binmek’ > Uyg. min- ~ mün- (EUTS); AT *bīr ‘1’ > Uyg. bir (Ir.); AT *kīr- ‘girmek’ > Uyg. kir- (İPKPH); AT *tīr- ‘yaşamak’ > Uyg. tirig ‘canlı’ (Üİ); AT *tīz ‘diz’ > Uyg. tiz (EUTS); AT *tīṣ ‘diş’ > Uyg. tiṣ (EUTS); AT *yīg ‘çiğ, pişmemiş’ > Uyg. yig (EUTS); AT *yīnçge ‘ince’ > Uyg. yinçge (EUTS)

2.1.3.2.1.7.3. Karahanlı Türkçesinde

AT *ig ‘hastalık’ > Krh. ig ~ jg (DLT); AT *iṣ ‘iş’ > Krh. iṣ (KB) ~ jṣ (DLT); AT *iz ‘iz’ > Krh. iz (KB) ~ jz (DLT); AT *bī ‘bıçak’ > Krh. biç- (KB) ~ biçek (KB) ~ biç- (AH); AT *bīn- ‘binmek’ > Krh. min-(KB) ~ mīn-(DLT); AT *bīr ‘bir’ > Krh. bir (RN); AT *hīn ‘in’ > Krh. in (KB) ~ yin ~ yīn ~ jñ ~ yin (DLT); AT *kīr- ‘girmek’ > Krh. kir- (AH); AT *tīr- ‘yaşamak’ > Krh. tirig ‘canlı’(RN) ~ tīrig (DLT); AT *tīz ‘diz’ > Krh. tiz (AH) ~ tīz (DLT); AT *tīṣ ‘diş’ > Krh. tiṣ (KB) ~ tīṣ ~ tīṣ (DLT); AT *yīnçge ‘ince’ > Krh. yinçge ~ yīnçge ~ yīnçge (DLT)

2.1.3.2.1.7.4. Harezmi Türkçesinde

AT *jg 'hastalık' > Hrzm. ig (ME); AT *jñçük 'baldır, baldır kemiği' > Hrzm. yinçük (); AT *jrig 'iri' > Hrzm. irig (ME); AT *jš 'iş' > Hrzm. iş (NF); AT *jz 'iz' > Hrzm. iz (ME); AT *bj 'bıçak' > Hrzm. biç- (ME) ~ bıçak (KE); AT *bjn- 'binmek' > Hrzm. min- (NF) ~ mün- (KE); AT *bjr 'bir' > Hrzm. bir (ME); AT *hjn 'in' > Hrzm. in (ME); AT *kjr- 'girmek' > Hrzm. kir- (NF); AT *tjr- 'yaşamak' > Hrzm. tirig (NF) ~ tirü (ME); AT *tjz 'diz' > Hrzm. tiz (NF); AT *tjš 'diş' > Hrzm. tiş (NF) ~ diş (ME); AT *yjñçge 'ince' > Hrzm. yinçke (ME)

2.1.3.2.1.7.5. Kıpçak Türkçesinde

AT *jg 'hastalık' > Kıp. ik (Kİ) ~ ig 'ayıp, kusur' (TZ); AT *jñçük 'baldır, baldır kemiği' > Kıp. inçük (İN) ~ yinçük (RH) ~ yincik (İN) ~ yünçük (TA); AT *jrig 'iri' > Kıp. irig (TZ) ~ iri (BV); AT *jš 'iş' > Kıp. iş (BM) ~ eş (KFT) ~ yeş (DM); AT *jz 'iz' > Kıp. iz (CC); AT *bj 'bıçak' > Kıp. biç- (KFT) ~ bıçak (CC); AT *bjn- 'binmek' > Kıp. bin- (KFT) ~ min- (KTS); AT *bjr '1' > Kıp. bir (BM) ~ bjr (TA); AT *hjn 'in' > Kıp. in (İH); AT *kjr- 'girmek' > Kıp. kir- (TZ); AT *tjr- 'yaşamak' > Kıp. tirig (İM) ~ tiri (BV) ~ diri (KF) 'canlı'; AT *tjz 'diz' > Kıp. tiz (TZ) ~ diz (Kİ); AT *tjš 'diş' > Kıp. tiş (BV) ~ diş (TZ); AT *yjg 'çiğ, pişmemiş' > Kıp. çi (Kİ) ~ çig (); AT *yjñçke 'ince' > Kıp. inçke (BV) ~ yinçke (İM) ~ yinçe (TA)

2.1.3.2.1.7.6. Çağatay Türkçesinde

AT *jg 'hastalık' > Çağ. ig (LD); AT *jñçük 'baldır, baldır kemiği' > Çağ. inçük (LD); AT *jrig 'iri' > Çağ. irig (LD); AT *jš 'iş' > Çağ. iş (BD); AT *jz 'iz' > Çağ. iz (ŞT); AT *bj 'bıçak' > Çağ. biç- (SD) ~ bıçak (LD); AT *bjn- 'binmek' > Çağ. min- (ŞD); AT *bjr 'bir' > Çağ. bir (LD); AT *hjn 'in' > Çağ. in (LD); AT *kjr- 'girmek' > Çağ. kir- (BD); AT *tjr- 'yaşamak' > Çağ. tirig (LD); AT *tjz 'diz' > Çağ. tiz (ŞD); AT *tjš 'diş' > Çağ. tiş (BD); AT *yjñçge 'ince' > Çağ. inçke (LD)

2.1.3.2.1.7.7. Eski Anadolu Türkçesinde

AT *jñçük 'baldır, baldır kemiği' > ETT inçük (); AT *jrig 'iri' > ETT iri (DK); AT *jš 'iş' > ETT iş (DK); AT *jz 'iz' > ETT iz (DK); AT *bj 'bıçak' > ETT biç- (KG) ~ bıçak (SN); AT *bjn- 'binmek' > ETT bin- (DK); AT *bjr 'bir' > ETT bir (SN); AT

*hjn 'in' > ETT in (YZ)~ jn; AT *kjr- 'girmek' > ETT gir- (DK); AT *tjr- 'yaşamak' > ETT diri (SN) ~ dñri; AT *tjz 'diz' > ETT diz (DK); AT *tjş 'diş' > ETT diş (SN) ~ dñş; AT *yig' çiğ, pişmemiş' > ETT çi (SN); AT *yjnçe 'ince' > ETT. inçe (DK)

2.1.3.2.1.8. ö>ö

2.1.3.2.1.8.1. Köktürkçede

AT *ō- 'düşünmek' > Kök. ö- (Orh.) ; AT *ōt 'öd, safra kesesi' > Kök. öd (Orh.) ; AT *ōz 'öz' > Kök. öz (Orh.) ; AT *kōk 'gök, mavi' > Kök. kök (Orh.) ; AT *kōl 'göl' > Kök. köl (Orh.) ; AT *tōrt '4' > Kök. tört (Orh.) ; AT *hōç 'öç' > Kök. öç-eş- 'çatışmak, tartışmak' (Orh.)

2.1.3.2.1.8.2. Uygur Türkçesinde

AT *ō- 'düşünmek' > Uyg. ög- ~ ō- (EUTS) ; AT *ōkir- 'öğürmek' > Uyg. ögir- (EUTS) ; AT *ōs- 'esmek, savurmak' > Uyg. ös- (EUTS); AT *ōt 'öd, safra kesesi' > Uyg. öt (EUTS) ; AT *ōte- 'ödemek' > Uyg. öte- (EUTS) ; AT *ōz 'öz' > Uyg. öz (EUTS) ; AT *bōl- 'bölmek' > Uyg. böl- (EUTS) ; AT *hōç 'öç' > Uyg. öç ~ ōç (AY) ; AT *hōr- 'örmek' > Uyg. ör- (EUTS) ; AT *kōk 'kök' > Uyg. kök (EUTS) ; AT *kōl 'göl' > Uyg. köl (EUTS) ; AT *kōn 'deri' > Uyg. kön (EUTS) ; AT *sōk- 'söv-' > Uyg. sök- (EUTS) ; AT *sōn- 'sönmek' > Uyg. sön- (EUTS) ; AT *tōrt '' > Uyg. tört (EUTS) ; AT *tōz 'kök, esas, temel' > Uyg. töz ~ tōz (EUTS)

2.1.3.2.1.8.3. Karahanlı Türkçesinde

AT *ōt 'öd, safra kesesi' > Krh. öt ~ ōt (DLT) ; AT *ōz 'öz' > Krh. öz (KB) ~ ōz (DLT) ; AT *bōl- 'bölmek' > Krh. böl- (RN) ; AT *hōç 'öç' > Krh. öç (KB) ~ ōç (DLT) ; AT *hōr- 'ör-' > Krh. ör- (KB) ~ ōr- (DLT) ; AT *kōk 'gök, mavi' > Krh. kök (DLT) ; AT *kōl 'göl' > Krh. köl (RN) ~ kōl (DLT) ; AT *sōn- 'sönmek' > Krh.

sön- (KB) ; AT *tōn- 'dönmek' > Krh. tön- (KB) ~ tōn- (DLT) ; AT *tōrt '4' > Krh. tört (RN) ~ tört (DLT) ; AT *tōz 'kök, esas, temel' > Krh. tōz (KB)~ tōz (DLT)

2.1.3.2.1.8.4. Harezmi Türkçesinde

AT *ō- 'düşünmek' > Hrzm. ög 'akıl, us' (NF) ; AT *ōkir- 'öğürmek' > Hrzm. ögür- (ME) ; AT *ōt 'öd, safra kesesi' > Hrzm. öd (ME) ; AT *ōte- 'ödemek' > Hrzm. öte- (ME) ; AT *ōz 'öz' > Hrzm. öz (NF) ; AT *bōl- 'bölmek' > Hrzm. bölük (ME) ; AT *hōç 'öç' > Hrzm. öç (KE) ; AT *hōr- 'örmek' > Hrzm. ör- (NF) ; AT *kōk 'gök, mavi' > Hrzm. kök (NF) ; AT *kōn 'deri' > Hrzm. kön (NF) ; AT *kōrük 'körük' > Hrzm. körük (NF) ; AT *kōz 'köz, kor, ateş' > Hrzm. köz (NF) ; AT *sōk- 'sövmek' > Hrzm. sök- (NF) ; AT *sōn- 'sönmek' > Hrzm. sön- (ME) ; AT *tōrt '4' > Hrzm. tört (NF)

2.1.3.2.1.8.5. Kıpçak Türkçesinde

AT *ō- 'düşünmek' > Kıp. ök ~ ög 'akıl, us' (MG) ; AT *ōkir- 'öğürmek' > Kıp. ögür- (CC) ; AT *ōt 'öt, safra kesesi' > Kıp. öd (TZ) ~ öt (BV) ; AT *ōte- 'ödemek' > Kıp. öte- (TZ) ; AT *ōz 'öz' > Kıp. öz (CC) ; AT *bōl- 'bölmek' > Kıp. bölük (İM) ; AT *hōr- 'örmek' > Kıp. ör- (İM) ; AT *hōrdek 'ördek' > Kıp. ördek (İM) ~ ördek (TA) ; AT *kōk 'gök, mavi' > Kıp. kök (BM) ; AT *kōl 'göl' > Kıp. köl (İM) ; AT *kōn 'deri' > Kıp. kön (TZ) ; AT *kōrük 'körük' > Kıp. körük (CC) ; AT *kōz 'köz, ateş' > Kıp. köz (İM) ; AT *sōk- 'sövmek' > Kıp. sök- (BM) ; AT *sōn- 'sönmek' > Kıp. sön- (GT) ; AT *tōn- 'dönmek' > Kıp. tön- (CC) ; AT *tōrt '4' > Kıp. tört (İM) ~ tört (TA) ; AT *tōş 'döş, göğüs' > Kıp. tōş (CC)

2.1.3.2.1.8.6. Çağatay Türkçesinde

AT *ōz ‘öz’ > Çağ. öz (ŞT); AT *bōl- ‘böl-’ > Çağ. bölük (ŞD); AT *hōç ‘öç’ > Çağ. öç (ŞT); AT *kōk ‘gök, mavi’ > Çağ. kök (LD); AT *kōl ‘göl’ > Çağ. köl (ŞD); AT *sōk- ‘sövmek’ > Çağ. sök- (BD); AT *sōn- ‘sönmek’ > Çağ. sön- (ŞD); AT *tōn- ‘dönmek’ > Çağ. tön- (ŞD); AT *tōrt ‘4’ > Çağ. tört (ŞD)

2.1.3.2.1.8.7. ETT Türkçesinde

AT *ōt ‘öd, safra kesesi’ > ETT öd (DK); AT *ōz ‘öz’ > ETT öz (DK) ~ ōz; AT *bōkür- ‘böğür-’ > ETT böğür- (DK); AT *bōl- ‘bölmek’ > ETT böl- (DK); AT *hōç ‘öç’ > ETT öç (SN); AT *hōr- ‘örmek’ > ETT ör- (DK); AT *hōrdek ‘ördek’ > ETT ördek ~ ördük (DK); AT *kōk ‘gök, mavi’ > ETT gök (SN) ~ gōk; AT *kōl ‘göl’ > ETT köl (YZ); AT *kōn ‘deri’ > ETT gön (DK); AT *kōz ‘köz, kor, ateş’ > ETT köz (DK); AT *sōk- ‘sövmek’ > ETT sög- (DK); AT *sōn- ‘sönmek’ > ETT sön- (DK); AT *tōn- ‘dönmek’ > dönmek ETT (DK); AT *tōrt ‘4’ > ETT tört (SN); AT *tōş ‘döş, göğüs’ > ETT döş (DK)

2.1.3.2.1.9. ū>ü

2.1.3.2.1.9.1. Köktürkçede

AT *kū ‘ün, şöret’ > Kök. kü (Orh.); AT *kūç ‘güç’ > Kök. küç (Orh.); AT *kūn ‘gün, güneş’ > Kök. kūn (Orh.); AT *sū ‘ordu’ > Kök. sü (Orh.); AT *sūr- ‘sürmek’ > Kök. sür- (Orh.); AT *tūn ‘gece’ > Kök. tūn (Orh.); AT *yūz ‘çehre, sima’ > Kök. yūz (Orh.); AT *yūz ‘100’ > Kök. (Orh.); yūz AT * sūçig ‘tatlı’ > Kök. sücig (Orh.)

2.1.3.2.1.9.2. Uygur Türkçesinde

AT **ūleṣ-* ‘paylaşmak’ > Uyg. *üleṣ-* (EUTS); AT **ūn* ‘ses’ > Uyg. *ün* (İPKPH); AT **hūr-* ‘ür-’ > Uyg. *ür-* (EUTS); AT **kū* ‘ün, şöret’ > Uyg. *kü ~ kũ* (EUTS); AT **kūç* ‘güç’ > Uyg. *küç* (Mayt.); AT **kūn* ‘gün, güneş’ > Uyg. *kün ~ kũn* (EUTS); AT **küz* ‘güz’ > Uyg. *küz* (EUTS); AT **sū* ‘ordu’ > Uyg. *sü ~ sũ* (EUTS); AT **sūr-* ‘sürmek’ > Uyg. *sür-* (Mayt.); AT **sūt* ‘süt’ > Uyg. *süt* (EUTS); AT **süz-* ‘süzmek’ > Uyg. *süz-* (Mayt.); AT **tū* ‘tüy’ > Uyg. *tü ~ tũ* (EUTS); AT **tūn* ‘gece’ > Uyg. *tü* (EUTS); AT **tūp* ‘dip’ > Uyg. *tüp* (Üİ); AT **tūr-* ‘dürmek, katlamak’ > Uyg. *tür-* (EUTS); AT **yüz* ‘yüz, çehre’ > Uyg. *yüz ~ yũz* (); AT **yüz* ‘100’ > Uyg. *yüz* (İPKPH); AT **sūçig* ‘tatlı’ > Uyg. *süçig* (EUTS)

2.1.3.2.1.9.3. Karahanlı Türkçesinde

AT **ūn* ‘ses’ > Krh. *ün* (RN) ~ *ũn* (DLT); AT **hūr-* ‘ür-’ > Krh. *ür-* (KB) ~ *ūr-* (DLT); AT **kūç* ‘güç’ > Krh. *küç* (RN) ~ *kũç* (DLT); AT **kūn* ‘gün, güneş’ > Krh. *kün* (RN) ~ *kũn* (DLT); AT **küz* ‘güz’ > Krh. *küz* (KB) ~ *kũz* (); AT **sū* ‘asker’ > Krh. *sü* (KB) ~ *sũ* (DLT); AT **sūt* ‘süt’ > Krh. *süt* (KB) ~ *sũt* (DLT); AT **süz-* ‘süzmek’ > Krh. *süz-* (KB) ~ *sũz-* (DLT); AT **tūy* ‘tüy’ > Krh. *tü* (KB) ~ *tũ* (DLT); AT **tūn* ‘gece’ > Krh. *tün* (KB) ~ *tũn* (DLT); AT **tūp* ‘dip’ > Krh. *tüb* (KB) ~ *tũp* (DLT); AT **tūṣ* ‘düş’ > Krh. *tüş* (KB) ~ *tũṣ* (DLT); AT **yüz* ‘yüz, çehre’ > Krh. *yüz* (KB) ~ *yũz* (DLT); AT **yüz* ‘100’ > Krh. *yüz* (KB) ~ *yũz* (DLT)

2.1.3.2.1.9.4. Harezmi Türkçesinde

AT **ūleṣ-* ‘paylaşmak’ > Hrzm. *üleṣ-* (NF); AT **ūn* ‘ses’ > Hrzm. *ün* (BD); AT **çūri-* ‘çürümek’ > Hrzm. *çürü-* (LD) ~ *çūri-* (NF); AT **kūç* ‘güç’ > Hrzm. *güç* (SD); AT **kūn* ‘gün, güneş’ > Hrzm. *kün* (ŞT); AT **sūr-* ‘sürmek’ > Hrzm. *sür-* (BD); AT **küz* ‘güz’ > Hrzm. *küz* (BD); AT **sū* ‘ordu’ > Hrzm. *sü* ‘asker’ (BD); AT **sūt* ‘süt’ > Hrzm. *süt* (BD); AT **süz-* ‘süzmek’ > Hrzm. *süz-* (ŞD); AT **tū* ‘tüy’ > Hrzm. *tü* (ŞH); AT **tūn* ‘gece’ > Hrzm. *tün* (BD); AT **tūp* ‘dip’ > Hrzm. *tüp* (ŞT); AT **tūr-* ‘dürmek’ > Hrzm. *tür-* (NF); AT **tūṣ* ‘düş’ > Hrzm. *tüş* (NF); AT **yüz* ‘yüz, çehre’ > Hrzm. *yüz* (LD); AT **yüz* ‘100’ > Hrzm. *yüz* (LD); AT **sūçig* ‘tatlı’ > Hrzm. *süçig* (ME)

2.1.3.2.1.9.5. Kıpçak Türkçesinde

AT *ūkit- 'öğütmek' > Kıp. ügüt- (TA) ~ yügüt- (TZ) ~ ögüt- (MŞ); AT *ūleş- 'paylaşmak' > Kıp. üle- 'paylaşmak' (Kİ); AT *ün 'ses' > Kıp. ün (CC); AT *hūr- 'ürmek' > Kıp. ür- (BM); AT *çūri- 'çürümek' > Kıp. çürü- (CC) ~ şürü- (İM) ~ çürü- (TZ); AT *kūç 'güç' > Kıp. küç (TZ); AT *kūn 'gün, güneş' > Kıp. kūn (CC); AT *kūz 'küz' > Kıp. kūz (İM); AT *sū 'ordu' > Kıp. sū (TA); AT *sūr- 'sürmek' > Kıp. sür- (TZ); AT *sūt 'süt' > Kıp. süt (BM) ~ süd (TZ); AT *süz- 'süzmek' > Kıp. süz- (BV); AT *tū 'tüy' > Kıp. tüg (İM); AT *tūn 'gece' > Kıp. tūn (CC); AT *tūp 'dip' > Kıp. tūp (İM) ~ tip (MG); AT *tūr- 'dürmek' > Kıp. tür- (İM); AT *tūş 'düş' > Kıp. tūş (TZ); AT *yūz 'yüz, çehre' > Kıp. yüz (BV); AT *yūz '100' > Kıp. yüz (BM); AT *sūcig 'tatlı' > Kıp. süçü (TA)

2.1.3.2.1.9.6. Çağatay Türkçesinde

AT *ūkit- 'öğütmek' > Çağ. ügül- 'öğütölmek' (BD); AT *ün 'ses' > Çağ. ün (BD); AT *kūç 'güç' > Çağ. küç (SD); AT *kūn 'gün, güneş' > Çağ. kūn (ŞD); AT *kūz 'güz' > Çağ. kūz (BD); AT *sū 'ordu' > Çağ. sū 'asker' (BD); AT *sūr- 'sürmek' > Çağ. sür- (BD); AT *sūt 'süt' > Çağ. süt (BD); AT *süz- 'süzmek' > Çağ. süz- (ŞD); AT *tū 'tüy' > Çağ. tū (ŞD); AT *tūn 'gece' > Çağ. tūn (BD); AT *tūp 'dip' > Çağ. tūp (LD); AT *tūş 'düş' > Çağ. tūş (ŞT); AT *yūz 'yüz, çehre' > Çağ. yüz (LD); AT *yūz '100' > Çağ. yüz (ŞD)

2.1.3.2.1.9.4. Eski Anadolu Türkçesinde

AT *ūkit- 'öğütmek' > ETT ügit- (DK); AT *ün 'ses' > ETT ün (DK); AT *ūşen- 'üşenmek' > ETT üşen- (MŞ); AT *çūri- 'çürümek' > ETT çürü- (DK); AT *hūr- 'ür-' > ETT ür- (SN); AT *kūç 'güç' > ETT güç (YZ); AT *kūn 'gün, güneş' > ETT gün (SN); AT *kūz 'güz' > ETT güz (DK); AT *sūr- 'sürmek' > ETT sür- (DK); AT *sūt 'süt' > ETT süt (SN) ~ süd (DK); AT *tū 'tüy' > ETT tüy (DK); AT *tūp 'dip' > ETT düp (DK) ~ dip (KY); AT *yūz 'yüz, çehre' > ETT yüz (MŞ); AT *yūz '100' > ETT (DK);

2.1.3.2.2. Art Damaksillaşma

Art damaksillaşma (ünlü kalınlaşması), ‘belirli ünsüzlerin kalınlaştırma veya kalın ünlülerin benzeştirme etkilerine bağlı olarak veya başka bir nedenle kelimede ön, iç ve son seslerde kalın sıraya geçmeleri’²⁰⁸dir. Türkçede art damaksillaşma, Karaim lehçesinde kelime başında /ö/, /ü/ sesleri dışında düzenli olarak görülür.²⁰⁹ Bunun dışında art damaksillaşma bütün dillerde olduğu gibi Türkçede de oldukça nadir görülen bir ses olayıdır.

Türkçedeki art damaksillaşma örnekleri genellikle kalınlaştırıcı etkiye sahip bazı ünsüzler (/k/, /g/) eşliğinde görülür. Bunun dışında kalın ünlülerin ince ünlüleri etkilemesi şeklinde, bazen de komşu dillerin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Ancak bu sebeplerin hiçbirine bağlı olmaksızın da ortaya çıkmış ve Tarihî Türk lehçelerinde düzensiz bir şekilde görülen örnekleri de vardır:

Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz art damaksillaşma örnekleri şunlardır:

2.1.3.2.2.1. j>ı

Aşağıdaki örneklerin çoğunda ön damaksillaştırıcı etkiye sahip /ç/, /ş/, /y/ sesleri eşliğinde j>ı artdamaksillaşması meydana gelmiştir. Bu olayı uzun ünlülerin kısalmasıyla ilişkilendiren bazı çalışmalar olmuştur.²¹⁰ Uzun ünlülerin kısalmasının temel sebebi en az çaba yasaıdır. Bundan dolayı uzun ünlüler kısılırken yanındaki sesleri de bu yönüyle etkiler. Tonlu ünsüze göre daha fazla bir çabayla söylenen tonsuz ünsüzü tonluya; ince ünlüye göre daha fazla bir çabayla söylenen kalın ünlüye de ön ünlüye değiştirir (değiştirebilir). Bu aynı zamanda bütün diller için genel geçer bir ses değişmesidir. Bu yönüyle düşünüldüğünde kısalan bir sesin, daha fazla çaba ile söylenmesi icap eden bir ses meydana getirmesi oldukça güçtür. Buna rağmen elimizdeki örneklerde ön damaksillaştırıcı etkisi bilinen ünsüzlerle birlikte dahi art damaksillaştırması düşündürücüdür. Seslerin birbirleriyle ilişkisiyle açıklanamayan bu durum kanaatimize göre bu seslerin ilk şekillerinin rekonstrüksiyonu ile alakalıdır. Bu konu ileride belki müstakil olarak ele alınıp incelenebilir. Refarans olarak aldığımız

²⁰⁸ Zeynep Korkmaz (2007); Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, s.228

²⁰⁹ M.A. Şçerbak (1998), s. 56

²¹⁰ Bkz. S. Kaan Yalçın (2008); Türkçede Artdamaksillaşma Olayının Birincil Uzun Ünlülerle İlgisi Üzerine Bir Değerlendirme, VI. Türk Dili Kurultayı (Ankara 20-25 Ekim)’na sunulan bildiri.

Talat Tekin'in eserinden²¹¹ ve de Tarihî Türk lehçelerindeki metinlerden tespit ettiğimiz örneklere göre tespit ettiğimiz artdamaksılaşma örnekleri şunlardır:

AT *bj 'bıçak'

Kök. bıç- (Orh.) 'biçmek, kesmek'; Uyg. bıç- (Mayt.) ~ bıç- (Ir.); Krh. bıç- (KB) ~ bıçek (KB) ~ bıç- (AH); Hrzm. bıçak ~ bıç-; Kıp. bıç- (KFT) ~ bıçak (CC); Çağ. bıçak ~ bıç-; ETT bıçak ~ bıç. (Krş. Bşk. bısak; Tat. pıçak; Kzk. pışak; Krg., Krç., Alt., Kmk. bıçak; Nog., KKlp. pışak; Özb. piçàk; Y.Uyg. piçak; Az. bıçag; Türkm. pıçak; Yakç. bıhax ~ bj ~mj)

AT *hjn 'in, mağara'

Uyg. ınag (EUTS) 'sığınak'; Krh. yn ~ yjn ~ jn (DLT)~ in (KB). (Krş. Kzk., Özb., Y.Uyg. in; Bşk. öñ; Tat. ön; Kırg. iyin; Türkm. hjn; Hlç. hı'n)

AT *tjş

Krh. tış ~ tjş (DLT) ~ tiş (KB) 'diş' (Krş. Kzk. tis; Krg., Trk., Bşk., Tat. Alt., Özb., Y.Uyg. tiş; Tuv., Az., Gag., Trk. diş; Hak. tıs; Türkm. tjş; Yak. tıs)

AT *yjnçge

Krh. yınçke ~ yinçke 'ince' (DLT) (Krş. Kırg. içke; Kzk. jiñişke; KKlp. ciñişke; Nog. yinişke; Özb. ingiçke; Y.Uyg. incike; Az. ince; Türkm. jnçe; Trk., Gag. ince)

2.1.3.2.2.2.ö>o

Bir örnekte tespit ettiğimiz art damaksılaşmadır. /k/ ünsüzünün etkisi söz konusudur.

AT *kōz

Uyg. koz 'köz, kor, ateş' (EUTS) (Krş. Krh. kōz (DLT); Türkm. kōz)

²¹¹ T. Tekin (1995)

2.1.3.2.3. Ünlü Düzleşmesi

Ünlü düzleşmesi, yuvarlak ünlülerin (o,ö,u,ü) düz ünlülerle (a,e,ı,i) yer değiştirmesidir. Tarihî Türk lehçelerinde bir eğilim olarak Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde görülür. Çağdaş Türk lehçelerinde ise düzenli olarak yalnızca bazı Tatar ağızlarında ve de Çuvaşçada görülmektedir.²¹² Düzleşmeler genellikle düz ünlülerin yuvarlak ünlüleri etkilemesi (benzeşme) bazen de dönemlerin genel eğilimleri sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Tarihî Türk lehçelerinde de az sayıda örnekte Ana Türkçede yuvarlak /ō/, /ū/ ünleri düzleşmiştir:

Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz ünlü düzleşmesi örnekleri şunlardır:

2.1.3.2.3.1. õ>e

AT *õs-

Krh. es- (KB) ‘esmek’; Hrzmi. es- (ME); Kıp. es- (TZ)~ is-(İM); ETT es- (DK)

AT bõ

Çağ. bew²¹³ ‘örümcek’; Kıp. bev (TZ)~ bõv (CC) ~ bõy ‘akrep’(TA) ~ bõyi ‘akrep’ (BM) ~ buy ‘akrep’ (TA)

2.1.3.2.3.2. õ>i

AT *õs-

Kıp. is- (İM)~ es-(TZ) ‘esmek’

AT *bõ

Krh. bi ~ bî ~ bõg ~ bõy (DLT) ‘örümcek’

²¹² Bkz. M.A. Şçerbak (1998), s.59-60

²¹³ Sir Gerard Clauson (1972). An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth-Century Turkish, Oxford University Press, London, s.323

2.1.3.2.3.3. ū>i

AT *tūp

Kıp. tip (MG) ~ tūp (CC) 'dip'; ETT tip ~ dip (DK) (Krş.Bşk., Tat. tōp; Kzk., Kırğ., Hak., Alt., Özb., Y.Uyg. tūp; Tuv. dūp; Az. dib; Gag., Trk dip; Türkm.dūyp; Hlç. dīb)

2.1.3.2.4. Ünlü Daralması

AT' de /ā/, /ē/, /ẽ/, /ō/, /õ/ ünlüleri Tarihî Türk lehçelerinde nicelik özellikleri yanında, nitelik özellikleri bakımından da bazı değişikliklere uğramıştır. Bu nitelik değişikliklerinden biri de bu ünlülerin daralmasıdır. Bu daralmalardan ē>i ve ẽ>j daralmaları /è/ ünlüsünün bir sesbirim olmamasının doğal bir sonucudur. e ~ i arası bir ses olan /è/ ve /ē/ sesi Tarihî Türk lehçelerinde ya /i/'ye doğru ya da /e/'ye doğru gelişmiştir. Öteki uzun ünlüler kısılırken çoğunlukla nicelik özelliklerinde değişiklik olurken, /è/ sesinde hem nicelik hem de nitelik değişikliğinin görülmesi de bu durumu desteklemektedir.

ē>i daralması Tarihî Türk lehçelerinde Köktürkçe döneminden itibaren tüm dönemlerde görülmektedir. Bu dönemlerden Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçeleri ve Eski Türkiye Türkçesi için belirleyici bir özellik arz etmektedir. Diğer daralma örnekleri ise aşağıda da görüleceği gibi daha sınırlı sayıda örnekte bulunmaktadır. Bu örneklerin çoğunda da, dar ünlülerin ilerleyici veya gerileyici etkisi ile daraltıcı özelliğe sahip ünsüzlerin etkisi söz konusudur.

Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz örnekleri şunlardır:

2.1.3.4.1. ā>ı

AT *tāmar

Uyg. tımır 'damar' (Krş. Yak. tımır; Bşk., Kzk., Kırğ., Tat., Hak., Krç, KKlp., Nog., tamır; Tuv. damır; Özb. tāmır; Y.Uyg. tomur; Türkm., Trk. Gag. damar)

2.1.3.2.4.2. ð>ü

AT *tört

Kıp. türt ~ tört ~ törüd 'dört' (Krş. Hak., Alt., Kzk., KKlp., Krç., Kırg., Özb., Y.Uyg. tört; Bşk. dürt; Tuv., Kmk., Trk., Gag. dört; Az. dörd; Türkm. dört)

AT *öze

Kök. üze (Orh.) 'yukarı, yukarıya, yukarıda'; Krh. üze (RN) ~ öze (DLT); Hrzm. üze (NF); Çağ. üze (LD) ; Kıp. üze (MG) ~ öze (BV); ETT üzre 'üzerinde' (MŞ)

2.1.3.2.4.3. ê>i

AT *êr-

Kök. ir- ~ er- (Orh.) 'ermek'; Hrzm. ir- (HŞ) ~ êr- (NF); Kıp. ir- (MG) ~ er-(BV); Çağ. ir- (LD); ETT ir- (KY) ~ er- (DK) (Krş. Bşk., Tat., Hak., ir-; Kzk., Tuv., Krç. Alt., KKlp., Nog., Özb., Y.Uyg., Az., Trk. er-; Hlç. j^er-)

AT *êb-

Krh. iv- ~ i- ~ ev- (DLT) 'acele etmek' (Krş. Türkm. êv-)

AT *bê

Kök. bi (Orh.) 'kısırak' (Krş. Kırg. bê, Yak. bie)

AT *bêg

Hrzm. big (LD) ~ beg 'bey'; Kıp. big (CC) ~ biy (KK) ~ bi (KK) ~ beg (BV); Çağ. big; (ŞD) ETT big (DK) ~ beg (SN) (Krş. Hak. pig; Krg., Alt., Krç. biy; Az., Gag., Trk. bey; Yak. bj)

AT *bērü

Kıp. biri (MG)~ berü (BM)~ börü (KFT); Çağ. biri (LD) ~ birü (BD); ETT birü (KY) ~ berü (RNüs.) (Krş. Tuv., Hak. bër; Alt., Kzk., Kırg., Tat., Özb., Y.Uyg., Trk. beri; Gag., Türkm. bēri)

AT *bēz

Krh. biz (AH) ~ bız (DLT) ~ böz (KB)‘bez’ > Hrzm. biz (HŞ) ~ böz (NF); Kıp. biz (BV) ~ böz (TZ) ~ büz (TA); ETT biz (SN) (Krş. Bşk., Kzk., Y.Uyg., Az., Trk. bez; Krg. böz; Tuv. pös; Özb. boz; Türkm. bız)

AT *hēr

Kıp. ir (İM) ~ er (CC) ‘er’; Çağ. ir (ŞT)~ er (BD) (Krş. Bşk., Tat., Hak., ir; Kzk., Tuv., Krç. Alt., KKlp., Nog., Özb., Y.Uyg., Az., Trk. er; Türkm. ēr, Hlç her)

AT *ēg-

Çağ. ig- (LD) ~ eg- (BD) ‘eğmek’ (Krş. Hak. igır ‘eğri’; Tat. kekri; Kzk. iyir; Krg. iyri; Özb. Y.Uyg. egri; Az. eyri; Trk., Gag. eğ-; Türkm. eğ-; Yak. ieñ-; Çuv. av-)

AT *kēmi

Uyg. kimi ~ kemi (EUTS) ‘gemi’; Krh. kimi (DLT) ~ kime (KB) ~ kemi (RN); Kıp. kime (GT) ~ kimi (GT) ~ keme (TZ); ETT gimi (DK) (Krş. Kzk., Kırg., Krç., Alt., Özb., Y.Uyg. keme; Hak. kime; Az., Gag., Trk. gemi; gēmi Türkm.)

AT kēklik

Kıp. kiklik (DM) ~ keklik (TZ)‘keklik’ (Krş. Trk. keklik; Türkm. kēkilik)

AT *nē

Hrzm. ni (HŞ) ‘ne’; Kıp. ni (İM)~ ne (CC); Çağ. ni (ŞD); ETT ni (YZ) ~ ne (KG) (Krş. Bşk., Tat. ni; Kzk., Özb., Y.Uyg., Az., Trk. ne; Türkm. nē, nēçe)

AT *tēri

Kıp. tiri (İM)~ teri (CC) ‘deri’ (Krş. Hak. tēr)

AT *tēlü

Kıp. tilü (İM) ~ telü(KF) ~ teli (TA) 'deli'; Çağ. dilü (LD) 'deli' (Krş. Bşk., Tat., tili; Krg., Az., Trk., Gag. deli; Özb. telbi; Y.Uyg. deli; Türkm. dēli)

AT *yēl-

Çağ. yil- (BD) 'koşmak' (Krş. Yak. siel-)

2.1.3.2.4.4. ē>è

AT *bē

Uyg. bē²¹⁴ 'kısırak'; ETT bē²¹⁵ (Krş. Krh. bī (DLT); Kırğ. bē; Yak. bie)

AT *yēl-

Krh. yēl- (DLT) 'koşmak' (Krş. Yak. siel-)

AT *bēg

Hrzm. bēg (NF) ~ big (HŞ) 'bey' (Krş. Hak. pig; Krg., Alt., Krç. biy; Az., Gag., Trk. bey; Yak. bī)

AT *ēg-

Hrzm. ēgri (ME) (Krş. Yak. ieñ-)

AT *kēmi

Çağ. kēme²¹⁶ 'gemi' (Krş. Kzk., Kırğ., Krç., Alt., Özb., Y.Uyg. keme; Hak. kime; Az., Gag., Trk. gemi; gēmi Türkm.)

²¹⁴ S.G.Clauson (1972); s. 291

²¹⁵ S.G.Clauson (1972); s. 291

²¹⁶ S.G.Clauson (1972); s. 722

2.1.3.2.4.5. ē>i

AT *ēki

Kök. iki ~ eki (Orh.) 'iki'; Krh. iki (KB) ~ ikki (DLT); Kıp. iki (KF) ~ ikki (TZ) ~ eki (CC) ~ ekki (CC); Çağ. iki ~ ikki (LD); ETT iki (KG) ~ iki (Krş. Krg., Krç., Alt., Nog., Kmk., eki; Hak. ĭkĩ; Tuv. iyi; Kzk., Kklp. yeki; Bşk., Tat. ikě; Özb., Y.Uyg., Yak. ikki; Az., Trk., Gag. iki; Hlç. ekki)

AT *ēl

Kök. il ~ el ~ èl (Orh.) 'boy, kabile'; Krh. il (AH) ~ il (DLT); Kıp. il (MG) ~ el (CC); Çağ. il (LD); ETT il (MŞ) ~ el (KG) (Krş. Bşk., Tat. il; Kzk., Y.Uyg., Hlç., Trk. el; Az. èl; Gak. Yel; Türkm. ĭl)

AT *ēş

Kök. iş ~ eş (Orh.) 'eş'; Uyg. iş (AY) ~ eş (ŞU); Krh. iş (KB) ~ iş (DLT); Hrzm. iş (HŞ) ~ eş (KE); Kıp. iş (BM) ~ eş (Kİ); Çağ. iş (BD); ETT iş (YZ) ~ eş (KG) (Krş. Az. eş; Trk. eş; Alt. eş)

AT *ēşik

Uyg. işik (EUTS) 'eşik'; Krh. işik (KB); Kıp. işik (TZ) ~ eşik (CC); Çağ. işik (ŞD) (Krş. Tuv., Alt., ejik; Hak. ĭzĩk; Bşk., Tat., Y. Uyg. işik; Trk., Özb. eşik; Az. eşik; Gag. yeşik; Türkm. ĭşik, Hlç. ĭ^eşük)

AT *ēn

Kıp. in (İM) ~ en (TZ) 'en, genişlik'; ETT in (MŞ) (Krş. Bşk., Tat., Hak. in; Kzk., Tuv., Krç., Y.Uyg., Trk. en; Az. èn; Alt. èn; Türkm. ĭn; Yak. ien; Hlç. eyn)

AT *ēn-

Kök. in- (Orh.) ‘inmek’; Kıp. in- (BV) ~ yin- (RH) ~ en- (CC); Çağ. in- (ŞT) (Krş. Bşk., Tat., Kmk., Özb., Gag., Trk. in-; Kzk., Kklp. yen-; Az. èn-; Türkm. jn-, Hlç. j^ender-; Çuv. an-)

AT *ēr

Çağ. ir ‘erken’ (LD) (Kr. Az. èr; Türkm. jr)

AT *ēt-

Kök. it- ~ et- ‘etmek’ (Orh.) (Krş. Yak. jt-)

AT *bēr-

Kök. bir ~ ber- (Orh.) ‘vermek’; Uy. bir- (Üİ) ~ ber-(AY)~ bër-(Uyg. Br.); Krh. bir- (KB) ~ ber- (AH) ~ bjr- (DLT); Hrzm. bir- (HŞ) ~ bër- (ME); Kıp. bir-(TZ) ~ vir- (MS) ~ ver- (BV); ETT vir- (MŞ) (Krş. Bşk., Tat. bir-; Kzk., Krg., Krç., Alt., Kklp., Nog., Kmk., Özb., Y. Uyg. ber-; Trk., Gag. ver-; Az. vër-; Türkm. bër-, Yak. bier-)

AT *bēš

Kök. biş ~ beş (Orh.) ‘beş’; Uyg. biş (Mayt.) ~ bēš (Uyg. Br.); Krh. biş (KB)~ bēš (RN); Hrzm. biş (HŞ) ~ bēš (NF); Kıp. biş (TZ) ~ beyş (KK); Çağ. biş (ŞD) ~ beş (ŞT); ETT biş DK) ~ beş (RNs.) (Krş. Bşk., Tat., biş; Krg., Tuv., Krç., Alt., Kmk., Gag., Trk. beş; Kzk., Kklp, Nog. bes; Alt. peş; Az. bēš; Türkm. bēš, Yak. bies)

AT *bēşik

Krh. bişik (DLT) ~ bēşik (RN) ‘beşik’; Kıp. bişik (Kİ) ~ beşik (DM); ETT bişik (KY) ~ beşik (MŞ) (Krş. Bşk., Tat. bişik; Krg., Krç., Özb., Az., Trk. beşik; Kzk. besik; Y.Uyg. böşük; Türkm. bjšik, Yak. bihik)

AT *kēç

Uyg. kiç (Mayt.) ~ keç (AY) 'geç'; Krh. kiç (KB) ~ kīj (DLT) ~ keç (RN); Kıp. kiç (BV) ~ keç (TZ); Çağ. kiç (LD); ETT giç (SN) (Krş. Bşk. kis; Tat. kiç; Krg., Özb. keç; Kzk., Nok. Keş; Kmk., Gag., Trk. geç; Az. gēc; Türkm. gijç, Yak. kies)

AT *kēçe

Uyg. kiçe (Ir.) 'gece'; Krh. kiçe (KB) ~ keçe (AH) ~ kēçe (RN); Kıp. kiçe (İM) ~ kece (TZ); Çağ. kiçe (HŞ) ~ kēçe (ME); ETT giçe (SN) (Krş. Krg., Krç., Alt. keçe; Kzk., Kklp., Nog. keşe; Hak. kice; Gag., Trk. gece; Az. gēce; Türkm. gijce, Yak. kiehe)

AT *kēp

Krh. kip (DLT) 'kip, şekil' (Krş. Trk. kip; Türkm. gēp, Yak. kiep)

AT *kēt-

Krh. kit- (KB) ~ kīt-er- (DLT) 'gitmek'; Hrzm. kit- (ME); Kıp. kit- (İM) ~ ket- (CC); Çağ. kit- (ŞT); ETT git- (DK) (Krş. Az. gēt-)

AT *tē-

Kök. ti- ~ te- ~ të- (Orh.) 'demek'; Krh. ti- (AH) ~ të- (RN) ~ tī- (DLT); Hrzm. ti- (HŞ) ~ të- (ME) ~ de- (KE) ~ te- (NF); Kıp. ti- (MG) ~ di- (TZ) ~ de- (CC); Çağ. ti- (LD); ETT di- (SN) (Krş. Kr., Alt., Kklp., Kzk., Nog., Kmk., Krç., Özb., Y.uyg., Gag. Trk. de-; Tat., Bşk. ti-; Hak. tī-; Az. dē-; Türkm. diy-, Yak. die-)

AT *tēr-

Uyg. tir- (Mayt) ~ ter- (ŞU) 'dermek, toplamak'; Krh. tir- (KB) ~ tër- (RN) ~ tīr (DLT); Kıp. tir- (İM) ~ dir- (KM) ~ ter- (TZ); Çağ. tir- (ŞD); ETT dir- (KY) (Krş. Alt., Kzk., Y.Uyg. ter-; Az., Trk. der-; Türkm. tīr-, Hak. tēr-)

AT *yē-

Kök. yī- ~ ye- (Kök.) ‘yemek’; Uyg. yī- ~ ye- ~ yē- (EUTS); Krh. yī- (KB) ~ yīy-se- (DLT); Kıp. yī- (İM) ~ ye- (CC); Çağ. yī- (LD) ~ ye- (ŞT); ETT yī- (DK) (Krş. Tuv., Şor, Alt. çī-; Hak. çĩ-; Krg. ce-; Kzk. je-; Özb., Y.Uyg., Trk. ye-; Az. yē-; Türkm. iy-; Yak. sie-)

AT *yēl

Uyg. yīl (Mayt.) ~ yīl (Üİ) ‘yel, rüzgâr’ ; Krh. yīl (AH) ~ yīl (DLT); Kıp. yīl (İM) ~ yel (TZ); Çağ. yīl (SD); ETT yīl (SN) (Krş. Krg., Krç. cel; Hak. çil; Kzk. jel; Bşk. yēl; Az. yēl; Özb., Y.Uyg., Türkm., Trk., yel)

AT *yēti

Kök. yiti ~ yeti (Orh.) ‘7’; Uyg. yiti (Üİ) ~ yetti (İPKPH) ~ yte (Uyg. Br.); Kıp. yidi (GT) ~ yiti (MG); Çağ. yiti (LD) ~ yitti (ŞT); ETT yidi (YZ) (Krş. Hak. çiti; Tat. cidē; Alt. detti; Tuv. çedi; Şor. çetti; Bşk. yēdē; Krç. cedi; Krg. ceti; Özb., Hlç. yetti; Az. yeddi; Gag., Trk., Türkm. yedi; Yak. sette)

2.1.3.2.4.5. ē>ı

AT *ēki

Uyg. ıkiregü ‘ikilik’ ~ ekki ~ iki ‘2’; ETT iki ~ iki (KG)

AT *ēl

Krh. ıl (DLT) ~ il (AH) ‘halk, kabile’; ETT ıl ~ il (MŞ) (Krş. Türkm. ıl)

AT *ēn

Krh. ın (DLT) ‘en, genişlik’ (Krş. Türkm. ın, Yak. ien)

AT *ēn-

Krh. jn- (DLT) 'inmek' (Krş. Türkm. jn-, Hlç. j^ender-)

AT *ēnç

Krh. jnç (DLT) 'huzur'

AT *ēş

Krh. jş (DLT) ~ iş (KB) 'eş' (Krş. Az. eş; Trk. eş; Alt. eş)

AT *bēr-

Krh. bjr- (DLT) 'vermek' ~ bir- (KB) ~ ber- (AH); ETT vjr- ~ vir- (MŞ) (Krş. Türkm. bër-, Yak. bier-)

AT *bēş

Kıp. bjş (TA) '5' ~ biş (TZ) ~ beyş (KK); ETT bjş ~ biş (DK) ~ beş (RNs.) (Krş. Türkm. bēş, Yak. bies)

AT *kēç

Krh. kjç (DLT) ~ kiç (KB) 'geç'; ETT gjçe 'gece' ~ giç (DK) (Krş. Türkm. gjç)

AT kēng 'geniş'

Krh. kjngü- (DLT) 'genişlemek'

AT kēt-

Krh. kjt-er- (DLT) ~ kit- (RN) 'gitmek'

AT tē-

Krh. tj- (DLT) ~ ti- (KB) ~ tè- (RN) 'demek'; ETT dj- ~ MŞ (MŞ) (Krş. Türkm. diy-, Yak. die-)

AT yēl

Uyg. yil (Üi) ~ yil (Mayt.) ~ yel (AY) ~ yēl (Uyg. Br.); ETT yil ~ yil (SN)

2.1.3.2.4.6. ö>u

AT *bō

Kök. bu (Orh.) 'bu'; Uyg. bu (EUTS) ~ bō ~ bo ~ bho ~ po (Uyg. Br.); Krh. bu (KB) ~ bō (DLT); Hrzm. bu (NF); Kıp. bu (TZ); Çağ. bu (LD); ETT bu (DK) (Krş. Tuv. bo; Bşk. bıl; Kzk., Krg., Özb., Y. Uyg., Az. bu, Trk. bu; Alt., Türkm. bū)

AT *mōnçuk

Uyg. munçuk (Toy.3) ~ monçuk (Mayt.) 'boncuk'; Kıp. munçuk (Kİ) ~ munçak (GT) ~ bonşuk (TZ) (Krş. Krg. monçok; Kzk. monşak; Özb. munçak; Y. Uyg. monçak; Az. muncug; Gag., Trk. boncuk; Türkm. mōncuk)

AT *tōtak

Hrzm. tutak (ME) ~ todağ (NF) 'dudak'; Kıp. tutak (Kİ) ~ dudak (TZ) ~ totak (CC) ~ tōdak (CC); Çağ. dudak (ŞD); ETT tudak (KY) (Krş. Az.dodax; Gag., Trk. dudak; Türkm. dōdak)

2.1.3.2.4.7. ö>i

AT *yōri-

Kıp. yiri- (RH) ~ yūri- (CC) ~ yōri- (BV) ~ yori- (İN) 'yürümek'

2.1.3.2.4.8. ö>ü

AT *yōri-

Kıp. yūri- (CC) ~ yōri- (BV) ~ yiri- (RH) ~ yori- (İN) 'yürümek'; Çağ. yür- (ŞD) ~ yörü- (BD) ~ yōri- (LD); ETT yūri- (SN) ~ yori- (DK)

2.1.3.2.5. Ünlü Genişlemesi

AT'de uzun dar ünlülü olan bazı kelimeler, Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde hem kısalmış hem de genişlemiştir. Cahit Baştaş, j>e genişlemesinin j>è>e değişim sürecinden geçtiğini ve buna bağlı olarak da bu tarz genişlemelerin uzun ünlülerin bıraktığı bir ses izleği olduğunu ifade etmiştir.²¹⁷ j>e genişlemesine AT *ış > Kıp. eş (KFT) ~ yeş (DM) ~ iş (TZ)'iş' örneğinde rastladık. Ancak tek bir örneğe dayanarak böyle bir yargıya varmamız mümkün değildir. Diğer genişleme örneklerin bir kısmı ünlü –ünsüz ilişkileri ile /g/, /k/ ünsüzleri eşliğinde gerçekleşirken, bir kısmı ise diğer hecelerdeki geniş ünlülerin etkiyle oluşmuştur. Geriye kalan büyük bir kısmı ise /ẽ/ ünlüsünün hem kısalarak hem de genişleyerek /e/ ünlüsüne dönüşmesiyle oluşmuştur.

Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz genişleme örnekleri şunlardır:

2.1.3.2.5.1. ü>o

AT *būka

Uyg. boğa (Mayt.) ~ buka (İPKPH) 'boğa'; Kıp. boğa (TZ) ~ buğa (BM) (Krş. Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg. buka; Tuv., Gag. buga; Hak. puğa; Krç., Az., Türkm. buğa; Trk. boğa)

2.1.3.2.5.2. ü>ö

AT *kūrı

Kıp. körü (TZ) ~ kırı (BM) ~ kuruğ (İM) (Krş. Bşk. koro; Tat. korı; Hak. huruğ; Özb., Y. Uyg. kuruk; Az. guru; Trk. kuru; Türkm. gūrı)

2.1.3.2.5.3. ū>ö

AT *ūki- ~ ūkit-

²¹⁷ Cahit Baştaş (2007). "Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri" Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı). Volume 2/2 spring. s. 89–101.

Hrz. ögü- ~ ögi- (NF) ‘öğütmek’; Kıp. ögüt- (MS) ~ ügüt- (TA) ~ yügüt- (TZ) (Krş. Az. üyüt; Türkm. üve-; Gag. ũt-; Trk. öğüt-)

2.1.3.2.5.3. ĩ>a

AT *ĩ ‘ağaç topluluğu, orman’

Hrzm. ağaç (HŞ) ~ ‘ağaç’; Kıp. ağaç (BV) ~ agaş (TZ); Çağ. ağaç (ŞT); ETT ağaç (SN) (Krş. Bşk., Hak. ağas; Kzk., Alt., Kklp., Nog., Şor. ağaş; Krg. cığaç; Tuv. ıyaş; Y. Uyg. yağaç; Az. ağac; Trk., Türkm. ağaç; Hlç. hagaç; Gag. āç)

AT *ĩgla-

ETT ağla- (MŞ) ‘ağlamak’ (Krş. Tuv. ıgla-; Hak. ılğa-; Alt. ıyla-; Özb. yiğle-; Y.Uyg. jiğli-; Trk., Az. ağla-; Türkm. ağla-; Gag. āla-)

2.1.3.2.5.4. j>e

AT *jş

Kıp. eş (KFT) ~ yeş (DM) ~ iş (TZ) ‘iş’ (Krş. Kzk. is; Alt., Bşk., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg., Az., Trk. iş; Türkm. jş, Yak. js)

2.1.3.2.5.5. ě>e

AT *ěki

Kök. eki ~ iki (Orh.) ‘2’; Uyg. ekki (İPKPH) ~ iki ~ jkiregü ‘şüphe’ (Uyg. Br.); Kıp. eki (CC) ~ ekki (TZ) ~ iki (Gİ) ~ ikki (CC) (Krş. Krg., Krç., Alt., Nog., Kmk., eki; Hak. ĩkĩ; Tuv. iyi; Kzk., Kklp. yeki; Bşk., Tat. ikě; Özb., Y.Uyg., Yak. ikki; Az., Trk., Gag. iki; Hlç. ekki)

AT *ěl

Kök. el ~ el ~ il (Orh.) ‘halk, kabile’; Uyg. el (İPKPH) ~ el (İr.), Kıp. el (CC) ~ il (İM); ETT el (YZ) ~ il (DK) (Krş. Bşk., Tat. il; Kzk., Y.Uyg., Hlç., Trk. el; Az. èl; Gak. Yel; Türkm. jl)

AT *ēš

Kök. eš ~ iş (Orh.) ‘eş’; Kıp. eš (Kİ) ~ iş (GT); ETT eš (MŞ) ~ iş (YZ)) (Krş. Az. eş; Trk. eş; Alt. eş)

AT *ēşik

Hrzm. eşik (NF) ‘eşik’; Kıp. eşik (CC) ~ ışık (TZ) (Krş. Tuv., Alt., ejik; Hak. İzık; Bşk., Tat., Y. Uyg. ışık; Trk., Özb. eşik; Az. eşik; Gag. yeşik; Türkm. işik, Hlç. i^eşük)

AT *ēn

Kıp. en (TZ) ~ in (BV) ~ yin (RH) ‘en, genişlik’ (Krş. Bşk., Tat., Hak. in; Kzk., Tuv., Krş., Y.Uyg., Trk. en; Az. èn; Alt. ên; Türkm. ğn; Yak. ien; Hlç. eyn)

AT *ēn-

Kıp. en- (CC) ~ in- (BV) ~ yin- (RH) ‘inmek’ (Krş. Bşk., Tat., Kmk., Özb., Gag., Trk. in-; Kzk., Kklp. yen-; Az. èn-; Türkm. ğn-, Hlç. i^ender-; Çuv. an-)

AT ēnç ‘huzur’

Kıp. enç (CC) ‘sakin’

AT *ēt-

Kök. et- ~ it- (Orh.) ‘düzenlemek, tanzim etmek’ (Krş. Yak. ğt-)

AT *bēr-

Kök. ber- ~ bir- (Orh.); Uyg. ber- ~ bir- ~ bër- (EUTS); Krh. ber- (AH) ~ bir- (KB); Kıp. ver- (BV) ~ bir- (BM) ~ vir- (Gİ); Çağ. ber- (LD) ~ bir- (BD) (Krş. Bşk., Tat. bir-; Kzk., Krg., Krç., Alt., Kklp., Nog., Kmk., Özb., Y. Uyg. ber-; Trk., Gag. ver-; Az. vër-; Türkm. bër-, Yak. bier-)

AT $b\bar{e}\bar{s}$

Kök. beş ~ biş (Orh.) '5'; Kıp. beyş (KK) ~ biş (BM); Çağ. beş (ŞT) ~ biş (ŞD); ETT beş (RNs.) (Krş. Bşk., Tat., biş; Kırğ., Tuv., Krç., Alt., Kmk., Gag., Trk. beş; Kzk., Kklp, Nog. bes; Alt. peş; Az. bēş; Türkm. bēş, Yak. bies)

AT * $b\bar{e}\bar{s}ik$

ETT beşik (MŞ) ~ bişik (KY) 'beşik' (Krş. Bşk., Tat. bişik; Krg., Krç., Özb., Az., Trk. beşik; Kzk. besik; Y.Uyg. boşük; Türkm. bjšik, Yak. bihik)

AT * $\bar{e}r$

ETT er (SN) 'erken' (Kr. Az. ér; Türkm. jr)

AT * $k\bar{e}\bar{c}$

Uyg. keç (AY) ~ kiç (Mayt.) 'geç'; Krh. keç (RN) ~ kiç (KB) ~ kîç (DLT); Kıp. keç (TZ) ~ kiç (GT) (Krş. Bşk. kis; Tat. kiç; Krg., Özb. keç; Kzk., Nok. Keş; Kmk., Gag., Trk. geç; Az. gēc; Türkm. gîç, Yak. kies)

AT * $k\bar{e}\bar{c}e$

Krh. keçe (AH) ~ kiçe (KB) ~ kēçe (RN) 'gece'; Kıp. kece (KK) ~ kice (İM) (Krş. Krg., Krç., Alt. keçe; Kzk., Kklp., Nog. keşe; Hak. kice; Gag., Trk. gece; Az. gēce; Türkm. gîce, Yak. kiehe)

AT * $k\bar{e}t-$

Uyg. ket- (AY) ~ kēt- (Uyg. Br.) 'gitmek' (Krş. Az. gēt-)

AT * $t\bar{e}-$

Kök. te- ~ ti- ~ tē- (Orh.) 'demek'; Hrzm. de- (KE) ~ te- (NF) ~ ti- (HŞ) ~ tē- (ME); Kıp. de- (TZ) ~ di- (GT) ~ ti- (MG) (Krş. Kr., Alt., Kklp., Kzk., Nog., Kmk., Krç., Özb., Y.uyg., Gag. Trk. de-; Tat., Bşk. ti-; Hak. tī-; Az. dē-; Türkm. diy-, Yak. die-)

AT *tēr-

Uyg. ter- (ŞU) ~ tir- (Mayt.) ‘dermek, toplamak’; Kıp. ter- (TZ) ~dir- (KM) ~ tir- (İM) (Krş. Alt., Kzk., Y.Uyg. ter-; Az., Trk. der-; Türkm. tır-, Hak. tēr-)

AT *yē-

Kök. ye- ~ yi- (Orh.) ‘yemek’; Uyg. ye- ~ yi- (EUTS) ~ yē- (Uyg. Br.); Hrzm. ye- (NF) ~ yē- (ME); Kıp. ye- (CC) ~ yi- (İM); Çağ. ye- (ŞT) ~ yi- (BD) (Krş. Tuv., Şor, Alt. çī-; Hak. çĩ-; Krg. ce-; Kzk. je-; Özb., Y.Uyg., Trk. ye-; Az. yē-; Türkm. iy-; Yak. sie-)

AT *yēl

Uyg. yel (AY) ~ yil (Mayt.) ~ yil (Üi) ‘yel, rüzgar’; Hrzm. yel (NF) ~ yil (HŞ) ~ yēl (ME); Kıp. yel (TZ) ~ yil (İM) (Krş. Krg., Krç. cel; Hak. çil; Kzk. jel; Bşk. yēl; Az. yēl; Özb., Y.Uyg., Türkm., Trk., yel)

AT *yēti

Kök. yeti ~ yiti (Orh.) ‘7’; Uyg. yetti (İPKPH) ~ yiti (Üi) ~ yte (Uyg. Br.); Krh. yetti ~ yiti (DLT) (Krş. Hak. çiti; Tat. cidē; Alt. detti; Tuv. çedi; Şor. çetti; Bşk. yēdē; Krç. cedi; Krg. ceti; Özb., Hlç. yetti; Az. yeddi; Gag., Trk., Türkm. yedi; Yak. sette)

2.1.3.2.6. Ünlü Yuvarlaklaşması

Tarihî Türk lehçelerinde görülen bir başka ses olayı yuvarlaklaşmadır. Ünlü yuvarlaklaşmasının sebebi ile ilgili iki temel görüş vardır. Bunlardan ilki, substratum²¹⁸ teorisidir. Türkçede buna örnek olarak a>o yuvarlaklaşmasında Çuvaşçada Çeremiş (Mari) lehçesinin Doğu ağzının etkisinin, Özbekçede Tacikcenin etkisinin, Azericede ise Tat ve Talış ağzlarının etkisinin büyük rol oynaması örnek verilebilir.²¹⁹ İkinci ve genel olarak Türkçeye has bir olay olarak görülen sebep ise seslerin birbirleriyle ilişkisidir. Yuvarlaklaşmada dudak, gırtlak ve damak art

²¹⁸ Altkatman veya alttabaka dillerinin etkisi anlamındadır.

²¹⁹ M.A. Şçerbak (1998); s. 58

ünsüzlerinin ünlüler üzerindeki yuvarlaklaştırıcı etkisi bilinmektedir. Bu ünsüzler eşliğinde çok sayıda yuvarlaklaşma örneği vardır.

Tarihî Türk lehçelerinde görülen ünlü yuvarlaklaşması örneklerin büyük bir çoğunluğu dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşmuştur. Bir kısmı ise yuvarlak ünlülerin ilerleyici veya gerileyici benzeşmesiyle oluşmuştur. Tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

2.1.3.2.6.1 ē>ö

AT *bēz

Uyg. böz (İPKPH) 'bez'; Krh. böz (KB) ~ biz (AH) ~ bız (DLT); Hrzm. böz (NF) ~ biz (HŞ); Kıp. böz (CC) ~ büz (TA) ~ biz (BV); Çağ. böz (ŞD) (Krş. Bşk., Y.Uyg., Az., Trk. bez; Kzk., Krg. böz; Tat. biz; Türkm. mēz)

2.1.3.2.6.2 ē>ü

AT *bēz

Kıp. büz (TA) ~ böz (CC) ~ biz (BV) 'bez') (Krş. Bşk., Y.Uyg., Az., Trk. bez; Kzk., Krg. böz; Tat. biz; Türkm. mēz)

2.1.3.2.6.2 j>ü

AT *bjn-

Uyg. mün- ~ min- 'binmek'; Krh. mün- (KB) ~ min- ~ mın- (DLT) ; Hrzm. mün- (ME); min- (NF) (Krş. Hak., Türkm. mün-; Bşk., Kzk., Tat., Krg., Özb., Y.Uyg., Az. min-; Gag. pin-; Trk. bin-; Yak. mın-)

AT *jñçük

Kıp. yünçük (TA) ~ inçük (İN) ~ yinçük (BV) 'incik, baldır, baldır kemiği' (Krş. Trk. incik; Türkm. jncik)

2.1.3.2.6.3 ĩ>u

AT *ĩ

Uyg. u (EUTS) ~ ıġaç (UÜH) ‘aġaç topluluġu, orman’ (Krş. Bşk., Hak. aġas; Kzk., Alt., Kklp., Nog., Şor. aġaş; Krg. cıġaç; Tuv. ıyaş; Y. Uyg. yaġaç; Az. aġac; Trk., Türkm. aġaç; Hlç. hagaç; Gag. âç)

AT *çĩp ‘ince, yumuşak dal’

Uyg. çubik (EUTS) ‘çubuk’ (Bşk. sıbık; Kzk., Kklp., Nog. çıbık; Tuv. şıvık; Y.Uyg. çivik; Özb. çivik; Krg., Tat., çıbık; Az. çubug; Gag., Trk. çubuk; Türkm. çĩbık; Çuv. çebek)

2.1.3.2.6.4 â>o

AT *bâġ

Krh. boġlan- (DLT) ~ bâ (DLT) ~ baġ (RN) ‘baġlan-’ (Krş. Trk. baġ; Türkm. bâġ)

AT *kâġun

Kıp. kovun ‘CC’ ~ ġuvun (CC) ~ şavun (TZ) ‘kavun’ (Krş. Bşk., Tat., Kklp., Nog. kavın; Krg. kōn; Krç. xuvan ~ xavun; Y. Uyg. koġun; Özb. kâvun; Az. govun; Gag. kaun; Kmk., Trk. kavun; Türkm. ġâvun)

2.1.3.2.6.5 â>u

AT *âb

Kıp. uv (CC) ~ av (MG) ‘av’ (Krş. Krç. uv; Y. Uyg o(v); Az. ov; Hak. ab; Özb. âv; Gag. au ~ av; Bşk., Tat., Kklp., Nog., Trk. av; Türkm. âv)

AT *âġu

Kıp. uvu (Kİ) ~ âġu (TA)~ avu (TZ) ‘aġu, zehir’ (Krş. Krg. ū; Bşk. aġıv; Kzk. uv; Y. Uyg. oġa; Özb. âġu; Az. aġı; Tat., Trk. aġu; Türkm. âvı; Yak. uo)

AT *ârığ

Kıp. uru (KK) ~ arov (CC) ~ arı (İM) ~ aru (TZ) ~ arığ (BV) ‘arı, temiz’ (Krş. Alt. aru; Trk. arı)

AT *kâgun

Kıp. huvun (CC) ~ kovun ‘CC’ ~ kavun (TZ) ‘kavun’ (Krş. Bşk., Tat., Kklp., Nog. kavın; Krg. kōn; Krç. xuvan ~ xavun; Y. Uyg. koğun; Özb. kâvun; Az. govun; Gag. kaun; Kmk., Trk. kavun; Türkm. gâvun)

2.1.4. Tarihî Türk Lehçelerindeki Uzun Ünlülerle İlgili İstatistiksel Değerlendirmeler

Bu bölümde, tarihî Türk lehçelerindeki uzun ünlüler ve uzun ünlüler ile ilgili değişimler ve gelişimler sayısal verilerle gösterilmeye çalışılmıştır. Bu sayısal veriler, uzun ünlüler ve uzun ünlülerle ilgili değişim ve gelişimlerin somut bir şekilde görülmesini bakımından önemlidir.

Uzun ünlülerle ilgili veriler üç ayrı şekilde değerlendirildi. İlk olarak uzun ünlüler, korunan uzun ünlüler, kısalan uzun ünlüler ve de nöbetleşen uzun ünlüler olarak ele alındı. Burada AT’de uzun ünlü olarak tasarlanan ve ele alındığı dönem itibariyle korunanlar, kısalanlar ve de nöbetleşenler kendi aralarında değerlendirmeye tabi tutuldu. İkinci değerlendirmemiz uzun ünlülerdeki ses olayları, korunan uzun ünlüler, kısalan uzun ünlüler ve ses değişiklikleri görülen uzun ünlüler göz önünde bulundurularak yapıldı. Üçüncü ve son değerlendirmemiz ise tüm değişim ve gelişimin tek bir tablo halinde getirilmesiyle oluşturuldu.

2.1.4.1. /ā/ ünlüsü

Çalışmamızda, AT’de /ā/ ünlüsüne sahip olduğu tasarlanan 81 kelimeyi takip ettik. /ā/ ünlüsünün Tarihî Türk lehçelerindeki görünümleri aşağıdaki gibidir:

	Korunan ā oranı	Kısalan ā oranı	ā ~ a oranı
Köktürkçe	%20	%76	%4

Tablo I. Köktürkçe döneminde /ā/ ünlüsü

Köktürkçe döneminde /ā/ ünlüsü %20 oranında korunmuş; %76 oranında kısalmış ve %4 oranında da ā ~ a nöbetleşe kullanılmıştır. Köktürkçe dönemindeki kısalma oranının kendisinden sonra gelen Uygur Türkçesi döneminden fazla olmasının en önemli sebebi, bu dönemde yazılmış sınırlı sayıda eserin olması ve de bu eserlerin belirli konuları işlemesidir. Buna rağmen büyük bir oranda kılalmanın olması, Türk dilinde uzun ünlülerin kılalmasının ilk yazılı belgelerimizden önce başladığını göstermektedir.

	Korunan ā oranı	Kısalan ā oranı	ā ~ a oranı
Uygur Türkçesi	%29,4	%47	%23,5

Tablo 2. Uygur Türkçesi döneminde /ā/ ünlüsü

Uygur Türkçesi döneminde /ā/ ünlüsü %29,4 oranında korunmuş, %47 oranında kısalmış ve %23,5 oranında da ā ~ a nöbetleşe kullanılmıştır. Uygur Türkçesi döneminde de /ā/ ünlüsü kısalma temayülünü devam ettirmiştir. Ayrıca büyük bir oranda (%23,5) ā ~ a nöbetleşmesi görülmektedir. Bu nöbetleşme uzun ünlülerin kısalma süreçlerinin devam ettiğinin göstergesidir.

	Korunan ā oranı	Kısalan ā oranı	ā ~ a oranı
Karahanlı Türkçesi	%43,3	%18,8	%37,7

Tablo 3. Karahanlı Türkçesi döneminde /ā/ ünlüsü

Karahanlı Türkçesi döneminde /ā/ ünlüsü %43,3 oranında korunmuş, %18,8 oranında kısalmış ve %37,7 oranında da ā ~ a nöbetleşe kullanılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Karahanlı Türkçesi dönemi uzun ünlülerin en fazla korunduğu dönemdir. Bunu sayısal oran olarak da görmekteyiz.

	Korunan ā oranı	Korunan ā oranı	ā ~ a oranı
Kıpçak Türkçesi	%10,1	%79,6	%10,1

Tablo 4. Kıpçak Türkçesi döneminde /ā/ ünlüsü

Kıpçak Türkçesi döneminde /ā/ ünlüsü %10,1 oranında korunmuş, %79,6 oranında kısalmış ve %10,1 oranında da ā ~ a nöbetleşe kullanılmıştır. Bu dönemde /ā/ ünlüsü dağınık olarak ve az sayıda korunmuştur. Korunan /ā/ ünlüsü oranı ile ā ~ a nöbetleşmesi oranının eşit olması, bu dönemde /ā/ ünlüsünün tamamen /a/ karşılığıyla birlikte kullanıldığı göstermektedir.

	Korunan ā oranı	Korunan ā oranı	ā ~ a oranı
Eski Türkiye Türkçesi	%27	%45,4	%27

Tablo 5. Eski Türkiye Türkçesi döneminde /ā/ ünlüsü

Eski Türkiye Türkçesi döneminde /ā/ ünlüsü %27 oranında korunmuş, %45,4 oranında kısalmış ve %27 oranında da ā ~ a nöbetleşmesiyle kullanılmıştır. Kısalma süreci Eski Türkiye Türkçesi döneminde de devam etmiştir. /ā/ ünlüsü tüm örneklerinde normal süreli karşılığıyla kullanılmıştır.

Harezmi ve Çağatay Türkçesinde uzun ünlü tespit edilemediği için bu dönemlere ait bir tablo oluşturamadık. /ā/ ünlüsü tarihî Türk lehçelerinde sınırlı sayıda örnekte ā>e; ā>ı; ā>o; ā>u değişimlerine uğramıştır. Bu değişimler dönemlere göre ve yüzdelik oran olarak aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ā>e	-	-	-	-	%1,7	-	%1,5

Tablo 6. Tarihî Türk lehçelerinde ā>e değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ā>ı	-	%1,1	-	-	-	-	-

Tablo 7 Tarihî Türk lehçelerinde ā>ı değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ā>o	-	-	%1,1	-	%1,7	-	-

Tablo 8. Tarihî Türk lehçelerinde ā>o değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ā>u	-	-	-	-	%6,7	-	-

Tablo 9. Tarihî Türk lehçelerinde ā>u değişimi

Bütün bu bilgilerden hareketle, AT /ā/ ünlüsünün tarihî Türk lehçelerindeki görünümünü aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT ā
Köktürkçe	a (%79,1), ā (%20,9)
Uygur Türkçesi	a (%60,6), ā (%37,8); ı (%1,5)
Karahanlı Türkçesi	a (%34,8), ā (%63,4); o (%1,7), ı (%1)
Harezm Türkçesi	a (%100)
Kıpçak Türkçesi	a (%79,6), ā (%10,1); e (%1,6); o (%1,6); u (%6,7)
Çağatay Türkçesi	a (%100)
Eski Türkiye Türkçesi	a (%68,2), ā (%29,7); e (%2)

Tablo 10. ā ünlüsünün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü

2.1.4.2. /ī/ ünlüsü

Tezimizde, AT'de /ī/ ünlüsüne sahip olduğu tasarlanan 21 kelimeyi takip ettik. /ī/ ünlüsünün tarihsel dönemlerdeki görünümü aşağıdaki gibidir

	Korunan ī oranı	Kısalan ī oranı	ī ~ ı oranı
Köktürkçe	%11,1	%77,7	%11,1

Tablo 11. Köktürkçe döneminde /ī/ ünlüsü

Köktürkçe döneminde /ī/ ünlüsü %11,1 oranında korunmuş; %77,7 oranında kısalmış ve %11,1 oranında da ī ~ ı nöbetleşe kullanılmıştır. AT'deki /ī/ ünlüsü, Köktürkçede yerini çoğunlukla /i/ ünlüsüne bırakmıştır.

	Korunan $\bar{i}$ oranı	Kısalan $\bar{i}$ oranı	$\bar{i} \sim i$ oranı
Uygur Türkçesi	%6,6	%86,6	%6,6

Tablo 12. Uygur Türkçesi döneminde $\bar{i}$ / ünlüsü

Uygur Türkçesi döneminde $\bar{i}$ / ünlüsü %6,6 oranında korunmuş; %86,6 oranında kısalmış ve %6,6 oranında da $\bar{i} \sim i$ nöbetleşe kullanılmıştır. Köktürkçe döneminde olduğu gibi, Uygur Türkçesi döneminde de çoğunlukla $\bar{i}$ / ünlüsü kısalmıştır.

	Korunan $\bar{i}$ oranı	Kısalan $\bar{i}$ oranı	$\bar{i} \sim i$ oranı
Karahanlı Türkçesi	%29,6	%48,1	%22,2

Tablo 13. Karahanlı Türkçesi döneminde $\bar{i}$ / ünlüsü

Karahanlı Türkçesi döneminde $\bar{i}$ / ünlüsü %29,6 oranında korunmuş; %48,1 oranında kısalmış ve %22,2 oranında da $\bar{i} \sim i$ nöbetleşe kullanılmıştır. $\bar{i}$ / ünlüsü en fazla korunduğu dönem Karahanlı Türkçesidir.

	Korunan $\bar{i}$ oranı	Kısalan $\bar{i}$ oranı	$\bar{i} \sim i$ oranı
Kıpçak Türkçesi	%9,1	%81,8	%9,1

Tablo 14. Kıpçak Türkçesi döneminde $\bar{i}$ / ünlüsü

Kıpçak Türkçesi döneminde $\bar{i}$ / ünlüsü %9,1 oranında korunmuş; %81,8 oranında kısalmış ve %9,1 oranında da $\bar{i} \sim i$ nöbetleşe kullanılmıştır. AT'deki $\bar{i}$ / ünlüsü bu dönemde büyük oranda kısalmıştır.

AT'de $\bar{i}$ / ünlüsü Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Türkiye Türkçesi döneminde tamamen kısalmıştır. $\bar{i}$ / ünlüsü daha önce de gördüğümüz gibi tarihî Türk lehçelerindeki az sayıda örnekte $\bar{i} > i$; $\bar{i} > i$, $\bar{i} > a$ ve $\bar{i} > u$ değişmelerine uğramıştır. Bu değişmeler dönemlere göre ve yüzdelik oran olarak aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
İ>ı	-	-	-	-	% 5,2	-	% 6,25

Tablo 15. Tarihî Türk lehçelerinde İ>ı değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
İ>i	-	%11,1	% 4,5	%28,5	% 31,8	% 30,7	% 43,7

Tablo 16. Tarihî Türk lehçelerinde İ>i değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
İ>a	-	-	-	% 7,1	% 5,2	% 7,6	% 6,25

Tablo 17. Tarihî Türk lehçelerinde İ>a değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
İ>u	-	% 11,1	-	-	-	-	-

Tablo 18. Tarihî Türk lehçelerinde İ>u değişimi

Bütün bu bilgilerden hareketle, AT /i/ ünlüsünün Tarihî Türk lehçelerindeki görünümünü aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT ĩ
Köktürkçe	I (% 87,5), ĩ (% 12,5)
Uygur Türkçesi	I (%72,2), ĩ (% 5,5); u (%11,1), i (% 11,1)
Karahanlı Türkçesi	I (%59), ĩ (%36,3), i (% 4,5)
Harezmi Türkçesi	I (% 64,2), a (% 7,1), i (%28,5)
Kıpçak Türkçesi	I (% 47,3), ĩ (%5,2); j (%5,2); a (%5,2), i (%36,8)
Çağatay Türkçesi	I (%61,5), a (% 7,6), i (% 30,7)
Eski Türkiye Türkçesi	I (%43,7), j (%6,25); a (%6,25), i (%43,75)

Tablo 19. ĩ ünlüsün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü

2.1.4.3. /õ/ ünlüsü

Tezimizde, AT'de ünlüsüne sahip olduğu tasarlanan 37 kelimeyi takip ettik. /õ/ ünlüsünün Tarihî Türk lehçelerindeki görünümleri aşağıdaki gibidir:

	Korunan õ oranı	Kısalan õ oranı	õ ~ o oranı
Köktürkçe	% 7,6	% 84,6	% 7,6

Tablo 20. Köktürkçe döneminde /õ/ ünlüsü

Köktürkçe döneminde /õ/ ünlüsü % 7,6 oranında korunmuş; % 84,6 oranında kısalmış ve % 7,6 oranında da õ ~ o nöbetleşe kullanılmıştır. Tabloda da görüleceği gibi, AT'deki /õ/ ünlüsü, Köktürkçede yerini çoğunlukla normal süreli karşılığına bırakmıştır.

	Korunan õ oranı	Kısalan õ oranı	õ ~ o oranı
Uygur Türkçesi	%24,4	%53,3	%22,2

Tablo 21. Uygur Türkçesi döneminde /õ/ ünlüsü

Uygur Türkçesi döneminde /ō/ ünlüsü % 24,4 oranında korunmuş; % 53,3 oranında kısalmış ve % 22,2 oranında da ō ~ o nöbetleşe kullanılmıştır. Köktürkçe döneminde başlayan kısaltmalar bu dönemde de devam etmiştir.

	Korunan ō oranı	Kısalan ō oranı	ō ~ o oranı
Karahanlı Türkçesi	% 31,1	% 44,4	%24,4

Tablo 22. Karahanlı Türkçesi döneminde /ō/ ünlüsü

Karahanlı Türkçesi döneminde /ō/ ünlüsü %31,1 oranında korunmuş; %44,4 oranında kısalmış ve %24,4 oranında da ō ~ o nöbetleşe kullanılmıştır. Tarihî Türk lehçelerinde/ō/ ünlüsü en fazla Karahanlı Türkçesi döneminde korunmuştur.

	Korunan ō oranı	Kısalan ō oranı	ō ~ o oranı
Kıpçak Türkçesi	% 3,1	% 93,75	% 3,1

Tablo 23. Kıpçak Türkçesi döneminde /ō/ ünlüsü

Kıpçak Türkçesi döneminde /ō/ ünlüsü %3,1 oranında korunmuş; %93,1 oranında kısalmış ve %3,1 oranında da ī ~ ı nöbetleşe kullanılmıştır. AT'deki /ō/ ünlüsü Kıpçak Türkçesinde neredeseyse tamamen kısalmıştır.

	Korunan ō oranı	Kısalan ō oranı	ō ~ o oranı
Eski Türkiye Türkçesi	% 18,9	% 62,1	% 18,9

Tablo 24. ETT döneminde /ō/ ünlüsü

Eski Türkiye Türkçesi döneminde /ō/ ünlüsü % 18,9 oranında korunmuş; %62,1 oranında kısalmış ve %18,9 oranında da ō~ o nöbetleşe kullanılmıştır. /ō/ ünlüsü ETT'de normal süreli karşılığıyla birlikte kullanılmıştır.

AT'de /ō/ ünlüsü Harezmi ve Çağatay Türkçesi döneminde bazı seslik izler bırakarak veya hiçbir seslik iz bırakmadan kısalmıştır. /ō/ ünlüsü Tarihî Türk

lehçelerinde az sayıda örnekte $\bar{o}>\bar{u}$; $\bar{o}>i$ ve $\bar{o}>u$ değişmelerine uğramıştır. Bu değişmeler dönemlere göre ve yüzdelik oran olarak aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
$\bar{O}>\bar{u}$	-	-	-	-	%2,8	% 5,2	% 3

Tablo 25. Tarihî Türk lehçelerinde $\bar{o}>\bar{u}$ değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
$\bar{O}>i$	-	-	-	-	% 2,8	-	-

Tablo 26. Tarihî Türk lehçelerinde $\bar{o}>i$ değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
$\bar{O}>u$	% 7,6	% 5,4	%2,8	% 9,5	% 8,5	%10,5	% 6

Tablo 27. Tarihî Türk lehçelerinde $\bar{o}>u$ değişimi

/ $\bar{o}$ / ünlüsü ve bu ünlünün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü, yukarıdaki bilgilerden hareketle aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT $\bar{o}$
Köktürkçe	O (% 84,6), $\bar{O}$ (% 7,6), u (% 7,6)
Uygur Türkçesi	O (% 64,8), $\bar{O}$ (% 29,7), u (%5,4)
Karahanlı Türkçesi	O (% 57,1), $\bar{O}$ (% 40), u (% 2,8)
Harezm Türkçesi	O (% 90,4), u (% 9,5)
Kıpçak Türkçesi	O (% 85,9), $\bar{O}$ (% 2,8); $\bar{i}$ (% 2,8); u (%8,5)
Çağatay Türkçesi	O (%84,2), $\bar{u}$ (% 5,2), u (% 10,5)
Eski Türkiye Türkçesi	O (%69,6), $\bar{o}$ (%18,9), $\bar{u}$ (% 3); u (% 7,6)

Tablo 28. $\bar{o}$ ünlüsünün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü

2.1.4.4. /ū/ ünlüsü

Tezimizde, AT'de /ū/ ünlüsüne sahip olduğu tasarlanan 27 kelimeyi takip ettik. /ū/ ünlüsünün tarihsel dönemlerdeki görünümü aşağıdaki gibidir:

	Korunan ū oranı	Kısalan ū oranı	ū ~ u oranı
Köktürkçe	% 10	% 80	% 10

Tablo 29. Köktürkçe döneminde /ū/ ünlüsü

Köktürkçe döneminde /ō/ ünlüsü % 10 oranında korunmuş; % 80 oranında kısalmış ve % 10 oranında da ō ~ o nöbetleşe kullanılmıştır. Köktürkçe döneminde /ū/ ünlüsü az sayıda örnekte korunmuş, çoğunlukla da kısalmıştır.

	Korunan ū oranı	Kısalan ū oranı	ū ~ u oranı
Uygur Türkçesi	% 15,3	% 73	% 11,5

Tablo 30. Uygur Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü

Uygur Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü % 15,3 oranında korunmuş; % 73 oranında kısalmış ve % 11,5 oranında da ō ~ o nöbetleşe kullanılmıştır.

	Korunan ū oranı	Kısalan ū oranı	ū ~ u oranı
Karahanlı Türkçesi	% 32	% 40,3	% 26,9

Tablo 31. Karahanlı Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü

Karahanlı Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü %32 oranında korunmuş, %40,3 oranında kısalmış ve %26,9 oranında da ū ~ u nöbetleşe kullanılmıştır.

	Korunan ū oranı	Kısalan ū oranı	ū ~ u oranı
Kıpçak Türkçesi	% 11,5	% 76,9	% 11,5

Tablo 32. Kıpçak Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü

Kıpçak Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü %11,5 oranında korunmuş; %76,9 oranında kısalmış ve %11,5 oranında da ū ~ u nöbetleşe kullanılmıştır.

	Korunan ū oranı	Kısalan ū oranı	ū ~ u oranı
Eski Türkiye Türkçesi	% 12	% 76	% 12

Tablo 33. Eski Türkiye Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü

Eski Türkiye Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü %12 oranında korunmuş, %76 oranında kısalmış ve %12 oranında da ū ~ u nöbetleşe kullanılmıştır. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde uzun ünlü tespit edilememiştir. /ū/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde yukarıdaki tablolardan da görüleceği gibi genellikle kısalmıştır. Bu kısalmanın yanında bazı örneklerde ū>o; ū>ö ve ū>ü ses değişimleri de görülmüştür. Bu değişimlerin tarihsel dönemlere göre görünümü de aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ū>o	-	% 4	-	-	% 3,7	-	-

Tablo 34. Tarihî Türk lehçelerinde ū>o değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ū>ö	-	-	-	-	% 3,7	-	-

Tablo 35. Tarihî Türk lehçelerinde ū>ö değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ū>ü	-	% 4	%2,5	-	% 7,4	-	% 8,3

Tablo 36. Tarihî Türk lehçelerinde ū>ü değişimi

Tüm bu bilgilerden ve verilerden hareketle Tarihî Türk lehçelerinde /ū/ ünlüsünün genel görünümü aşağıdaki tabloyla göstermemiz mümkündür:

	AT ū
Köktürkçe	Ū (% 11), u (% 88,8)
Uygur Türkçesi	Ū (% 16), u (% 76), ü (% 4), o (%4)
Karahanlı Türkçesi	Ū (% 43,5), u (% 53,6), ü (% 2,5)
Harezm Türkçesi	u (% 100)
Kıpçak Türkçesi	Ū (% 11,1), u (% 74); ū (% 7,4); o (%3,7)
Çağatay Türkçesi	u (% 100)
Eski Türkiye Türkçesi	Ū (%12,5), u (%79,1), ü (% 8,3)

Tablo 37. ū ünlüsün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü

2.1.4.5. /ē/ ünlüsü

Tezimizde, AT'de /ē/ ünlüsüne sahip olduğu tasarlanan 17 kelimeyi takip ettik. /ē/ ünlüsünün tarihsel dönemlerdeki görünümü aşağıdaki gibidir:

	Korunan ē oranı	Kısalan e oranı	ē ~ e oranı
Uygur Türkçesi	% 15	% 76,9	% 7,6

Tablo 38. Uygur Türkçesi döneminde /ē/ ünlüsü

Uygur Türkçesi döneminde /ē/ ünlüsü % 15 oranında korunmuş; % 76,9 oranında kısalmış ve % 7,6 oranında da ē ~ e nöbetleşe kullanılmıştır. /ē/ ünlüsü bu dönemde az sayıda örnekte korunmuştur.

	Korunan ē oranı	Kısalan e oranı	ē ~ e oranı
Karahanlı Türkçesi	% 18,7	% 62,5	% 18,7

Tablo 39. Karahanlı Türkçesi döneminde /ē/ ünlüsü

Karahanlı Türkçesi döneminde /ē/ ünlüsü % 18,7 oranında korunmuş; % 62,5 oranında kısalmış ve % 18,7 oranında da ē ~ e nöbetleşe kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde yaklaşık olarak %40 oranında korunan uzun ünlüler, /ē/ ünlüsünde %20 civarındadır.

	Korunan ē oranı	Kısalan e oranı	ē ~ e oranı
Kıpçak Türkçesi	% 11,7	% 76,4	% 11,7

Tablo 40. Kıpçak Türkçesi döneminde /ē/ ünlüsü

Kıpçak Türkçesi döneminde /ē/ ünlüsü % 11,7 oranında korunmuş; % 76,4 oranında kısalmış ve % 11,7 oranında da ē ~ e nöbetleşe kullanılmıştır. /ē/ ünlüsü Kıpçak Türkçesi döneminde az sayıda örnekte korunmuştur.

	Korunan ē oranı	Kısalan e oranı	ē ~ e oranı
Eski Türkiye Türkçesi	% 10	% 80	% 10

Tablo 41. Eski Türkiye Türkçesi döneminde /ē/ ünlüsü

Eski Türkiye Türkçesi döneminde /ē/ ünlüsü % 10 oranında korunmuş; % 80 oranında kısalmış ve % 10 oranında da ē ~ e nöbetleşe kullanılmıştır. Eski Türkiye Türkçesi döneminde /ē/ ünlüsü sınırlı sayıdaki örnekte normal süreli karşılığıyla ē ~ e nöbetleşmesiyle kullanılmıştır.

/ē/ ünlüsü Köktürkçede tamamen kısalmıştır. AT'deki /ē/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde az sayıda örnekte korunurken, çoğunlukla kısalmıştır. Bunun yanında /ē/

ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde i'leşme yönünde bir gelişim göstermektedir. Tarihî Türk lehçelerinde ē>i gelişmesiyle beraber ē>é ve ē>ö değişimleri de görülmektedir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ē>i	%20	% 6,6	%16,6	% 23,5	% 38,4	%53,3	%37,5

Tablo 42. Tarihî Türk lehçelerinde ē>i değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ē>é	-	% 6,6	% 5	% 11,7	-	% 6,6	% 6,2

Tablo 43. Tarihî Türk lehçelerinde ē>é değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ē>ö	-	% 6,6	% 5	% 5,8	% 3,8	% 6,6	

Tablo 44. Tarihî Türk lehçelerinde ē>ö değişimi

Tüm bu bilgilerden ve verilerden hareketle Tarihî Türk lehçelerinde /ē/ ünlüsünün genel görünümü aşağıdaki tabloyla göstermemiz mümkündür:

	AT ē
Köktürkçe	e (% 80), i (% 20)
Uygur Türkçesi	ē (% 13,3), e (% 66,6), i (% 6,6), é (%6,6), ö (%6,6)
Karahanlı Türkçesi	ē (% 15), e (% 50), i (% 16,6), é (% 5), ö (% 5)
Harezmi Türkçesi	e (% 58), i (% 23,5); é (11,7), ö (% 5,8)
Kıpçak Türkçesi	ē (% 7,6), e (% 50); i (% 38,4); ö (%3,8)
Çağatay Türkçesi	e (% 33), i (% 53,3), é (% 6,6), ö (% 6,6)
Eski Türkiye Türkçesi	ē (% 6,25), e (% 50), i (% 37,5), é (% 6,2)

Tablo 44. ē ünlüsünün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü

2.1.4.6. /ē/ ünlüsü

Çalışmamızda, AT'de /ē/ ünlüsüne sahip olduğu tasarlanan 26 kelimeyi takip ettik. /ē/ ünlüsü Uygur Türkçesi döneminde daha öncede belirttiğimiz gibi sadece iki kelimedede korunmuş, bunun dışında Tarihî Türk lehçelerinde kısılmıştır. Bunun için korunan uzunluk, kısalık ve nöbetleşme esasına göre oluşturduğumuz tabloları /ē/ ünlüsü için oluşturmadık. /ē/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde ē>i, ē>j ve ē>e değişimleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu ses değişiklikleri gösteren tablolar aşağıdadır:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ē>i	%47,6	% 26,6	%40	% 30	% 50	%83,3	%51,8

Tablo 45. Tarihî Türk lehçelerinde ē>i değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ē>j	-	% 6,6	% 28,5		% 3,1	-	% 25,9

Tablo 46. Tarihî Türk lehçelerinde ē>j değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ē>e	42,8	% 30	% 11,4	% 25	% 46,8	% 16,6	% 22,2

Tablo 47. Tarihî Türk lehçelerinde ē>e değişimi

/ē/ ünlüsünün ses değişimleriyle birlikte Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü ise aşağıdaki gibidir:

	AT ē
Köktürkçe	ē (% 9,5), i (% 47,6), e (42,8)
Uygur Türkçesi	ē (% 6,6), ē (% 30), i (% 26,6), j (%6,6), e (%30)
Karahanlı Türkçesi	ē (% 20), i (% 40), j (% 28,5), e (% 25)
Harezm Türkçesi	e (% 25), i (% 30); ē (%45)
Kıpçak Türkçesi	i (% 50), e (% 46,8); j (% 3,1)
Çağatay Türkçesi	i (% 83,3), e (% 16,6)
Eski Türkiye Türkçesi	i (% 51,8), j (% 25,9), e (% 22,2)

Tablo 48. ē ünlüsün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü

/ē/ ünlüsü tablodan görüleceği gibi Uygur Türkçesindeki az sayıdaki örneği saymazsak tamamen kısılmıştır. Ancak bu kısılma diğer uzun ünlülerde olduğundan farklıdır. Zira öteki uzun ünlülerde kısılma çoğunlukla normal süreli karşılığına değişmesi şeklinde olurken, /ē/ 'de sınırlı sayıda örnekte ē 'ye değişmiştir. Değişim büyük oranda /i/'leşme ve /e/'leşme yönündedir. Bunun sebebi ise /ē/ ünlüsünün niteliğidir. /ē/ ünlüsü e ~ i arası bir sestir. Dolayısıyla da gelişim çoğunlukla /i/ veya /e/ yönünde olmuştur. Bu durum aynı zamanda /ē/ sesinin Türkçede temel bir fonem olmadığına da bir göstergesidir. Çünkü kısılma temel fonemlerde öncelikle normal süreli karşılığına doğru olur. Diğer tüm ünlülerde bu kuralı pekâlâ görebiliriz. Bu durum kanaatimizce tek başına bile /ē/ ünlüsünün temel bir fonem olmadığını göstermektedir.

2.1.4.7. /j/ ünlüsü

Tezimizde, AT'de /j/ ünlüsüne sahip olduğu tasarlanan 16 kelimeyi takip ettik. /j/ ünlüsünün tarihsel dönemlerdeki görünümü aşağıdaki gibidir:

	Korunan j oranı	Kısalan j oranı	j ~i oranı
Uygur Türkçesi	% 6,6	% 86,6	% 6,6

Tablo 49. Uygur Türkçesi döneminde /j/ ünlüsü

Uygur Türkçesi döneminde /j/ ünlüsü %6,6 oranında korunmuş; % 86,6 oranında kısalmış ve % 6,6 oranında da j ~ i nöbetleşe kullanılmıştır. /j/ ünlüsü sınırlı sayıdaki örnekte korunurken, çoğunlukla normal süreli karşılığına dönüşmüştür.

	Korunan j oranı	Kısalan j oranı	j ~i oranı
Karahanlı Türkçesi	% 31	% 44,8	% 24,1

Tablo 50. Karahanlı Türkçesi döneminde /j/ ünlüsü

Karahanlı Türkçesi döneminde /j/ ünlüsü %31 oranında korunmuş; % 44,4 oranında kısalmış ve % 24,1 oranında da j ~ i nöbetleşe kullanılmıştır.

	Korunan j oranı	Kısalan j oranı	j ~i oranı
Kıpçak Türkçesi	% 5,5	% 88,8	% 5,5

Tablo 51. Kıpçak Türkçesi döneminde /j/ ünlüsü

Kıpçak Türkçesi döneminde /j/ ünlüsü %5,5 oranında korunmuş; % 88,8 oranında kısalmış ve % 5,5 oranında da j ~ i nöbetleşe kullanılmıştır. /j/ ünlüsü Kıpçak Türkçesi döneminde az sayıda örnek dışında tamamem normal süreli karşılığına dönüşmüştür.

	Korunan j oranı	Kısalan j oranı	j ~i oranı
Eski Türkiye Türkçesi	% 20,8	% 58,3	% 20,8

Tablo 52. Eski Türkiye Türkçesi döneminde /j/ ünlüsü

Eski Türkiye Türkçesi döneminde /j/ ünlüsü %20,8 oranında korunmuş; % 58,3 oranında kısalmış ve % 20,8 oranında da j ~ i nöbetleşe kullanılmıştır.

/j/ ünlüsü Köktürkçe döneminde tamamen kısalmıştır. /j/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla kısalan /j/ ünlüsü, bazı örneklerde j>ı; j>e ve j>ü ses değişmelerine uğramıştır. Bu değişmelerin tarihsel dönemlere göre görünümü aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
j>ı	-	% 6,25	%11,1	-	-	-	-

Tablo 53. Tarihî Türk lehçelerinde j>ı değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
j>e	-	-	-	-	% 5,2	-	-

Tablo 54. Tarihî Türk lehçelerinde j>e değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
j>ü	-	% 6,25	%3,7	% 6,6	% 5,2	%53,3	-

Tablo 55. Tarihî Türk lehçelerinde j>ü değişimi

/j/ ünlüsü ve bu ünlünün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü, yukarıdaki bilgilerden ve verilerden hareketle aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT j
Köktürkçe	i (% 100)
Uygur Türkçesi	j (% 6,25), i (% 81,25), l (% 6,25), ü (%6,25)
Karahanlı Türkçesi	j (% 33,3), i (% 48,1), l (% 11,1), ü (% 3,7)
Harezm Türkçesi	i (% 93,3), ü (% 6,6)
Kıpçak Türkçesi	j (% 5,2), i (% 84,2); e (% 5,2); ü (%5,2)
Çağatay Türkçesi	i (% 100)
Eski Türkiye Türkçesi	j (% 26,3), i (%73,6)

Tablo 56. j ünlüsün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü

2.1.4.8. /ǯ/ ünlüsü

Tezimizde, AT'de /ǯ/ ünlüsüne sahip olduğu tasarlanan 26 kelimeyi takip ettik. Takip ettiğimiz bu kelimelerdeki değişim ve gelişimler neticesinde Tarihî Türk lehçelerinde /ǯ/ ünlüsü ile ilgili aşağıdaki tabloları oluşturduk:

	Korunan ǯ oranı	Kısalan ǯ oranı	ǯ ~ö oranı
Uygur Türkçesi	% 10	% 80	% 10

Tablo 57. Uygur Türkçesi döneminde /ǯ/ ünlüsü

Uygur Türkçesi döneminde /ǯ/ ünlüsü %10 oranında korunmuş; %80 oranında kısalmış ve % 10 oranında da ǯ ~ ö nöbetleşe kullanılmıştır. /ǯ/ ünlüsü bu dönemde az sayıda örnekte korunmuştur.

	Korunan ǯ oranı	Kısalan ǯ oranı	ǯ ~ö oranı
Karahanlı Türkçesi	% 33,3	% 36,1	% 30,5

Tablo 58. Karahanlı Türkçesi döneminde /ǯ/ ünlüsü

Karahanlı Türkçesi döneminde / $\bar{o}$ / ünlüsü %33,3 oranında korunmuş; % 36,1 oranında kısalmış ve % 30,5 oranında da $\bar{o} \sim \bar{ö}$ nöbetleşe kullanılmıştır

	Korunan $\bar{o}$ oranı	Kısalan $\bar{o}$ oranı	$\bar{o} \sim \bar{ö}$ oranı
Kıpçak Türkçesi	% 12,5	% 75	% 12,5

Tablo 59. Kıpçak Türkçesi döneminde / $\bar{o}$ / ünlüsü

Kıpçak Türkçesi döneminde / $\bar{o}$ / ünlüsü % 12,5 oranında korunmuş; % 75 oranında kısalmış ve % 12,5 oranında da $\bar{o} \sim \bar{ö}$ nöbetleşe kullanılmıştır.

	Korunan $\bar{o}$ oranı	Kısalan $\bar{o}$ oranı	$\bar{o} \sim \bar{ö}$ oranı
Eski Türkiye Türkçesi	% 10	% 80	% 10

Tablo 60. Eski Türkiye Türkçesi döneminde / $\bar{o}$ / ünlüsü

Eski Türkiye Türkçesi döneminde / $\bar{o}$ / ünlüsü % 10 oranında korunmuş; % 80 oranında kısalmış ve % 10 oranında da $\bar{o} \sim \bar{ö}$ nöbetleşe kullanılmıştır.

/ $\bar{o}$ / ünlüsü Köktürkçede tamamen kısalmıştır. / $\bar{o}$ / ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde bazı örneklerde $\bar{o} > o$; $\bar{o} > e$, $\bar{o} > i$ ve $\bar{o} > ü$ ses değişmelerine uğramıştır. Bu değişmelerin tarihsel dönemlere göre görünümü de aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
$\bar{o} > o$	-	% 5,25	-	-	-	-	-

Tablo 61. Tarihî Türk lehçelerinde $\bar{o} > o$ değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ō>e	-	-	% 3,5	%5,8	% 7,6	%8,3	%5

Tablo 62. Tarihî Türk lehçelerinde ō>e değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ō>i	-	-	%3,5	-	% 3,8	-	-

Tablo 63. Tarihî Türk lehçelerinde ō>i değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ō>ü	% 12,5	-	%3,5	%5,8	% 7,6	%8,3	%5

Tablo 64. Tarihî Türk lehçelerinde ō>ü değişimi

Tüm bu bilgilerden ve verilerden hareketle Tarihî Türk lehçelerinde /ō/ ünlüsünün genel görünümünü aşağıdaki tabloda görebiliriz:

	AT ō
Köktürkçe	Ö (% 87,5), Ü (% 12,5)
Uygur Türkçesi	ō (% 10,5), Ö (% 84,2), O (% 5,2)
Karahanlı Türkçesi	ō (% 42,8), Ö (% 46,4), e (% 3,5), i (%3, 5), ü (%3, 5)
Harezmi Türkçesi	Ö (% 88,2), e (% 5,8); ü (% 5,8)
Kıpçak Türkçesi	ō (% 11,5), Ö (% 69,2); e (% 7,6); i (%3,8), ü (% 3,8)
Çağatay Türkçesi	ö (% 83,3), e (% 8,3), ü (% 8,3)
Eski Türkiye Türkçesi	ō (% 10), ö (% 80), e (%5), ü (% 5)

Tablo 65. ō ünlüsünün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü

2.1.4.9. /ū/ ünlüsü

Çalışmamızda, AT'de /ū/ ünlüsüne sahip olduğu tasarlanan 24 kelimeyi takip ettik. /ū/ ünlüsünün tarihsel dönemlerdeki görünümü aşağıdaki gibidir:

	Korunan ū oranı	Kısalan ū oranı	ū ~ü oranı
Uygur Türkçesi	% 14,8	% 71,4	% 14,8

Tablo 66. Uygur Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü

Uygur Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü %14,8 oranında korunmuş; %71,4 oranında kısalmış ve % 14,8 oranında da ū ~ ö nöbetleşmesiyle kullanılmıştır.

	Korunan ū oranı	Kısalan ū oranı	ū ~ü oranı
Karahanlı Türkçesi	% 32,5	% 34,8	% 32,5

Tablo 67. Karahanlı Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü

Karahanlı Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü %32,5 oranında korunmuş; % 34,9 oranında kısalmış ve % 32,5, oranında da ū ~ ü nöbetleşe kullanılmıştır.

	Korunan ū oranı	Kısalan ū oranı	ū ~ü oranı
Eski Türkiye Türkçesi	% 20,8	% 58,3	% 20,8

Tablo 68. Eski Türkiye Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü

Eski Türkiye Türkçesi döneminde /ū/ ünlüsü %20,8 oranında korunmuş, %58,3 oranında kısalmış ve %20,8 oranında da ū ~ u nöbetleşe kullanılmıştır. Köktürkçe döneminde ise tamamen kısalmıştır.

/ū/ ünlüsü bazı örneklerde ū>i ve ū>ö 'ye değişmiştir. Bu değişmelerin tarihsel dönemlere göre görünümü de aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ū>i	-	-	-	-	% 4,7	-	% 5

Tablo 69. Tarihî Türk lehçelerinde ū>i değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ū>ö	-	-	-	%5,5	% 4,7	-	-

Tablo 70. Tarihî Türk lehçelerinde ū>ö değişimi

/ū/ ünlüsü ve bu ünlünün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü, yukarıdaki bilgilerden ve verilerden hareketle aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT ū
Köktürkçe	ü (% 100)
Uygur Türkçesi	ū (% 6,6), ü (% 83,3)
Karahanlı Türkçesi	ū (% 48,2), ü (% 51,7)
Harezm Türkçesi	ü (% 94,4), ö (% 5,5)
Kıpçak Türkçesi	ü (% 90,4), i (% 4,7), ö (%4,7)
Çağatay Türkçesi	ü (% 100)
Eski Türkiye Türkçesi	ū (% 25), ü (%70), i (% 5)

Tablo 71 ū ünlüsünün Tarihî Türk lehçelerindeki genel görünümü

2.1.5. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında birincil uzunluklar

AT'de ilk hece dışında birincil uzun ünlülü kelimeler de vardır.²²⁰ Ancak bunların sayısı çok azdır.²²¹ AT'de ilk hece dışında aslî uzun ünlü bulundurduğu tasarlanan kelimeler şunlardır:

²²⁰ T. Tekin (1995), s.119-152-153

ā

AT *tumān ‘duman’; AT *īrāk ~ AT *yīrāk ‘ırak, uzak’; AT *sakāl ‘sakal’; AT *aṣāk ‘aşağı’

ī

AT *kılıç ‘kılıç’; AT *yakīn ‘yakın’

ū

AT *tokūz ‘9’; AT *uzūn ‘uzun’

Yukarıdaki örneklere ilaveten üçün²²² ve bütün²²³ kelimeleri, ikinci hecelerindeki /ü/ ünlüsü uzun olarak tasarlanmıştır. Bu kelimelerin Türkmen Türkçesindeki karşılıklarının бүтін, узın şeklinde olması büyük ihtimalle bu tasarlanmanın temelini oluşturmaktadır. Ancak, üçün sözcüğüyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. A.Von Gabain’e göre için uç ‘nihayet, son’ isminden türeyen uçu->üçü- ‘hedef almak’ fiilinin –‘li zarf-fiil biçimidir. Zeynep Korkmaz da bu edatın kökünün uç olduğunu; ancak A.Von Gabain’in dediği gibi ‘uç, nihayet’ değil, ‘sebepe’ anlamında olduğunu söyler. Bu edatın uç+ı iyelik eki + n vasıta hâli ekinden mürekkep olduğu ifade etmektedir. Muharrem Ergin ve Necmettin Hacıeminoğlu da aynı fikirdedirler. J.Deny bu edatın ‘uçundan’ kelimesinden geldiğini düşünmektedir. K. Grönbech’de kelimenin uç kelimesi ile +un vasıta hali ekinden oluştuğu kanaatindeydir.²²⁴ Bu değerlendirmelerden hareketle için kelimesinin AT’deki hūç ‘uç’ kökünden geldiğini, bu köke +ı iyelik eki ve +n vasıta hali eki eklenmesiyle oluştuğu kanaatindeyiz. ‘bütün’ sözcüğünün ikinci hecesindeki /ü/ ünlüsünün uzun olduğu da tartışmaya açıktır. Zira ‘tüt-ün’, ‘tüg-ün’ örneklerinde olduğu gibi ‘bütün’ kelimesi de büt- fiiliyle, -°n fiilden-isim yapma ekinden oluşmuştur.²²⁵ Netice olarak bu değerlendirmelerden hareketle, her iki kelimenin ikinci hecelerindeki /ü/ ünlüsünün normal süreli olduğunu düşünmekteyiz.

²²¹ Bu konuda önemli iki çalışma vardır. Bunlardan ilki uzun ünlüler hususunda referans aldığımız çalışma olan T. Tekin (1995)’in Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler adlı kitabı, diğer ise O. N. Tuna (1960)’nın, ‘Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller’ adlı makalesidir. O.Nedim Tuna makalesinde kök hece dışında ve eklerde birçok uzunluk tasarlamıştır. T. Tekin eserinde O.Nedim Tuna’nın uzun ünlülü olarak kabul ettiği kelimelerin çoğuna itiraz etmiştir. Bundan ötürü de biz, her iki yazarın hemfikir olduğu uzunlukları çalışmamızda kullandık. Farklı oldukları konularda ise T. Tekin’in çalışmasını esas aldık.

²²² T. Tekin (1995), s. 119

²²³ Hyojoung Choi (1992), Oğuz Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonoloji (yayımlanmamış doktora tezi), Hacettepe Ü. Sosyal Bil. Enst., Ankara, s. 271

²²⁴ Ercan Alkaya (2007), Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar, Manas Yay., Elazığ, s. 371-372

²²⁵ A.V. Gabain (1988), s. 54

Türkçede ilk hece dışında bulunmayan /o/ ve /ö/ ünlülerinin yanı sıra, /e/, /è/, /i/, /ü/ ünlülerinin uzun şekilleri AT'de ilk hece dışında bulunmamaktadır.

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki birincil uzun ünlüler kısalmıştır:

AT *tumân

Uyg. tuman (Ir.) 'duman'; Krh. tuman (KB); duman (NF); Kıp. tuman (TZ); Çağ. tuman (ŞD); ETT tuman (SN) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Y.Uyg. tuman; Az., Gag. Trk. duman; Türkm. dumân)

AT *ırāk ~ yırāk

Kök. ırak (Orh.) 'uzak'; Uyg. ırak (EUTS); Krh. yırak (KB); Hrzm. ırak (NF); Kıp. ırak (CC) ~ yırak (TZ); Çağ. ırak (ŞD) ~ yırak (LD); ETT ırak (SN) (Krş. Krg., Alt. ırāk; Kzk. jırak; Kklp. cırak; Tuv., Trk. ırak; Hak. irax; Tat., Bşk. yırak; Özb. yirāk; Y.Uyg., Gag. yırak; Az. irağ; Türkm. yirāk; Yak. irāx)

AT *sakāl

Uyg. sakal (EUTS) 'sakal'; Krh. sakal (KB); Hrzm. sakal (ME); Kıp. sakal (TA); Çağ. sakal (ŞD); ETT sakal (DK) (Krş. Bşk. hakal; Özb. sākāl; Az. sakkal; Türkm. sakgal; Alt. sagal; Hak. sağal; Tat., Krç., Kzk., Krg., Kmk., Nog., Gag., Trk. sakal;

AT *aşāk

Krh. aşak (DLT); Hrzm. aşak ~ aşağ (NF); Kıp. aşak (İM) ~ aşağı (MG) ~ aşağa (TZ); ETT aşak ~ aşağ (SN) (Krş. Az., Trk. aşığı; Gag. aşā; Trkm. aşāk)

ET kılıç < AT *kılīç

Uyg. kılıç (EUTS) 'kılıç'; Krh. kılıç (KB); Hrzm. kılıç (NF); Kıp. kılıç (CC) ~ kılınç (İM); Çağ. kılıç (ŞT); ETT kılıç (SN) (Krş. Kzk., Nog., Kklp., kılış; Bşk. kılış; Özb. kılıç; Az. gılınç; Türkm. gılış; Krg., Tat., Y.Uyg., Gag., Trk. kılıç)

AT *yakīn

Uyg. yakın (EUTS) ‘yakın’; Krh. yakın (DLT); Hrzm. yakın (NF); Kıp. yakın (İM); Çağ. yakın (ŞD); ETT yakın (DK) (Krş. Kklp., Krg., cakın; Kzk. yakın; Bşk., Tat., Nog., Gag., Trk. yakın; Az. yañın; Türkm. yakīn)

AT *tokūz

Kök. tokuz (Orh.) ‘9’; Uyg. doğuz (Ir.); Krh. tokuz (RN); Hrzm. tokuz (NF); Kıp. tokkuz (İM) ~ tokuz (BM) ~ tağuz (TZ) ~ doğız (KF) ~ doğuz (Gİ); Çağ. tokkuz (LD); ETT tokuz (DK) (Krş. Krg. toğuz; Kzk., Kklp., Nog. toğız; Tuv. tos; Hak., Şor togus; Az. doğğuz; Türkm., Gag., Trk dokuz; Hlç. toğuz; Yak. toğus)

AT *uzūn

Kök. uzun (Orh.) ‘uzun’; Uyg. uzun (Ir.); Krh. uzun (DLT); Hrzm. uzun ~ uzın (NF); Kıp. uzun (TA); Çağ. uzun (LD); ETT uzun (DK) ~ uzın (SN) (Krş. Tat., özın; Bşk. özön; Kzk., Nog., Kklp. uzın; Türkm. uzīn; Kmk., Krç., Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Gag., Trk. uzun)

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki birincil uzun ünlüler görüldüğü gibi tamamen kısalmıştır. Bu kısaltmaların yanı sıra yalnızca iki örnekte $\bar{u} > \bar{ı}$ genişlemesi görülmüştür:

AT *tokūz

Kıp. doğız (KF) ~ tokkuz (İM) ~ tokuz (BM) ~ tağuz (TZ) ~ doğuz (Gİ) ‘9’; (Krş. Krg. toğuz; Kzk., Kklp., Nog. toğız; Tuv. tos; Hak., Şor togus; Az. doğğuz; Türkm., Gag., Trk dokuz; Hlç. toğuz; Yak. toğus)

AT *uzūn

Hrzm. uzın ~ uzun (NF); ETT uzın (SN) ~ uzun (DK) (Krş. Tat., özın; Bşk. özön; Kzk., Nog., Kklp. uzın; Türkm. uzīn; Kmk., Krç., Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Gag., Trk. uzun)

2.2 Tarihî Türk Lehçelerinde Normal Süreli Ünlüler ve Bu Ünlülerle İlgili Ses Olayları

2.2.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Normal Süreli Ünlüler

2.2.1.1. a

/a/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından kalın, geniş, düz bir art damak ünlüsüdür. Nicelik bakımından ise normal süreli bir ünlüdür. /a/ ünlüsü Türkologların çoğu tarafından Türk ünlü sisteminin ana fonemlerinden biri olarak değerlendirilir. A. N. Baskakov'a ²²⁶göre /a/ ünlüsü, /ı/ ünlüsüyle birlikte Türkçenin başlangıcından itibaren var olan iki temel fonemden biridir. J. Grunzel Türk ünlü sisteminin kökeninin dayandığı İlk Altay dillerinde yalnız üç ünlü bulunduğunu söyler. Bu ünlüler /a/, /i/ ve /u/ ünlüleridir ve öteki ünlüler bu temel ünlüden gelişmiştir. M.A. Çerkassky²²⁷ de Orkun devrinden önce üçlü bir Türk ünlü sistemi olduğunu belirtir. Bu üç ünlü /a/, /u/ ve /i/ ünlüleridir. /a/ ünlüsü sadece Türkçede değil, tüm dünya dillerinde temel ünlü olarak değerlendirilir. Nitekim /a/, /e/, /i/, /o/, /u/ ünlüleri dünya dillerinde de eskiden beri bilinen temel ünlülerdir.

Tarihî Türk lehçelerinde /a/ ünlüsünün üç ayrı kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç AT döneminden itibaren bilinen /a/ ünlüsüdür (*a>a). İkincisi uzun ünlüler bahsinde üzerinde durduğumuz *ā>a gelişmesiyle oluşmuş ā ünlüsüdür. (*ā>a gelişimi için bkz. 2.1.3.2.1.1.) Üçüncüsü ise AT'deki /ī/ ünlüsünden gelişmiş /a/ ünlüsüdür (*ī>a). Tarihî Türk lehçelerinde'de /ī/ ünlüsünden gelişmiş şeklini iki örnekte görmekteyiz:

AT *ī-gaç

Hrzm. ağaç (HŞ) ~ ığaç (KE) 'ağaç'; Kıp. ağaç (BV) ~ agaş (TZ); Çağ. ağaç (ŞT); ETT ağaç (SN) (Krş. Bşk., Hak. ağas; Kzk., Alt., Kklp., Nog., Şor. ağaş; Krg. cığaç; Tuv. ıyaş; Y. Uyg. yağaç; Az. ağac; Trk., Türkm. ağaç; Hlç. hagaç; Gag. āç)

²²⁶ A.N. Baskakov (2006), s. 17–18

²²⁷ M.A. Çerkassky (1965), s. 107

AT *īgla-

ETT ağla- (MŞ) ‘ağlamak’ (Krş. Tuv. ıgla-; Hak. ılğa-; Alt. ıyla-; Özb. yiğle-; Y.Uyg. jiğli-; Trk., Az. ağla-; Türkm āğla-; Gag. āla-)

2.2.1.1. 1. İlk hecede /a/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde /a/ ünlüsü (*a>a) ilk hecede genellikle korunmuştur:

ET adak

Kök. adak (Orh.) ‘ayak’; Uyg. adak (Mayt.); Krh. adak (AH) ~ adhak (DLT); Hrzm. adak (KE); Kıp. adak (Kİ) ~ ayak (CC) ~ azak (Kİ); ETT ayak (DK) (Krş. Kzk., Kklp., Nog., Tat., Bşk., Kmk., Krç., ayak; Trk. ayak)

ET adğır

Kök. adğır (Orh.) ‘aygır’; Uyg. adğır (Ir.) ~ adğar (Mayt); Krh. adğır (KB); Kıp. ayğır (TZ); ETT ayğır (DK) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Alt., Trk., Türkm. aygır, ; Tuv. aşır; Hak. asxır; Özb., Y.Uyg., Az. ayğır; Gag. haygır)

ET adıg

Uyg. adıg (Ir.) ‘ayı’; Krh. adığ (KB); Kıp. ayu (BM); ETT ayu (SN) (Krş. Bşk. ayıv; Kzk. ayuv; Kırg. ayū; Tat., Alt. ayu; Tuv. adıg; Krç. ayü; Kklp., Nog. ayuw; Özb., Y. Uyg. eyik; Az., Gag., Türk., Trk. ayı)

ET adır-

Kök. adır- (Orh.) ‘ayrılmak’; Uyg. adır- (Üİ); adır- ~ udur- ~ edir- ~ ödür- ~ üdür- (DLT); Hrzm. adır- (ME); Çağ. ayır- (BD); ETT ayır- (DK)

ET ağır

Kök. ağır (Orh.) ‘değerli, ağır’; Uyg. ağır (Mayt.) ~ ağar (Üİ); Krh. ağır (KB); Hrzm. ağır (NF); Çağ. ağır (LD); ETT ağır (MŞ) (Krş. Bşk., Tat., Kzk. avır; Krç. avur; Krg. ör; Tuv., Hak., Alt. ār; Y. Uyg. eğir; Özb. āğır; Gag. ar; Az., Türkm., Trk. ağır)

ET al-

Kök. al- (Orh.) ‘almak’; Uyg. al- (Ir.); Krh. al- (DLT); Hrzm. al- (ME); Çağ. al- (BD); Kıp. al- (TZ); ETT al- (DK) (Krş. Krg., Kzk., KKlp., Nog., Tuv., Hak., Alt., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. al-; Özb. àl-; Yak. il-)

ET altı

Kök. altı (Orh.) ‘6’; Uyg. altı (AY); Krh. altı (KB); Hrzm. altı (NF); Kıp. altı (BM); Çağ. altı (ŞT); ETT altı (DK) (Krş. Krg., Kzk., KKlp., Nog., Tuv., Hak., Alt., Az., Türkm., Trk. altı; Özb. àlti; Yak. alta)

ET altun

Kök. altun (Orh.) ‘altın’; Uyg. altun (Mayt.) ~ altın (AY); Krh. altun (KB); Hrzm. altun (LD); Kıp. altun (TA) ~ altın (TZ); Çağ. altun (BD); ETT altun (MŞ) (Krş. Bşk., Krg., Kzk., KKlp., Nog., Tuv., Hak., Türkm., Trk. altın; Y. Uyg., Az. altun; Özb. àltin; Yak. altan ‘bakır’)

ET arka

Uyg. arka (EUTS) ‘arka’; Krh. arka (RN); Hrzm. arka (NF); Kıp. arka (DM); Çağ. arka (LD); ETT arka (SN) (Krş. Krg., Kzk., KKlp., Nog., Bşk., Tat., Y.Uyg., Türkm., Trk. arka; Özb. àrka; Az. arxa)

ET artuk

Kök. artuk (Orh.) ‘fazla, sayıca çok’; Uyg. artug (UÜH); Krh. artuk (AH); Hrzm. artuk (KE); Çağ. artuk (LD); Kıp. artuk (BV) ~ artık (TZ); ETT artuk (YZ) (Krş. . Bşk., Krg., Kzk., KKlp., Nog., Tuv., Türkm., Trk. artık; Hak. artıh; Y.Uyg. artuk; Özb. àrtık; Az. artıg; Yak. orduk)

ET at

Kök. at (Orh.) ‘at’; Uyg. at (Üİ); Krh. at (DLT); Hrzm. at (ME); Kıp. at (CC); Çağ. at (ŞD); at (DK) (Krş. Krg., Kzk., KKlp., Nog., Tuv., Hak., Y. Uyg., Az. Türkm., Trk., at; Özb. àt; Yak. at; Çuv. ut)

ET ata

Uyg. ata (EUTS) 'ata, baba'; Krh. ata (AH); Hrzm. ata (ME); Kıp. ata (CC); Çağ. ata (LD); ETT (DK) (Krş. Hak., Alt. ada; Özb. àtä; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Kmk., Krç., Y.Uyg., Az., Gag., Türkm., Trk. ata)

ET bağır

Uyg. bağır (EUTS) 'Karaciğer, göğüs'; Krh. bağır (KB); Hrzm. bağır (NF); Kıp. bağır (TA) ~ bavur (TZ); Çağ. bağır (ML); ETT bağır (KG) (Krş. Tuv. bār; Krg. bōr; Bşk, Tat., Kzk. Tat., Y. Uyg. beğir; Özb., Türkm., Trk. bağır; Yak. bıar)

ET balto

Uyg. balto ~ baltur (EUTS) 'balta'; Krh. baldu (KB); Hrzm. balta (NF); Kıp. balta (CC); ETT balta (SN) (Krş. Bşk., Kzk., Krg., Tat., Krç., Kmk., Nog., Kklp., Az., Trk. balta; Y. Uyg., Türkm. palta; Alt. malta; Özb. bälte)

ET bas-

Kök. bas- (Orh.) 'basmak'; Uyg. bas- (ŞU); Krh. bas- (RN); Hrzm. bas- (NF); Kıp. bas- (TZ); Çağ. bas- (LD); ETT bas- (DK) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tuv., Bşk., Tat. Az., Gag., Türkm., Yak., Trk. bas-; Hak. pas-; Özb. bäs-)

ET baş

Kök. baş (Orh.) 'baş'; Uyg. baş (EUTS); Krh. baş. (AH); Hrzm. baş (ME); Kıp. baş (TA); Çağ. baş (LD); ETT (DK) (Krş. Bşk., Krg., Tat., Tuv., Alt., Y.Uyg., Az., Gag., Türkm., Trk. baş; Kzk., Yak. bas; Özb. bäs; Hlç bäs; Çuv. puş)

ET kapıg

Uyg. kapıg (AY) ~ kapag (İPKPH) 'kapı'; Krh. kapug (KB); Hrzm. kapuğ (ME); Kıp. kapı (BM) ~ kapu (TZ) ~ kabı (DM); ETT kapu (YZ) (Krş. Az. ğapı; Türkm. gapı; Gag.kapu; Trk. kapı)

ET ara

Kök. kara (Orh.) ‘kara, siyah’; Uyg. ara (Ir.); Krh. ara (KB); Hrzm. ara (NF); Kıp. ara (DM); ağ. ara (T); ETT ara (SN) (Krş. Bşk., Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tat., Tuv., Alt., Y.Uyg., Gag., Trk. kara; Tuv., Yak. xara; Özb. kàre; Az., Türkm. ara)

ET arın

Uyg. arın (Ir.) ‘karın’; Krh. arın (KB); Kıp. arın (TZ); ETT arın (DK) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Bşk., Tat., Trk. karın; Tuv. hırın; Y.Uyg. kerin; Özb. kàrin; Az., Türkm. arın)

ET yabız

Kök. yabız (Orh.) ‘kötü, fena’; Uyg. yawız (Mayt.); Krh. yawuz (Krh.); Hrzm. yawuz (ME); Kıp. yawuz (BV); yawuz (SN) (Krş. Trk. yawuz; Türkm. yovuz; Gag. yawuz/yauz)

ET yat-

Kök. yat- (Orh.) ‘yatmak’; Uyg. yat- (Ir.); Krh. yat- (KB); Hrzm. yat- (NF); Kıp. yat- (İM); ağ. yat- (LD); ETT yat- (DK) (Krş. Krg., Kklp., cat-; Kzk. jat-; Tuv. Çıt-; Özb. yàt-; Nog., Bşk., Tat., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. yat-; Yak. sít-)

ET yazı

Kök. yazı (Orh.) ‘ova’; Uyg. yazı (EUTS); Krh. yazı (KB); Hrzm. yazı (ME); Kıp. yazı (MG); ağ. yazı (D); ETT yazı (KY) (Krş. Krg. cazı; Kzk. jazık; Kklp. cazık; Nog., Trk.yazı)

/a/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde genellikle korunurken, sınırlı sayıda örnekte çeşitli ses olayları neticesinde değişikliklere uğramıştır:

2.2.1.1.1. 1. a>o

Türkçede a>o yuvarlaklaşmaların sebebi ile ilgili iki temel görüş olduğunu daha önce belirtmiştik. (Bkz. 2.1.3.2.6.) Bunlardan birincisi substratum denilen alt katman veya alt tabaka dillerin etkisi diğeri ise Türkçeye has bir özellik olarak

değerlendirilen seslerin birbirlerine etkisiydi. Tarihî Türk lehçelerinde görülen ünlü yuvarlaklaşması örnekleri genellikle seslerin birbirleriyle ilişkisi neticesinde oluşmuştur. Tespit ettiğimiz a>o yuvarlaklaşma örnekleri şu durumlarda ortaya çıkmıştır:

Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi

Yuvarlak ünlülerin, diğer ünlüler üzerindeki yuvarlaklaştırıcı etkisi

Sebebini tespit edemediğimiz yuvarlaklaşmalar

2.2.1.1.1. 1.1. Dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşmuş yuvarlaklaşmalar

Dudak ünsüzleri /b/, /v/, /w/ kendinden önce veya sonra gelen /a/’yı aşağıdaki örneklerde yuvarlaklaştırmıştır:

ET adut

Hrzm. owuṣ (KE) ~ awuṣ (ME) ‘avuṣ’; Kıp. ovuṣ (CC) ~ avuṣ ~ aviṣ (GT) (Krş. Kzk. uvis; Krg. ūṣ; Tat. uṣ; Tuv. adış; Krç. uvuṣ; Özb. hàvuṣ; Y.Uyg. oṣ ~ avuṣ; Az., Türkm. ovuṣ; Gag. auṣ ~ avuṣ; Trk. avuṣ)

ET kawıt- ‘çarpmak’

Uyg. kowıt- ‘tahrip etmek, harap et-’ (EUTS)

ET ƙagur-

Krh. kowur- ~ kugur- ~ kuwur- ‘kavurmak’ (DLT); Kıp. kovur- (TZ) ~ kavur- (TA) (Krş. Bşk., Tat., kuvır-; Krg. kūr-; Özb. kàvur-; Y.Uyg. koru-; Az., Türkm. ƙovur-; Gag. kaur-; Trk. kavur-)

ET bağ < AT * bāg

Krh. boğlan- (DLT) ~ bā (DLT) ~ bağ (RN) ‘bağlan-’ (Krş. Trk. bağ; Türkm. bāğ)

ET kavung ~ hkāgun < AT *kāgun

Kıp. kovun ‘CC’ ~ ħuvun (CC) ~ ƙavun (TZ) ‘kavun’ (Krş. Bşk., Tat., Kklp., Nog. kavın; Krg. kōn; Krç. xuvan ~ xavun; Y. Uyg. koğun; Özb. kàvun; Az. govun; Gag. kaun; Kmk., Trk. kavun; Türkm. gāvun)

DLT kawuş-

Kıp. kovuş- (CC) ~ ķavuş- (TZ) ‘kavuşmak’ (Krş. Bşk., Tat., Kzk. kavış-; Özb. kàvuş-; Az., Türkm. ğovuş-; Gag. kauş-; Y.Uyg., Trk. kavuş-)

2.2.1.1.1. 1.2. Yuvarlak ünlülerin etkisiyle (gerileyici benzeşme)

/u/ yuvarlak ünlüsü ilk hecedeki /a/ ünlüsünü etkilemiştir:

ET aşuk-

Çağ. oşuk- ~ aşuk-²²⁸ ‘acele etmek’

ET asru

Çağ. osru²²⁹ ‘çok fazla’

ET taķıķu

Kıp. toķuķ (BM) ~ tavoń (CC) ~ taķuķ (BM) ~ tavuķ (BV) ‘tavuk’ (Krş. Bşk., Kzk., Tat. tavık; Krg. tōk; Özb. tàvuk; Y.Uyg. tahu; Az. toyuğ; Türkm. tovuk; Gag. tauk; Trk. tavuk)

2.2.1.1.1.1.3. Sebebini tespit edemediğimiz yuvarlaklaşmalar

Tarihî Türk lehçelerinde a>o yuvarlaklaşmasının sebebini aşağıdaki örneklerde tespit edemedik:

ET yaltrı-

Krh. yolrıt- ~ yolrat- ~ yalrat- ~ yalrıt- (DLT) ‘parlatmak, alevlemek’

ET yarsı-

Krh. yorla- ~ yarsı- (DLT) ‘tikindirmek, nefret etmek’

2.2.1.1.1. 2. a>u

Tarihî Türk lehçelerinde a>u değişmesi aşağıdaki durumlarda ortaya çıkmıştır:

Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi

²²⁸ Fuat Bozkurt (2002), Türklerin Dili, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s. 190

²²⁹ F. Bozkurt (2002), s. 190

Yuvarlak ünlülerin, diğer ünlüler üzerindeki yuvarlaklaştırıcı etkisi
Sebebini tespit edemediğimiz yuvarlaklaşmalar

2.2.1.1.1. 2.1. Dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşmuş yuvarlaklaşmalar

Özellikle Kıpçak Türkçesinde ve az sayıdaki örnekte Karahanlı Türkçesinde /a/ çoğunlukla b>w/v ve g>v gelişimleri neticesinde ortaya çıkan /v/ sesi eşliğinde yuvarlaklaşmaktadır. a>u değişmesi Kıpçak Türkçesi için belirleyicidir.

ET ab < AT *āb

Kıp. uv (CC) ~ av (MG) ‘av’ (Krş. Krç. uv; Y. Uyg o(v); Az. ov; Hak. ab; Özb. àv; Gag. au ~ av; Bşk., Tat., Kklp., Nog., Trk. av; Türkm. āv)

ET agu ~ āgu < AT *āgu

Kıp. uvu (Kİ) ~ ağu (TA)~ avu (TZ) ‘ağu, zehir’ (Krş. Krg. ū; Bşk. ağıv; Kzk. uv; Y. Uyg. oğa; Özb. àğu; Az. ağı; Tat., Trk. ağu; Türkm. āvı; Yak. uo)

ET arıg < AT *ārıg

Kıp. uru (KK) ~ arov (CC) ~ arı (İM) ~ aru (TZ) ~ arıg (BV) ‘arı, temiz’ (Krş. Alt. aru; Trk. arı)

ET kavung ~ hkāgun < AT *kāgun

Kıp. huvun (CC) ~ kovun ‘CC’ ~ kavun (TZ) ‘kavun’ (Krş. Bşk., Tat., Kklp., Nog. kavın; Krg. kōn; Krç. xuvan ~ xavun; Y. Uyg. koğun; Özb. kāvun; Az. govun; Gag. kaun; Kmk., Trk. kavun; Türkm. gāvun)

ET tavar

Kıp. tuvar (TZ) ~ tavar (GT) ~ davar (BM) ~ tafar (İM) ‘koyun, keçi cinsinden hayvan’ (Krş. Nog., Kmk., Krç., tuvar; Bşk. tıvar; Türkm. dovar; Az., Trk. davar)

ET tawra-

Krh. tuwra- ~ tawra- (DLT) ‘acele etmek’

ET kagur-

Krh. kugur- ~ kuwur- ~ kowur- 'kavurmak' (DLT) (Krş. Bşk., Tat., kuvır-; Krg. kür-; Özb. kàvur-; Y.Uyg. koru-; Az., Türkm. govur-; Gag. kaur-; Trk. kavur-)

DLT sawur-

Kıp. suwur- (CC) ~ savur- (İM) ~ savar- (TZ) 'ekin savur-' (Krş. Krg. sau-; Özb. sàvur-; Y.Uyg. soru-; Az., Türkm. sovur-; Gag. saur-; Trk. savur-)

2.2.1.1.1. 2.2. Yuvarlak ünlülerin etkisiyle (gerileyici benzeşme)

Sınırlı sayıdaki örnekte ikinci hecedeki /u/ sesi, ilk hecedeki /a/ sesini kendine benzetmiştir:

ET tançu

Krh. tunçu ~ tançu (DLT) 'parça'

ET yantur-

Krh. yundur- ~ yandra- (DLT) 'döndürmek'

2.2.1.1.1.2.3. Sebebini tespit edemediğimiz yuvarlaklaşmalar

Aşağıdaki örnekte a>u yuvarlaklaşmasına sebep olacak herhangi bir unsur bulamadık:

ET adır-

Krh. udur- ~ edir- ~ ödür- ~ üdür- (DLT) 'ayırmaq'

2.2.1.1.1. 2. a>e

a>e değişmesi veya ön damaksıllaşması Tarihî Türk lehçelerinde yaygın değildir. Az sayıda örnekte tesadüf ettiğimiz a>e değişmesi Tarihî Türk lehçelerinde aşağıdaki durumlarda ortaya çıkmıştır:

Ön damaksıllaştırıcı /y/ ünsüzünün etkisi

Birincil uzun ünlülerin kısalması

Ön damaksıllaştırıcı /d/ ünsüzünün etkisi

2.2.1.1.1. 2. 1. /y/ etkisiyle oluşmuş ön damaksıllaşmalar

Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde sınırlı sayıda örnekte kelime bünyesindeki /y/ ünsüzü a>e değişmesine sebep olmuştur.

ET aymanç

Uyg. eymenç (EUTS) 'çekingenlik, utanç, korku'

ET yalwı

Uyg. yelvi 'sihir'; Krh. yelwi ~ yalwı (DLT)

Birincil uzun ünlülerin kısalmasıyla ortaya çıkan ön damaksıllaşma örnekleri için bkz. 2.1.3.1.7. 1.

2.2.1.1.1. 2. 2. /d/ etkisiyle oluşmuş ön damaksıllaşmalar

a>e değişmesi aşağıdaki örneklerde /d/ ünsüzünün ön damaksılaştırıcı etkisiyle olmuştur:

ET adır-

Krh. edir- ~ udur- ~ ödür- ~ üdür- (DLT) 'ayırarak'

ET adın

Krh. edin ~ adın (DLT) 'başka, yabancı'

2.2.1.1.1. 2. a>ö/ü

a>ö ve a>ü değişimleri Tarihî Türk lehçelerinde sadece Karahanlı Türkçesinde bir örnekte görülmektedir.

ET adır-

Krh. ödür- ~ üdür- ~ edir- ~ udur- (DLT) 'ayırarak'

2.2.1.1.2. İlk hece dışında /a/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /a/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur. Bu durumda ünlü uyumlarının da etkisi söz konusudur:

ET adak

Kök. adak (Orh.) ‘ayak’; Uyg. adak (Mayt.); Krh. adak (AH) ~ adhak (DLT); Hrzm. adak (KE); Kıp. adak (Kİ) ~ ayak (CC) ~ azak (Kİ); ETT ayak (DK) (Krş. Kzk., Kklp., Nog., Tat., Bşk., Kmk., Krç., ayak; Trk. ayak)

ET arka

Uyg. arka (EUTS) ‘arka’; Krh. arka (RN); Hrzm. arka (NF); Kıp. arka (DM); Çağ. arka (LD); ETT arka (SN) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Tat., Y.Uyg., Türkm., Trk. arka; Özb. arka; Az. arxa)

ET ata

Uyg. ata (EUTS) ‘ata, baba’; Krh. ata (AH); Hrzm. ata (ME); Kıp. ata (CC); Çağ. ata (LD); ETT (DK) (Krş. Hak., Alt. ada; Özb. atä; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Kmk., Krç., Y.Uyg., Az., Gag., Türkm., Trk. ata)

ET kara

Kök. kara (Orh.) ‘kara, siyah’; Uyg. kara (Ir.); Krh. kara (KB); Hrzm. kara (NF); Kıp. kara (DM); Çağ. kara (ŞT); ETT kara (SN) (Krş. Bşk., Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tat., Tuv., Alt., Y.Uyg., Gag., Trk. kara; Tuv., Yak. xara; Özb. käre; Az., Türkm. gara)

ET kanat < AT *kânat

Uyg. kanat (EUTS); Krh. kanat (KB); Hrzm. kanat (ME); Kıp. kânat (TZ, TA) ~ kanat (İM) ~ hanat (CC); Çağ. kanat (LD); ETT kanat (DK) (Krş. Özb. kanat; Az. kanad; Türkm. gânat; Yak. kınat; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Tat., Y.Uyg., Trk. kanat)

ET kabak < AT *kâpak

Uyg. kabak ‘göz kapağı’ (Krş. Türkm. gâbak); Krh. kapak (DLT); Hrzm. Kıp. kapak (TZ); Çağ. kabak (LD); ETT kabak (DK) (Krş. Türkm. gâbak)

ET kazğan-

Kök. kazgan- (Orh.) ‘kazanmak’; Uyg. kazğan- (EUTS); Krh. azğan- (KB); Hrzm. azğan- (NF); Kıp. azğan- (CC) ~ azan- (TZ); ağ. kazğan- (LÇ); ETT azan- (SN) (Krş.)

ET tavar

Uyg. tavar (EUTS) ‘koyun, keçi cinsinden hayvan’; Krh. tawar (DLT); Hrzm. tawar (NF); Kıp. tuvar (TZ) ~ tavar (GT) ~ davar (BM) ~ tafar (İM) (Krş. Nog., Kmk., Krç., tuvar; Bşk. tıvar; Türkm. dovar; Az., Trk. davar)

ET yalğan

Uyg. yalğan (EUTS) ‘yalan’; Krh. yalğan (DLT); Hrzm. yalğan (NF); ağ. yalğan (LD); Kıp. yalğan (CC)~ yalan (TA); ETT yalan (DK) (Krş.)

ET yadağ

Kök. yadağ (Orh.) ‘yaya, piyade’; Uyg. yadağ (EUTS); Krh. yadağ (KB); Hrzm. yadağ (NF); Kıp. yadağ (İM) ~ yayağ (TA) ~ yayağ (İH); ETT yayağ (DK) (Krş. Tuv. cadağ; Hak. cazağ; Şor. azığ; Bşk. yeyew; Kzk. jayaw; Kklp., Krç. cayaw; Nog., Kmk. yayaw; Özb. yà; Y.Uyg. ya; Türk. Yây; Trk. yaya)

/a/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında çoğunlukla korunurken, az sayıda örnekte çeşitli fonetik değişikliklere uğramıştır. Bir iki kelime ile sınırlı kalan bu değişimler Tarihî Türk lehçeleri için belirleyici değildir:

2.2.1.1.2.1. a>o

İlk hece dışındaki a>o yuvarlaklaşması Kıpçak Türkçesi döneminde ve dudak ünsüzlerinin ünlüler üzerindeki yuvarlaklaştırıcı etkisiyle meydana gelmiştir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi Kıpçak Türkçesinde g>v gelişmesiyle oluşmuş /v/ ünsüzü a>o yuvarlaklaşmasına sebep olmuştur:

AT âtag

Kıp. atov (CC) ~ atuv (BM) ~ ada (TZ) ‘ada’

ET yarağ

Kıp. yarov (CC) ~ yarağ (MG) ~ yarağ (İM) ‘teçhizat, silah, hazırlık’

2.2.1.1.2.2. a>u

a>u yuvarlaklaşmasını Tarihî Türk lehçelerinde tek bir örnekte tespit ettik. Bu örnekte de /m/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisi söz konusudur:

ET tamar ~ tamar <AT tamar

Krh. tamur (KB) ~ tamar ~ tamır (DLT) ‘damar’; Kıp. tamur (İM) ~ tamır (MG) ~ tamar (CC) (Krş. Bşk., Kzk., Krg., Tat., Hak., Krç., Alt., Kklp., Nog., Şor tamır; Tuv. damır; Özb. tāmır; Y.Uyg. tomur; Az., Gag., Türkm., Trk. damar; Yak. tımır)

2.2.1.1.2.3. a>ı

a>ı daralmasını sadece ‘damar’ kelimesinde görülmektedir. Bu sözcükte de a>ı daralmasına sebep olacak herhangi bir unsur tespit edemedik.

ET tamar ~ tamar <AT tamar

Krh. tamır ~ tamar (DLT) ~ tamur (KB) ‘damar’; Kıp. tamır (MG) ~ tamur (İM) ~ tamar (CC) (Krş. Bşk., Kzk., Krg., Tat., Hak., Krç., Alt., Kklp., Nog., Şor tamır; Tuv. damır; Özb. tāmır; Y.Uyg. tomur; Az., Gag., Türkm., Trk. damar; Yak. tımır)

2.2.1.1.2.4. a>e

Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz a>e öndamaksıllaşma örnekleri inceltici etkisi olduğu bilinen /y/ ve /ş/ ünsüzleri eşliğinde gerçekleşmiştir:

ET aymanç

Uyg. eymenç (EUTS) ‘çekingenlik, utanç, korku’

ET tapla-

Krh. tepleş- ~ taplaş- (DLT) ‘uzlaşmak, bir işe razı olmak’

2.2.1.1.3. İstatistiksel değerlendirme

Tarihî Türk lehçelerindeki normal süreli ünlülerin genel görünümelerini sayısal verilerle göstermek bu ünlülerdeki değişim ve gelişimlerin daha somut bir şekilde görülmesini sağlayacaktır. Bu bakımdan normal süreli ünlülerin genel görünümelerini örnekleme metoduyla seçilmiş kelimelerden hareketle, sayısal verilerle göstermeye çalışıldı.

2.2.1.13.1. İlk hecede

Tarihî Türk lehçelerinde /a/ ünlüsü ilk hecede genellikle korunmuştur. Ancak bazı örneklerde a>o; a>u; a>ı; a>e; a>ö; a>ü ses değişimleri görülmektedir. Bu değişimler Tarihî Türk lehçelerinde, dönemlere göre ve yüzdelik oran olarak aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
a>o	-	% 2	% 8	% 2	% 10	% 4	-

Tablo 72. Tarihî Türk lehçelerinde a>o değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
a>u	-	-	% 10	-	%12	-	-

Tablo 73. Tarihî Türk lehçelerinde a>u değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
a>e	-	% 4	% 4	-	-	-	-

Tablo 74. Tarihî Türk lehçelerinde a>e değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
a>ö	-	-	% 2	-	-	-	-

Tablo 75. Tarihî Türk lehçelerinde a>ö değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
a>ü	-	-	% 2	-	-	-	-

Tablo 76. Tarihî Türk lehçelerinde e>ü değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecedeki /a/ ünlüsünün genel görünümünü elde ettiğimiz bilgilerden verilerden hareketle aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT a
Köktürkçe	a (% 100)
Uygur Türkçesi	a (% 94), o (% 2), e (% 4)
Karahanlı Türkçesi	a (% 74), o (% 8), u (% 10), e (% 4), ö (% 2), ü (% 2)
Harezmi Türkçesi	a (% 98), o (% 2)
Kıpçak Türkçesi	a (% 78), o (% 10), u (%12)
Çağatay Türkçesi	a (% 96), o (4)
Eski Türkiye Türkçesi	a (%100)

Tablo 77. Tarihî Türk lehçelerinde /a/ ünlüsünün ilk hecedeki görünümü

2.2.1.13.2. İlk hece dışında

/a/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında da genellikle korunmuştur. Bunun yanında sınırlı sayıda örnekte a>o, a>u, a>ı ve a>e değişimleri görülmektedir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
a>o	-	-	-	-	% 12,5	-	-

Tablo 78. Tarihî Türk lehçelerinde a>o değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
a>u	-	-	% 6,25	-	-	-	-

Tablo 79. Tarihî Türk lehçelerinde a>u değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
a>ı	-	-	% 6,25	-	-	-	-

Tablo 80. Tarihî Türk lehçelerinde a>ı değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
a>e	-	% 6,25	% 6,25	-	-	-	-

Tablo 81. Tarihî Türk lehçelerinde a>e değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede dışındaki /a/ ünlüsünün genel görünümünü yukarıdaki bilgilerden ve verilerden hareketle aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT a
Köktürkçe	a (% 100)
Uygur Türkçesi	a (% 93,75), e (% 6,25)
Karahanlı Türkçesi	a (% 81,25), u (% 6,25), ı (% 6,25), e (% 6,25)
Harezmi Türkçesi	a (% 100)
Kıpçak Türkçesi	a (% 87,5), o (% 12,5)
Çağatay Türkçesi	a (% 100)
Eski Türkiye Türkçesi	a (%100)

Tablo 82. Tarihî Türk lehçelerinde /a/ ünlüsünün ilk hece dışındaki görünümü

2.2.1.2. ı

Dünya dillerinde iki tane ı'dan bahsedilebilir. Bunlardan bir tanesi Rusça “yeri” adı verilen [ɨ] ünlüsü, diğeri ise [i] işaretiyle gösterilen ve neredeyse tamamen Türkçeye ait olan /ɨ/ ünlüsüdür. Türkçeye has /ɨ/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından kalın, dar, düz bir art damak²³⁰ ünlüsüdür. Süre bakımından ise normal süreli bir ünlüdür. A. N. Baskakov’a ²³¹göre /ɨ/ ünlüsü, /a/ ünlüsüyle birlikte Türkçenin başlangıcından itibaren var olan iki ana fonemden biridir. Ancak Baskakov’un bu konudaki görüşü /a/ ünlüsü için genel kabul görmekle birlikte /ɨ/ ünlüsü için tartışılabilirliği kanaatindeyiz. Zira Türkçe için /a/, /i/ ve /u/ ünlüleri ana ünlüler olarak kabul edilmekte /e/, /ɨ/, /ö/, /o/, /ü/ ünlülerinin bu ana ünlülerden geliştiği düşünülmektedir. ²³² Bu görüşe biz de katılmaktayız. /ɨ/’nin ana fonem olmadığı yönündeki düşüncemizi, /ɨ/ ünlüsünün zayıf bir ünlü olması pekiştirmektedir. Tarihî Türk lehçelerinde /ɨ/ ünlüsünün zayıf olduğunun önemli bir göstergesi “Codex Cumanicus”taki qılıç (~ qılıç) [cliç, cliz/kiliç] yazılışlarıdır. Söyleyişteki zayıflık, kaydediciler tarafından bu ünlünün ihmal edilmesine yol açmıştır.”²³³ Ayrıca öteki ünlülere göre /ɨ/ ünlüsünün vurgusuz hecelerde daha çok düşmesi ve söz başında daha çok öndamaksıllaşması²³⁴ /ɨ/ ünlüsünün zayıf olduğunu göstermektedir.

Tarihî Türk lehçelerinde /ɨ/ ünlüsünün iki kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç AT döneminden itibaren bilinen /ɨ/ ünlüsüdür (*ɨ>ɨ). İkincisi uzun ünlüler bahsinde üzerinde durduğumuz *ɨ̃>ɨ̃ gelişmesiyle oluşmuş /ɨ/ ünlüsüdür.

2.2.1.2.1. İlk hecede /ɨ/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde /ɨ/ ünlüsü (*ɨ>ɨ) ilk hecede genellikle korunmuştur:

²³⁰ N. Üçok (1951) s. 70 ve Nevin Selen /ɨ/ ünlüsünü bir orta damak ünlüsü olarak değerlendirmektedirler.

²³¹ A.N. Baskakov (2006), s. 17–18

²³² Bkz. A.M. Şçerbak (1998), s.189; M.A. Çerkasskiy (1965), s.107; L. Bazin (1988), s.18

²³³ S. Eker (1998), s. 108

²³⁴ Nitekim, Kumukçada söz başında /ɨ/ ünlüsü bulunmaz.

ET ırak < AT *ırāk

Kök. ırak (Orh.) ‘uzak’; Uyg. ıraḡ (EUTS); Krh. yıraḡ (KB); Hrzm. ıraḡ (NF); Kıp. ıraḡ (CC) ~ yıraḡ (TZ); Çağ. ıraḡ (ŞD) ~ yıraḡ (LD); ETT ıraḡ (SN) (Krş. Krg., Alt. ırāk; Kzk. jırak; Kklp. cırak; Tuv., Trk. ırak; Hak. irax; Tat., Bşk. yırak; Özb. yirāk; Y.Uyg., Gag. yırak; Az. ırağ; Türkm. yirāk; Yak. irāx)

ET ısığ

Uyg. ısıt- (EUTS) ‘ısı-t-mak’; Krh. ısin- (KB); Kıp. ısı (MG) ~ ıssı (TA); Çağ. ısığ (BD); ETT ıssı (MŞ) (Krş. Bşk. yılı; Kzk. jılı; Krg. Tat. cılı; Özb. isi; Y.Uyg. issi; Az. isi; Türkm., Trk. ısı, Gag. yısı; Yak. issi)

ET kıl

Uyg. kıl (EUTS) ‘kıl’; Krh. kıl (KB); Hrzm. kıl (NF); Kıp. kıl (İM); Çağ. kıl (LD); ETT kıl (DK) (Krş. Tuv., Hak. xıl; Az. , Türkm. ğıl; Alt., Şor., Bşk., Kzk., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk., Yak. kıl)

ET kılıç < AT *kilič

Uyg. kılıç (EUTS) ‘kılıç’; Krh. kılıç (KB); Hrzm. kılıç (NF); Kıp. kılıç (CC) ~ kılınç (İM); Çağ. kılıç (ŞT); ETT kılıç (SN) (Krş. Kzk., Nog., Kklp., kılış; Bşk. kılıs; Özb. kılıç; Az. ğılınç; Türkm. ğılış; Krg., Tat., Y.Uyg., Gag., Trk. kılıç)

ET kısğa

Uyg. kısğa (EUTS) ‘kıs’; Krh. kısğa (KB); Hrzm. kısğa (NF); Kıp. kısğa (CC) ~ kıs (TA); Çağ. kısğa (BD) (Krş. Tuv., Alt., Şor., Bşk., Kzk., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg. kıska; Hak. xısxa; Az. ğısa; Türkm. gīsğa; Gag., Trk. kıs)

ET kış

Kök. kış (Orh.) ‘kış’; Uyg. kış (EUTS); Krh. kış (KB); Hrzm. kış (NF); Kıp. kış (CC); Çağ. kış (ŞT); ETT kış (DK) (Krş. Kzk., Kklp., Nog., Yak. kıs; Az., Türkm. ğış; Hak. xıs; Krg., Tuv., Şor, Tat., Bşk., Krç., Kmk., Özb., Y.Uyg., Trk. kış)

ET kız < AT kīz

Kök. kız (Orh.) ‘kız’; Uyg. kız (EUTS); Krh. kız (RN) ~ kīz (DLT); Hrzm. kız (ME); Kıp. kız (İM) ; Çağ. kız (LD); ETT. kız (DK) (Krş. Tuv., Alt., Şor kıs; Hak. xıs; Az. gız; Bşk., Kzk., Krg., Tat., Y.Uyg. Trk. kız; Türkm. gīz; Yak. kīz)

ET kızıl

Kök. kızıl (Orh.) ‘kızıl’; Uyg. kızıl (Ir.); Krh. kızıl (KB); Hrzm. kızıl (NF); Kıp. kızıl (TA); Çağ. kızıl (ŞT); ETT kızıl (DK) (Krş. Hak. xızıl; Özb. kızıl; Türkm. gızıl; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tuv., Alt., Kmk., Krç., Tat., Y.Uyg., Trk. kızıl; Yak. kihıl)

ET tırnağ

Uyg. tırnağ (EUTS) ‘tırnak’; Krh. tırnāg (KB); Hrzm. tırnağ (NF); Kıp. tırnağ (TA) ~ dırnağ (KF) ~ dırğak (DM); Çağ. tırnağ (ŞD); ETT tırnağ (DK) (Krş. Özb. tırnāk; Y.Uyg. tirmak; Az. dırnağ; Türkm. dırnak; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tat., Bşk., Kmk., Gag., Trk. tırnak)

ET yıl

Kök. yıl (Orh.) ‘yıl, sene’; Uyg. yıl (EUTS); Krh. yıl (KB); Hrzm. yıl (ME); Kıp. yıl (CC); Çağ. yıl (LD); ETT yıl (DK) (Krş. Kzk., Y.Uyg.jıl; Krg. cıl; Özb. yıl; Az. il; Bşk., Tat., Türkm., Trk. yıl)

ET yılığ

Uyg. yılığ (EUTS) ‘ılık’; Krh. ılığ ~ yılığ (DLT); Kıp. ılı (Kİ) ~ yılı (TZ) (Krş. Bşk. yılı; Kzk. jılı; Krg. ılık; Tat. cılı; Özb. ılık; Y.Uyg. illık; Az. ılığ; Türkm. yılı; Trk. ılık)

ET yılkı

Kök. yılkı (Orh.) ‘at sürüsü’; Uyg. yılkı (EUTS); Krh. yılkı (KB); Hrzm. yılkı (ME); Kıp. yılkı (İM); ETT ılkı (DK) (Krş. Krg., Tuv., Şor cılık; Kzk. jılkı; Nog., yılkı; Hak. çığlı; Alt. d’ılkı; Bşk., Tat., Trk. yılkı; Yat. Sılgı ‘at’)

/ı/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla korunmuştur. Bazı örneklerde ise çeşitli ses değişikliklerine uğramıştır:

2.2.1.2.1.1 ı>i

ı>i öndamaksıllaşması Tarihî Türk lehçelerinde az sayıda örnekte görülmüştür. Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz örneklerde ı>i değişmesi şu durumlarda ortaya çıkmıştır:

/ç/,/ş/,/t/,/y/ ünsüzlerinin ön damaksıllaştırıcı etkisiyle

/ı/ ünlüsünün nicelik bakımından zayıflığı ve vurgusuzluk

Birincil uzun ünlülerin kısalması

2.2.1.2.1.1.1 Ünsüzlerin etkisiyle oluşmuş ön damaksıllaşmalar

İnceltici etkisi bilinen /ç/,/ş/,/t/,/y/ ünsüzleri aşağıdaki örneklerde ı>i değişmesine sebep olmuştur:

ET biş-

Uyg. biş- (Ir.) ~ biş- (AY) 'pişmek, olgunlaşmak'; Hrzm. biş- (NF); Kıp. biş- (CC) ~ piş- (KK); Çağ.piş- (ŞD); ETT piş- (DK) (Krş. Bşk., Tat., Türkm., Az. biş-; Kzk. pis-; Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. piş-; Yak. pus-)

ET çiz-

Hrzm. çiz- (NF); Kıp. çiz- (CC) ~ çiz- (TA) 'çizmek' (Krş. Trk. çiz-)

ET tıl

Uyg. tıl ~ tıl (EUTS) 'dil'; Krh. dil (KB) ~ tıl (RN); Hrzm. tıl (NF); Kıp. tıl (CC); Çağ. tıl (BD); ETT dil (DK) (Krş. Tat., Bşk. tıl; Kzk., Kklp., Nog., Kmk., Krg., Özb., Y.Uyg. tıl; Az., Türkm., Gag., Trk. dil; Yak. tıl)

ET yıpar

Krh. yıpar ~ yıpar (DLT) 'güzel koku'; Kıp. ıpar (Kİ) ~ ıpar (CC) ~ ıpar (BM) ~ yıpar (TA)

2.2.1.2.1.1.2 Süre bakımından zayıflık ve vurgusuzluk

Türkçedeki /ı/ ünlüsünün süre bakımından diğer ünlülere oranla daha zayıf oluşu, özellikle vurgusuz hecelerde ve söz başında ön damaksıllaşmasına veya düşmesine yol açar.

ET inan-

Çağ. inan- (ŞD) ‘inanmak’; Kıp. inan- (TZ) ~ inan- (TA); ETT inan- (YZ) (Krş. Krg., KKlp., Nog., Hak., Türkm., inan-; Kzk. ıylan- nan-; Krç. iynan-; Özb. inàn; Y.Uyg. inen-; Bşk., Tat., Kmk., Az., Gag., Trk. inan-)

Birincil uzun ünlülerin kısalmasıyla ortaya çıkan ı>i öndamaksıllaşma örnekleri için bkz. 2.1.3.1.7. 2.

2.2.1.2.1.2. ı>u

Tarihî Türk lehçelerinde ı>u yuvarlaklaşması şu durumlarda ortaya çıkmıştır:

Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi

Sebebini tespit edemediğimiz yuvarlaklaşmalar

2.2.1.2.1.2. 1. Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle oluşmuş

yuvarlaklaşmalar

ı>u yuvarlaklaşması tespit ettiğimiz bir örnekte /w/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle oluşmuştur:

ET yığ-

Krh. yuwul- ~ yewül- (DLT) ‘yığmak, bir araya getirmek’

2.2.1.2.1.2. 2. Sebebini tespit edemediğimiz yuvarlaklaşmalar

Tarihî Türk lehçelerinde aşağıdaki örneklerde ı>u yuvarlaklaşmalarının sebebini tespit edemedik.

ET ıçgın-

Hrzm. uçğun- ~ ıçgın- (NF) ‘kaybolmak, kurtulmak’; ETT uçkun- (SN)

ET kıl-

Kıp. kıl- (KFT) ~ kıl- (İM) 'yapmak, etmek'

ET yıldı ~ yıldız

Krh. yulduz (DLT) 'yıldız'; Hrzm. yulduz (ME); Kıp. yulduz (TA); Çağ. yulduz (Krş. Bşk. yondo; Tat. yoldız; Kzk. juldız; Hak. cıltıs; Krç. culduz; Nog. yultuz; Krg., Kklp. cıldız; Özb. yulduz, Y.Uyg. jultuz; Az. ulduz ~ ildız; Türkm. yulduz; Gag., Trk. yıldız)

2.2.1.2.1.3. ı>a

ı>a genişlemesi tespit ettiğimiz örneklerde ikinci hecedeki /a/ ünlüsünün gerileyici benzeşmesi ile oluşmuştur:

ET ırak

Krh. yara- ~ yıra- (DLT) 'uzaklaşmak, ırak olmak' (Krş. Krş. Krg., Alt. ırāk; Kzk. jırak; Kklp. cırak; Tuv., Trk. ırak; Hak. irax; Tat., Bşk. yırak; Özb. yirāk; Y.Uyg., Gag. yırak; Az. irağ; Türkm. yirāk; Yak. irāx)

ET ıgaç < AT *ıgaç 'ağaç topluluğu, orman'

Hrzm. agaç (HŞ) ~ ıgaç (KE) 'ağaç'; Kıp. agaç (BV) ~ agaş (TZ); Çağ. agaç (ŞT); ETT agaç (SN) (Krş. Bşk., Hak. ağas; Kzk., Alt., Kklp., Nog., Şor. ağaş; Krg. cığaç; Tuv. ıyaş; Y. Uyg. yağaç; Az. ağac; Trk., Türkm. ağaç; Hlç. hagaç; Gag. āç)

ET ıgla- < AT *ıgla-

ETT agla- (MŞ) 'ağlamak' (Krş. Tuv. ıgla-; Hak. ılğa-; Alt. ıyla-; Özb. yiğle-; Y.Uyg. jiğli-; Trk., Az. ağla-; Türkm. āğla-; Gag. āla-)

2.2.1.2.1.3. ı>e

Bir örnekte rastlanılan ı>e genişlemesinde /y/ ünsüzü etkilidir. /y/ ünsüzünün bazı çağdaş lehçelerde ı>e genişlemesinde etkili olduğu bilinmektedir. Nitekim

Karaim Türkçesinde /y/ eşliğinde ı>e örnekleri görülmektedir. (Krş. AK kıyın > Kar. H. keyin ‘azap, ıstırap’; AK yumııtga > Kar. H. yemertka ‘yumurta’²³⁵)

ET yığ-

Krh. yewül ~ yuwul- (DLT) ‘yığmak, bir araya getirmek’

2.2.1.2.2. İlk hece dışında /ı/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde /ı/ ünlüsü ilk hece dışında genellikle korunmuştur:

ET ağız < AT *âgız

Uyg. ağız (İPKPH) ~ âgiz (Uyg. Br.); Krh. ağız (KB); Hrzm. ağız (NF); ağız (BV) ~ avuz (CC); Çağ. ağız (BD); ETT âgız ~ ağız (DK) (Krş. Bşk., Kzk. avız; Krg. ôz; Hak. âs; Krç. avuz; Alt. ôs; Özb. ağız; Y.Uyg. eğız; Gag. âz; Az. Türkm., Trk. ağız)

ET kıarı < AT *kâri

Uyg. kıarı (EUTS) ~ hkâri (Uyg. Br.) ‘yaşlı, koca, ihtiyar’; Hrzm. kan (NF); Kıp. karı (CC); Çağ. kıarı- ‘kocalmak, ihtiyarlamak (LD); ETT. kıarı (DK) (Krş. Türkm. gâri; Trk. karı)

AT *sâkın-

Uyg. sâkın- (Uyg. Br.) ~ sakın- ‘düşünmek’; Krh sâkınç ‘düşünce’ (DLT); Hrzm. sakın- (NF); Kıp. sakın- (BV); Çağ. sağın- (ŞH) ; (Krş. Türkm. sağın-)

AT *sârig

Kök. sarıg (Orh.) ‘sarı’; Uyg. sarıg (EUTS) ~ sârig (Uyg. Br.); Krh. sârig (DLT) ~ sarıg; Kıp. sarıg (İM) ~ sarı (BV) ~ saru (TA); Çağ. sarıg (LD); ETT sârar- ~ sarıg (DK) ~ saru (KY) (Krş. Türkm. sâri, Hlç. sâ^aruğ)

²³⁵ S. Eker (1998), s. 116

ET yılkı

Kök. yılkı (Orh.) ‘at sürüsü’; Uyg. yılķı (EUTS); Krh. yılķı (KB); Hrzm. yılķı (ME); Kıp. yılķı (İM); ETT ılķı (DK) (Krş. Krg., Tuv., Şor cılķı; Kzk. jılķı; Nog., yılķı; Hak. çıĝlı; Alt. d’ılķı; Bşk., Tat., Trk. yılķı; Yat. Sılĝı ‘at’)

ET kılıç < AT *kılıç

Uyg. kılıç (EUTS) ‘kılıç’; Krh. kılıç (KB); Hrzm. kılıç (NF); Kıp. kılıç (CC) ~ kılınç (İM); Çaĝ. kılıç (ŞT); ETT kılıç (SN) (Krş. Kzk., Nog., Kklp., kılış; Bşk. kılıs; Özb. kılıç; Az. ĝılınç; Türkm. ĝılış; Krg., Tat., Y.Uyg., Gag., Trk. kılıç)

ET kızıl

Kök. kızıl (Orh.) ‘kızıl’; Uyg. kızıl (Ir.); Krh. kızıl (KB); Hrzm. kızıl (NF); Kıp. kızıl (TA); Çaĝ. kızıl (ŞT); ETT kızıl (DK) (Krş. Hak. xızıl; Özb. kızıl; Türkm. gızıl; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tuv., Alt., Kmk., Krç., Tat., Y.Uyg., Trk. kızıl; Yak. kihil)

/ı/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında çoğunlukla korunurken, az sayıda örnekte çeşitli ses değışikliklerine uğramıştır:

2.2.1.2.2.1. ı>a

İlk hece dışındaki ı>a genişlemesi özellikle Uygur Türkçesi döneminde rastlanılan bir ses olayıdır. ı>a genişlemesi ilk hecedeki /a/ ünlüsünün ilerleyici etkisiyle oluşmuştur.

ET ağız < AT *āğız

Uyg. ağaz (EUTS) ~ ağız (İPKPH) ~ āgiz (Uyg. Br.) ‘ağız’ (Krş. Bşk., Kzk. avız; Krg. ōz; Hak. ās; Krç. avuz; Alt. ōs; Özb. āĝız; Y.Uyg. eĝiz; Gag. āz; Az. Türkm., Trk. aĝız)

ET ağır < AT āğır

Uyg. ağar (Üİ) ~ ağır (Mayt.) ‘ağır, değerli’ (Krş. Bşk., Tat., Kzk. avır; Krç. avur; Krg. ōr; Tuv., Hak., Alt. ār; Y. Uyg. eĝir; Özb. āĝır; Gag. ar; Az., Türkm., Trk. ağır)

ET adğır

Uyg. adğar (Mayt) ~ adğır (Ir.) ‘aygır’ (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Alt., Trk., Türkm. aygır; Tuv. asqır; Hak. asxır; Özb., Y.Uyg., Az. ayğır; Gag. haygır)

ET қапіғ

Uyg. kapağ (İPKPH) ~ қапіғ (AY) ‘kapı’ (Krş. Az. ğapı; Türkm. gapı; Gag. kapu)

ET yaratıғ

Uyg. yaratağ ~ yaratıғ (EUTS) ‘süs, bezek’

Uygur Türkçesi dışında, Karahanlı ve Kıpçak Türkçelerinde az sayıda örnekte ı>a genişlemesi örneği vardır:

ET arwıř

Krh. arwař ~ arwıř (DLT) ‘sihir, büyük afsun’

ET arığ < AT ârığ

Kıp. arav (CC) ~ arıq (KF) ~ arov (CC) ~ arı (İM)~ aru (TA) ~ uru (KK) ‘temiz’

ET yanglıq ‘yanlış, hata’

Kıp. yañal- (Kİ) ~ yangıl- (MG) ‘yanılmak’

2.2.1.2.2.2. ı>o

Kıpçak Türkçesinde görülen ı>o yuvarlaklaşması, /v/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle meydana gelmiştir:

ET arığ < AT ârığ

Kıp. arov (CC) ~ arıq (KF) ~ arav (CC) ~ arı (İM)~ aru (TA) ~ uru (KK) ‘temiz’ (Krş. Alt. aru; Trk. arı)

ET asıғ ~ âsig < AT âsig

Kıp. asov (CC) ‘yardım, fayda’

ET tatıĝ

Kıp. tatov (CC) ~ tatıĝ (İM) ~ tat (TA) ‘tat, yemek’

2.2.1.2.2.3. ı>i

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki ı>i öndamaksıllaşması d>y sürecindeki /d/ ve /t/ ünsüzünün inceltici etkisiyle oluşmuştur:

ET adın

Krh. edin ~ adın (DLT) ‘başka, yabancı’

ET adır-

Krh. edür- ~ adır- ~ ödür- ~ üdür- udur- (DLT) ‘ayırarak’

ET amtı

Uyg. emti ~ amtı ~ amdı (EUTS) ‘şimdi’

2.2.1.2.2.4. ı>ö

ı>ö yuvarlaklaşmasını Karahanlı Türkçesi dönemine ait iki örnekte tespit ettik. Bu örneklerde de ı>ö yuvarlaklaşması öyle tahmin ediyoruz ki, ilk hecedeki a>e değişmesinin ardından gerçekleşmiştir:

ET adır-

Krh. ödür- ~ adır- ~ edir- ~ üdür- udur- (DLT) ‘ayırarak’

ET amrıl-

Krh. emrül- ~ amrıl- (DLT) ‘sakinleşmek’

2.2.1.2.2.5. ı>u

İlk hece dışındaki ı>u yuvarlaklaşması Tarihî Türk lehçelerinde Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde ve de karaktersitik bir özellik olarak Eski Türkiye Türkçesinde görülmektedir. Çoğunlukla kelime sonundaki –g ve –ğ seslerin

erimesiyle oluşmuş bu değişim Eski Türkiye Türkçesindeki en önemli ses olaylarından biridir:

ET kapığ

Krh. kapuğ (KB); Hrz. kapuğ (ME); Kıp. kapu (TZ) ~ kapı (BM) ~ kabı (DM); ETT kapu (YZ) (Krş. Az. gapı; Türkm. gapı; Gag.kapu; Trk. kapı)

AT *sâriğ

Kıp. saru (TA) ~ sariğ (İM) ~ sarı (BV) ~; Çağ. sariğ (LD); ETT saru (KY) ~ sârar- ~ sariğ (DK) ~ (Krş. Türkm. sâri, Hlç. sâ^aruğ)

ET ariğ < AT *ârıg

Kıp. aru (TZ) ~ uru (KK) ~ arov (CC) ~ arı (İM) ~ ariğ (BV) ‘arı, temiz’; ETT aru (KG) (Krş. Alt. aru; Trk. arı)

2.2.1.2.3. İstatistiksel değerlendirme

2.2.1.2.3.1. İlk hecede

Tarihî Türk lehçelerinde /i/ ünlüsü ilk hecede genellikle korunmuştur. Buna rağmen bazı örneklerde ı>i; ı>u; ı>a; ı>e ses değişimleri görülmektedir. Bu değişimler Tarihî Türk lehçelerinde dönemlere göre ve yüzdelik oran olarak aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrz.	Kıp.	Çağ.	ETT
ı>i	-	% 8	% 8	% 12	% 20	% 12	% 12

Tablo 83. Tarihî Türk lehçelerinde ı>i değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrz.	Kıp.	Çağ.	ETT
ı>u	-	-	% 8	% 8	%8	% 4	-

Tablo 84. Tarihî Türk lehçelerinde ı>u değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ı>a	-	-	% 4	%4	% 4	% 4	% 8

Tablo 85. Tarihî Türk lehçelerinde ı>a değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ı>e	-	-	% 4	-	-	-	-

Tablo 86. Tarihî Türk lehçelerinde ı>e değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecedeki /ı/ ünlüsünün genel görünümünü elde ettiğimiz bilgilerden verilerden hareketle aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT ı
Köktürkçe	ı (% 100)
Uygur Türkçesi	ı (% 92), i (% 8)
Karahanlı Türkçesi	ı (% 76), i (% 8), u (%8), a (% 4), , e (% 4)
Harezmi Türkçesi	ı (% 76), i (% 12), u (%8), a (% 4)
Kıpçak Türkçesi	ı (% 68), i (% 20), u (%8), a (% 4)
Çağatay Türkçesi	ı (% 80), i (% 8), u (%4), a (% 4)
Eski Türkiye Türkçesi	ı (% 80), i (% 12), a (% 8)

Tablo 87. Tarihî Türk lehçelerinde /ı/ ünlüsünün ilk hecedeki görünümü

2.2.1.2.3.2. İlk hece dışında

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında /ı/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur. Buna rağmen çeşitli sebeplere bağlı olarak ı>a, ı>o, ı>i ve ı>ü yönünde değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimlerin istatistiksel olarak görünümü aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ı>a	-	% 25	-	-	%17	-	-

Tablo 88. Tarihî Türk lehçelerinde ı>a değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ı>o	-	-	-	-	%17	-	-

Tablo 89. Tarihî Türk lehçelerinde ı>o değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ı>i	-	% 5	% 14,2	-	-	-	-

Tablo 90. Tarihî Türk lehçelerinde ı>i değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ı>ü	-	-	% 14,2	-	-	-	-

Tablo 91. Tarihî Türk lehçelerinde ı>ü değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
ı>u	-	-	% 7,1	%11,1	%11,7	-	%30

Tablo 91. Tarihî Türk lehçelerinde ı>u değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede dışındaki /ı/ ünlüsünün genel görünümünü aşağıdaki tabloda görmemiz mümkündür:

	AT ı
Köktürkçe	ı (% 100)
Uygur Türkçesi	ı (% 70), a (%25) i (% 5)
Karahanlı Türkçesi	ı (% 64,2), i (% 14,2), ü (% 14,2), u (%7,1)
Harezmi Türkçesi	ı (% 88,8), u (%11,1)
Kıpçak Türkçesi	ı (% 53), a (%17), o (% 17), u (%11,7)
Çağatay Türkçesi	ı (% 100)
Eski Türkiye Türkçesi	ı (% 70), u (%30)

Tablo 92. Tarihî Türk lehçelerinde /ı/ ünlüsünün ilk hece dışındaki görünümü

2.2.1.3. o

/o/ nitelik özellikleri bakımından kalın, yuvarlak, geniş bir art damak ünlüsüdür. Aynı zamanda normal süreli bir ünlüdür. Türkçedeki İlk ünlülerin veya Türkçedeki ana ünlü fonemlerin /a/, /i/ ve /u/ olduğu yaygın bir kanaattir. Buna göre /o/ ünlüsü Türkçenin İlk fonolojik sisteminin rekonstrüksiyonu içinde yer almaz. Bizim de katıldığımızı bu görüşe göre /o/ ünlüsü Türkçede daha sonra gelişen bir ünlüdür. J. Grunzel Türk ünlü sisteminin dört aşamadan geçtikten sonra bugünkü sekiz ünlülü temel sisteme ulaştığını söyler. Grunzel'e göre /o/ ünlüsü, /a/, /i/ ve /u/ üçlü fonolojik sistemin ikinci aşamasında /u/ ünlüsünden gelişmiştir.²³⁶ Çerkessiy de /o/ünlüsünü, Türkçenin ilk fonolojik sistemi içinde değerlendirmez. Çerkessiy'e göre /o/ ünlüsünün ortaya çıkışı çok yakın bir tarihtedir. Çerkessiy daha Orhun devrinde Türk ünlü sisteminin /a/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerinden oluştuğunu bu ünlülerin her birinin ikiye ayrılmasıyla /e/, /ı/, /o/, /ö/ ünlülerinin oluştuğu iddia etmektedir. (Bkz. 1.1.3.) Bu konudaki diğer görüşler de ayrışmanın zamanı dışında aşağı yukarı aynıdır. Netice itibariyle /o/ ünlüsü, tarihî kesin olarak bilinmemekle birlikte /u/ ünlüsünden gelişmiştir.

²³⁶ Bkz. A.M. Şçerbak (1998), s. 189

Tarihî Türk lehçelerinde /o/ ünlüsünün iki kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç AT döneminden itibaren bilinen /o/ ünlüsüdür (*o>o). İkincisi ise *ō>o gelişmesiyle oluşmuş /o/ ünlüsüdür. /ō/ Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla kısalarak, normal süreli /o/'ya karışmıştır. (ō>o gelişimi için bkz. 2.1.3.2.1.3.)

2.2.1.3.1. İlk hecede /o/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde /o/ ünlüsü (*o>o) ilk hecede genellikle korunmuştur:

ET o

Uyg. o (EUTS) 'o şahıs zamiri ve işaret sıfatı'; Krh. o (KB); Hrzm. o ~ ol (ME); o (BV) ~ ol (CC); Çağ. o (ŞD); ETT o ~ ol (SN) (Krş. Bşk., Tat. ul; Krg. al; Özb., Y.Uyg. u; Türkm. ol; Kzk., Az., Trk. o)

ET ogul

Kök. ogul (Orh.) 'oğul'; Uyg. oğul (Ir.); Krh. oğul (KB); Hrzm. oğul (NF); Kıp. oğul (TA) ~ ovul (CC) ~ ol (TZ); oğul (ŞD) ~ oğıl (ŞT); ETT oğul (DK) (Krş. Kzk. uğul ~ ul; Krg. ül; Tat., Kklp. ul; Nog. uwıl; Özb. oğıl; Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. oğul; Yak. uol)

ET ortu

Kök. ortu (Orh.) 'orta'; Uyg. ortu ~ ordu (EUTS); Krh. ortu (KB); Hrzm. orta (NF); Kıp. orta (TA); Çağ. orta (ŞD); ETT orta (SN) (Krş. Krg., Alt., Yak. orto; Y.Uyg. ōrta; Tuv. ortu; Hak. ortı; Tat., Bşk. urta; Özb. orte; Kzk., Kklp., Şor, Y.Uyg., A., Türkm., Gag., Trk. orta)

ET ot

Kök. ot (Orh.) 'ot'; Uyg. ot (Ir.); Krh. ot (KB); Hrzm. ot (ME); Kıp. ot (CC); Çağ. ot (ŞT); ETT ot (DK) (Krş. Tuv. o't; Tat. ut; Hak., Alt., Şor, Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg. A., Türkm., Trk., Yak. ot; Çuv. vut)

ET otuz

Kök. otuz (Orh.) ‘30’; Uyg. otuz (EUTS); Krh. otuz (KB); Hrzm. otuz (NF); Kıp. otuz (İM); Çağ. otuz (ŞD) ~ ottuz (BD); ETT otuz (DK) (Krş. Bşk., Tat. utız; Kzk. otız; Alt. odus; Özb. ottiz; Gag. yotuz; Krg., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. otuz; Yak. otut)

ET bod

Kök. bod (Orh.) ‘boy, kabile’; Uyg. bod (EUTS); Krh. bod (RN); Hrzm. bod ~ boy (NF); Çağ. boy (LD); ETT boy (MŞ) (Krş. Bşk., Tat., buy; Kzk., Krg., Kklp., Nog., Kmk., Krç., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. boy)

ET boz

Kök. boz (Orh.) ‘boz’; Uyg. boz (Ir.); Krh. boz (KB); Hrzm. boz (ME); Kıp. boz (TA); Çağ. boz (LD); ETT boz (DK) (Krş. Bşk. buz; Gag. bōz; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. boz)

ET kodi

Uyg. kodi (EUTS) ‘koyu’; Krh. koyuğ (KB); Hrzm. koyuğ (NF); Kıp. koyuğ (İM) ~ koyu (BV); (Krş. Bşk., Tat., Krg. kuyı; Kzk. koyuv; Kklp. koyıv; Nog. koyı; Özb. kuyuk; Y. Uyg. koyuk, Türkm. goyı; Gag., Trk. koyu; Yak. xoyuu)

ET kod- ~ kot-

Kök. kod- ~ kot- (Orh.) ‘koymak, bırakmak’; Uyg. kod- ~ koy- (EUTS); Krh. kod- ~ kot- koy- (DLT); Hrzm. ko- (ME); Kıp. koy- (CC) ~ ko- (İN) ~ kol- (TA); Çağ. koy- (ŞT); ETT koy- (DK) ~ ko- (MŞ) (Krş. Bşk., Tat., kuy-; Az., Türkm. goy-; Özb., Y.Uyg., Trk. koy-)

ET kon-

Kök. kon- (Orh.) ‘konmak’; Uyg. kon- (Ir.); Krh. kon- (DLT); Hrzm. kon- (NF); Kıp. kon- (İM); Çağ. kon- (BD); ETT kon- (SN) (Krş. Bşk., Tat. kun-; Az., Türkm. gon-; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg., Trk. kon-)

ET kork-

Kök. kork- (Orh.) 'korkmak'; Uyg. qorq- (EYTS); Krh. qorq- (KB); Hrzm. qorq- (NF); Kıp. qorq- (İM) ~ qorñ- (CC); Çağ. qorq- (ŞT); ETT qorñ- (SN) (Krş. Bşk., Tat. kurk-; Az. qorx-; Türkm. gork-; Krg. Kzk., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. kork-)

ET qori-

Uyg. qori- (EUTS) 'korumak'; Krh. qoru- (KB); Hrzm. qoru- (ME); Kıp. qoru- (TA); ETT qoru- (DK) (Krş. Kzk. korğav; Krg. korğō; Özb. kori-; Y.Uyg. koğdi-; Türkm. gōra-; Az. goru-; Trk. koru-)

ET toğ-

Uyg. toğ- (EUTS) 'doğmak'; Krh. tog- (DLT); Hrzm. toğ- (ME); toğ- (İM) ~ tov- (CC) ~ tuv-(CC); do- (Kİ); Çağ. dog- (LD) ~ tuğ- (ŞT); ETT toğ- (DK) (Krş. Krç., Kklp., Nog., Tat., Kmk., Krç. tuw-; Alt., Krg., tū-; Özb., Y.Uyg. tuğ-; Az., Türkm., Trk. doğ-)

ET tolı

Uyg. tolı ~ tolu (EUTS) 'dolu'; Krh. tolı (KB) ~ tolu (RN); Hrzm. dolu ~ tolu (ME); toluğ (NF); Kıp. tolu (İM) ~ toluğ (CC) ~ tolı (TZ); Çağ. tola (LD); ETT tolu (SN) (Krş. Bşk., Tat. tulı; Kzk., Kklp., Nog. tolı; Krg., Alt. tolo; Özb. tolık; Y.Uyg. toluk; Hak., Az., Trk. dolu; Türkm. dōlı)

ET tokuz < AT *toküz

Kök. tokuz (Orh.) '9'; Uyg. doquz (Ir.); Krh. toquz (RN); Hrzm. toquz (NF); Kıp. toqquz (İM) ~ toquz (BM) ~ taquz (TZ) ~ doqız (KF) ~ doquz (Gİ); Çağ. toqquz (LD); ETT toquz (DK) (Krş. Krg. toğuz; Kzk., Kklp., Nog. toğız; Tuv. tos; Hak., Şor togus; Az. doğğuz; Türkm., Gag., Trk. dokuz; Hlç. toquz; Yak. toğus)

/o/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla korunurken, sınırlı sayıda örnekte çeşitli ses değişikliklerine uğramıştır:

2.2.1.3.1.1. o>u

o>u daralması daha çok Kıpçak Türkçesinde karşılaştığımız bir ses olayıdır. Dudak ünlülerinin nitelikleriyle ilgili değişikliklerin çoğunu Codex Cumanicus'ta görmekteyiz. Bunu, bugün modern Kıpçakçada özellikle de Başkurt ve Tatar Türkçelerinde dudak ünlüleriyle ilgili nitelik değişikliklerinin ilk örnekleri olarak değerlendirilebilir. Zira Codex Cumanicus'un dili bizzat eserde Tatar dili olarak adlandırılmıştır. Bu çerçevede bu örnekler "başlangıcı XIV hatta XIII. yüzyıla değin uzanabilen Kıpçakça bir fonetik gelişimin göstergesidir."²³⁷

o>u daralması Kıpçak Türkçesinde (Codex Cumanicus'ta) sıklıkla, diğer Tarihî Türk lehçelerinde ise sınırlı sayıda örnekte ve dağınık olarak görülmektedir:

ET ortu

Krh. utru ~ otu ~ otra ~ ortu (DLT) 'orta' (Krş. Krg., Alt., Yak. orto; Y.Uyg. orta; Tuv. ortu; Hak. ortı; Tat., Bşk. urta; Özb. orte; Kzk., Kklp., Şor, Y.Uyg., A., Türkm., Gag., Trk. orta)

ET bog-

Kıp. buv- (CC) ~ boğ- (TA) ~ bo- (TZ) 'boğmak' (Krş. Kzk., Krç. buv-; Bşk. bıw-; Krg., Tat. bu-; Tuv. bōr-; Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. boğ-)

ET toğ-

Kıp. tuv- (CC) ~ tov- (CC) ~ toğ- (İM) ~ do- (Kİ); Çağ. tuğ- (ŞD) ~ toğ- (LD) 'doğmak' (Krş. Krç., Kklp., Nog., Tat., Kmk., Krç. tuw-; Alt., Krg., tū-; Özb., Y.Uyg. tuğ-; Az., Türkm., Trk. doğ-)

ET soğık

Kıp. suvuk (CC) ~ sovuğ (TZ) ~ savuñ (CC) ~ savut (İM) 'soğuk' (Krş. Bşk. hıyık; Tat. suık; Kzk., Nog., Kklp. suvık; Krg., Gag. sūk; Tuv., Alt. sōk; Hak. sōh; Özb. sàvuk; Az. soyug; Türkm. sovuk; Y.Uyg., Trk. soğuk)

²³⁷ S. Eker (1998), s. 120

2.2.1.3.1.2. o>a

o>a düzleşmesi Tarihî Türk lehçelerinde Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde görülür. Tespit ettiğimiz örneklerde düzenli bir o>a değişmesi görülmektedir. Bu durum adı geçe lehçelerde böyle bir fonetik eğilim olduğunu göstermektedir. Nitekim A. Cevat Emre TZ'den hareketle “darı genişletmek temayülü az sayıda yumuk vokalli temelde de görülmektedir: danguz < toñuz; tağuz < tokuz” tespitinde ve Çağatay Türkçesindeki savuk < soğık, kavla- < kovala- örneklerinden hareketle de “Bu lehçede, daha çok, yumuğu genişletmek, ov hecesini av yapmak temayülü vardır”²³⁸ tespitinde bulunmaktadır. Örneklere bakarak Kıpçak ve Çağatay Türkçelerine ilaveten Harezmi Türkçesinde de böyle bir düzleşme temayülünün olduğunu belirtmemiz gerekir.

ET kov-

Hrzm. kav- (HŞ) ‘kovmak’; Kıp. kav- (MG) ~ kov- (İM); Çağ. kav- (LD) (Krş. Bşk. kıv-; Kzk. kuv-; Krg. kū; Tat.kū; Özb. kuv-; Az. gov-; Türkm., Trk. kov-)

ET soğık

Hrzm. sawuk (NF) ‘soğuk’; Kıp. savuh (CC) ~ savut (İM) ~ suvuk (CC) ~ sovuğ (TZ) ~; Çağ. savuh (ŞT) (Krş. Bşk. hıyık; Tat. suık; Kzk., Nog., Kklp. suvık; Krg., Gag. sūk; Tuv., Alt. sōk; Hak. sōh; Özb. sāvuk; Az. soyug; Türkm. sovuğ; Y.Uyg., Trk. soğuk)

ET tokuz < AT *toküz

Kıp. takuz (TZ) ~ tokuz (TA) ~ tokğuz (İM) ~ doğız (KF) ~ doğuz (Gİ) ‘9’ (Krş. Krg. toğuz; Kzk., Kklp., Nog. toğız; Tuv. tos; Hak., Şor togus; Az. doğğuz; Türkm., Gag., Trk dokuz; Hlç. tokuz; Yak. toğus)

²³⁸ A. C. Emre (1949), s. 206-207

ET tonguz

Kıp. danğuz ~ danğkuz (TZ) ~ tağuz (DM); toñuz (Kİ) ~ tonğuz (CC) ‘domuz’ (Krş. Krg., Kmk., Türkm. doñuz; Kzk., Kklp., Nog., doñız; Tat. duñgız; Kmk., Türkm. doñuz; Krç. toñuz; Özb. tongız; Y.Uyg. toñguz; Az. donuz; Gag., Trk. domuz)

ET yoğurt ~ yorgurt

Kıp. yağurt (TA) ~ yavurt (TZ) ~ yoğurt (BV) ~ yuğurt (CC) ‘yoğurt’

2.2.1.3.2. İlk hece dışında /o/ ünlüsü

Türkçe ilk hece ünlüleri bakımından daha zengin bir dildir. Nitekim “ilk hece dışındaki hecelerin ve münhasıran eklerin vokalizmi fonoloji bakımından daha az çeşitlilik arz eder.”²³⁹ Bunun sebebi ise Türkçede ilk hece dışında /o/ ve /ö/ ünlülerin aslî olarak bulunmayışıdır. Aslî olarak demekten ziyade zira çeşitli ses hadiseleri neticesinde ilk hece dışında da /o/ ve /ö/ ünlüleri görülmektedir. Eski Türkçede Brahmi metinleri hariç ilk hece dışında /o/ ve /ö/ ünlüleri bulunmamaktadır: “Bütün ünlüler, ön, iç ve son seste bulunabilirler. o,ö; muhakkak ilk hecede bulunur, fakat Brahmi yazısında bazı yazmalar, birinci hecenin dışında da, dudak ünlüsünden sonra o/ö < /i/’ye sahiptir.”²⁴⁰ A.Von Gabain ilk hece dışındaki /o/ ve /ö/ ünlülerinin Brahmi metinlerindeki varlığını göstermekle beraber, bu konudaki terettüdünü ifade etmektedir: “ Brahmi yazısında, Tibet yazılı bazı parçalarda olduğu gibi, ikinci hecede bir o, ö mevcuttur. Yine de yazı, diğer yazı türlerindeki metinleri de, aynı şekilde okumaya zorlamaz. Uygurcanın devamı sayılabilecek olan bugünkü Tarançi’de, o,ö’nün birinci hecede var olduğunu kabul etmek temayülü vardır.”²⁴¹

Brahmi metinleri dışında, ikinci hecedeki /o/ ünlüsüne Tarihî Türk lehçelerinde Codex Cumanicus’ta rastlamaktayız. Codex’de ikinci heceki /o/’lar az önce de bahsettiğimiz gibi aslî değildir. Dudak ünsüzleri /v/ ve /w/ eşliğinde görülen yuvarlaklaşmalardan veya büzülmelerden ibarettir:

AT *ārīg ‘temiz’ > CC arov; ET buzağı ‘buzağı’ > CC buzov; DLT yamağ ‘yama’ > CC yamow; DLT sawur- ‘savurmak’ > CC sowor- vb.

²³⁹ L. Bazin (1988), s. 17

²⁴⁰ A.V. Gabain (1988), s. 36

²⁴¹ A.V. Gabain (1988), s. 37

2.2.1.3.3 İstatistiksel değerlendirme

Tarihî Türk lehçelerinde /o/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur. Bunun yanında Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren o>a ve o>u yönünde değişimler görülmektedir. Bu değişimlerin istatistiksel olarak görünümü aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
o>a	-	-	-	% 8	%16	% 8	-

Tablo 93. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede o>a değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
o>u	-	-	% 4	-	% 8	-	-

Tablo 94. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede o>u değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecedeki /o/ ünlüsünün genel görünümünü aşağıdaki tabloda görmemiz mümkündür:

	AT o
Köktürkçe	O (% 100)
Uygur Türkçesi	O (% 100)
Karahanlı Türkçesi	o (% 96), u (% 4)
Harezm Türkçesi	o (% 92), a (% 8)
Kıpçak Türkçesi	o (% 76), a (% 16), u (% 8)
Çağatay Türkçesi	o (% 92), a (% 8)
Eski Türkiye Türkçesi	O (% 100)

Tablo 95. Tarihî Türk lehçelerinde /o/ ünlüsünün ilk heceki görünümü

2.2.1.4. u

/u/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından kalın, dar, yuvarlak bir art damak ünlüsüdür. Nicelik özelliği bakımından ise normal süreli bir ünlüdür. /a/ ve /i/ ünlülerinden sonra Türkçenin ilk fonolojik sisteminin rekonstrüksiyonu içinde yer alan üçüncü ünlüdür.

Tarihî Türk lehçelerinde /u/ ünlüsünün iki ayrı kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç AT döneminden itibaren bilinen /u/ ünlüsüdür (*u>u). İkincisi ise AT'de varlığı tasarlanan ve Tarihî Türk lehçelerinde bazı seslik izler bırakarak veya hiçbir seslik iz bırakmadan normal süreli karşılığa dönüşerek kısalan /u/ (*ü>u) ünlüsüdür. (ü>u gelişimi için bkz. 2.1.3.2.1.4.)

2.2.1.4.1. İlk hecede /u/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede /u/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur:

ET bulıt

Kök. bulıt (Orh.) 'bulut'; Uyg. bulıt (Mayt.) ~ bulut (EUTS); Krh. bulıt (RN); Hrzm. bulıt (NF) ~ bulut (KE); bulıt (TZ) ~ bulut (TA); Çağ. bulıt (SD) ~ bulut (LD); ETT bulıd (SN) ~ bulud (KG) (Krş. Bşk. bolot; Tat. bolıt; Hak., Şor pulut; Kklp., Nog. bulıt; Az. bulud Kzk., Krg., Tuv., Alt., Krç., Özb., Y.Uyg., Türkm., Gag., Trk. bulut; Yak. bılıt)

ET buñ

Kök. buñ (Orh.) 'sıkıntı, keder'; Uyg. muñ ~ müñ ~ mıñ (EUTS); Krh. muñ (DLT); Hrzm. muñ (NF); Kıp. muñ (TZ); Çağ. muñ (LD); ETT buñ (DK)

ET buz < AT büz

Uyg. buzluğ (EUTS) 'buzluk'; Krh. buz (KB); Kıp. buz (TA); ETT buz (DK) (Krş. Bşk., Tat. boz; Kzk., Krg. Özb., Y.Uyg. muz; Az., Gag., Trk. buz; Türkm. büz; Yak. būs ~ mūs; Hlç.bū^uz)

ET buz-

Kök. buz- (Orh.) 'bozmak'; Uyg. buz- (Mayt.); Krh. buz- (KB); buz- (NF) ~ boz- (ME); Kıp. buz- (CC) ~ boz- (TZ); Çağ. buz- (BD) ~ boz- (ŞD) (Krş. Tuv., Krç., Alt., Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., buz-; Hak. pus-; Az. poz-; Bşk., Tat., Türkm., Gag., Trk. boz-)

ET buzağı

Uyg. buzağı (EUTS) ~ bozağı (Ir.); Krh. buzağı (RN); Hrzm. buzağı (NF); buzağı (TA) ~ buzav ~ buzov (CC); ETT buzağı (DK) (Krş. Bşk. bızav; Kzk., Türkm. buzav; Tat. bozav; Krg. mūzo; Tuv. bızā; Hak. pizo; Krç., Az. buzov; Özb. buzàğ; Y.Uyg. mozay; Gag. buzā ~ bizā; Trk. buzağı)

ET tuman

Uyg. tuman (Ir.) 'duman'; Krh. tuman (KB); Kıp. tuman (TZ); Çağ. tuman (ŞD); ETT tuman (SN) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Y.Uyg. tuman; Az., Gag. Trk. duman; Türkm. dumān)

ET kulkak

Kök. kulkak (Orh.) 'kulak'; Uyg. kılkaç ~ kılğak ~ kılak (EUTS); Krh. kılğak (KB); Hrzm. kılak (NF); Kıp. kılak (TZ) ~ kılak (TA); Çağ. kılak (ŞT); ETT kılak (SN) ~ kılak (DK) (Krş. Hak. xulax; Bşk., Tat. kolak; Özb. kulàk; Az. gılak; gulak Türkm.; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tuv., Alt., Y.Uyg., Gag., Trk. kulak; Yak. kulğax)

ET kuruğ

Uyg. kuruğ (EUTS); Krh. kuruğ (KB); Hrzm. kuruğ (NF); Kıp. kuru (İM) ~ kırı (GT) ~ köru (TZ); Çağ. kuruğ (LD); ETT kırı (DK) (Krş. Bşk. koro ~Tat. kırı; Kzk. kurğak; Hak. huruğ; Özb., Y.Uyg. kuruk; Az. guru, Türkm. gūrı; Krg., Trk. kuru)

ET kuş

Kök. kuş (Orh.) 'kuş'; Uyg. kuş (Ir.); Krh. kuş (KB); Hrzm. kuş (NF); Kıp. kuş (İM); kuş (ŞT); ETT kuş (DK) (Krş. Bşk., Tat. koş; Kzk., Kklp.kus; Hak. xus; Az. guş; Krg., Tuv., Alt., Şor, Özb., Türkm, Gag. Trk. kuş; Yak. kus 'ördek')

ET kuduğ

Uyg. kuduğ (EUTS) 'kuyu'; Krh. kuduğ ~ kuyuğ (DLT); Hrzm. kuyuğ ~ kudu (NF); Kıp. kuyu (CC) ~ kuyuğ (İM) ~ kuyı (DM); Çağ. kuyı (ŞT); kuyu (DK) (Krş. Bşk. koyo; Tat. koyı; Krg., Özb., Y.Uyg. kuduk; Kklp. kudık; Nog. kuyı; Az. guyu; Türkm. guyı; Trk. kuyu)

ET uç-

Kök. uç- (Orh.) 'uçmak'; Uyg. uç- (Ir.); Krh. uç- (KB); Hrzm. uç- (ME); Kıp. uç- (TZ) ~ uş- (KK); Çağ. uç- (LD); ETT uç- (DK) (Krş. Kzk., Kklp., Tuv. uş-; Bşk. os-; Tat. oç-; Krg., Hak., Alt., Şor, Özb., Y.Uyg., Trk. uç-)

ET uluğ

Kök. uluğ (Orh.) 'ulu, büyük, yaşlı'; Uyg. uluğ (EUTS); Krh. uluğ (KB); Hrzm. uluğ (NF); Kıp. ulu (CC) ~ uluğ (İM) ~ ullu (GT); Çağ. uluğ (LD) ~ uluğ (ŞD) ~ ullı (BD) ~ ulı (ŞT); ETT ulu (SN) (Krş. Kzk., Türkm. ulı; Kklp., Nog.ullı; Bşk. olo; Tat. olı; Özb., Y.Uyg. uluğ; Krg., Az. Trk. ulu)

ET uruğ

Kök. uruğ (Orh.) 'boy, kabile'; Uyg. uruğ (EUTS); Krh. uruğ (DLT); Hrzm. uruğ (NF); Kıp. uruñ (CC); Çağ. uruk (ŞD); ETT uruğ ~ uruk (DK)

ET ut-

Kök. ut- (Orh.) 'oyunda kazanmak'; Uyg. ut- (EUTS); Krh. ut- ~ üt- ~ öt- (DLT); Kıp. ut- (TZ); Çağ. ut- (LÇ); ut- ; ETT ut- ~ üt- (SN)

ET uzun < AT *uzūn

Kök. uzun (Orh.) 'uzun'; Uyg. uzun (Ir.); Krh. uzun (DLT); Hrzm. uzun ~ uzın (NF); Kıp. uzun (TA); Çağ. uzun (LD); uzun (DK) ~ uzın (SN) (Krş. Tat., özın; Bşk. özön; Kzk., Nog., Kklp. uzın; Türkm. uzın; Kmk., Krç., Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Gag., Trk. uzun)

ET yuyka

Kök. yuyka (Orh.) ‘yufka’; Uyg. yuka (AY); Krh. yuğa (DLT); Hrzm yuwka (ME); Kıp. yuğa (BV); Çağ. yubka (LütD); yuğa (SN) (Krş. Özb. yubka; Y.Uyg. jubka; Az. yuxa; Türkm. yuka; Gag., Trk. yufka)

/u/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede çoğunlukla korunmuştur. Ancak bazı ses olaylarına ve de dönemlerin genel eğilimlerine bağlı olarak niteliğinde kimi zaman değişimler görülmektedir. Tespit ettiğimiz bu ses değişimleri şunlardır:

2.2.1.4.1.1. u>a

u>a düzleşmesi Tarihî Türk lehçelerinde taradığımız metinlerde az sayıda örnekte rastladığımız bir ses olayıdır. Ünlü düzleşmesi örnekleri düzleşmenin bir eğilim olarak mevcut olduğu Kıpçak ve Harezmi Türkçesi dönemlerine aittir:

ET yuğur-

Kıp. yağur- (BV) ~ yoğur- (TA) ~ yovur- (TZ) ~ yur- (CC) ‘yoğurmak’

ET uvşak

Hrzm. avuk (ME) ‘ufak’

2.2.1.4.1.2. u>ı

İki örnekte tespit ettiğimiz u>ı düzleşmesi herhangi bir dönem için belirleyici değildir. Zira tespit ettiğimiz örneklerde u>ı düzleşmesinin yanında, aynı dönemde ve de aynı kelimede u>u; u>ü şeklinde nitelik istikrarsızlığının olması, bu örneklerin belirleyici olmadığının bir göstergesidir.

ET buñ

Uyg. muñ ~ muñ ~ müñ (EUTS) ‘sıkıntı, keder’

ET kımursğa

Kıp. kımırşagı (BM) ~ kımruska (TZ) ~ kımursğa (Kİ) ~ kımurusğa (DM) ‘karınca’

2.2.1.4.1.3.u>o

u>o genişlemesine Tarihî Türk lehçelerinde sınırlı sayıda örnekte tesadüf ettik. Bu örneklerde u>o değişmesi, g>v sürecindeki /g/ ünsüzü ve /b/ dudak ünsüzü eşliğinde düzenli bir şekilde görülmektedir:

ET buz-

Uyg. boz- (Mayt.) ~ buz- (EUTS) ‘bozmak’; Krh. boz- (KB); Hrzm. boz- (ME) ~ buz- (NF); Kıp. boz- (TZ) ~ buz- (CC); Çağ. boz- (ŞD) ~ buz- (LD); ETT boz- (DK) ~ buz- (SN) (Krş. Hak. pus-; Tuv., Krç., Alt., Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg. buz-; Bşk., Tat., Az., Türkm., Gag., Trk. boz-)

ET yağur-

Uyg. yoğur- (EUTS) ‘yoğurmak’ ~ yağrul- ‘karışmak’ (EUTS); Krh. yoğrul- (DLT); Hrzm. yoğur- (NF); Kıp. yoğur- (TA) ~ yovur- (TZ) ~ yağur- (BV) ~ yur- (CC); Çağ. yoğur- (LÇ); ETT yoğur- (DK)

Tarihî Türk lehçelerinde u>o değişmesinin sebebini bulamadığımız örnekler de vardır:

ET yunt

Uyg. yont ~ yunt (EUTS) ‘at, kısarak’

ET yuyka

Kıp. yoğa (CC) ~ yorğa (Kİ) ~ yuğa (BV) ‘ince’ (Krş. Özb. yubka; Y.Uyg. jubka; Az. yuxa; Türkm. yuka; Gag., Trk. yufka)

2.2.1.4.1.4. u>ö

u>ö genişlemesini Karahanlı Türkçesinde ve bir örnekte tespit edebildik:

ET üt-

Krh. öt- ~ üt- ~ üt- (DLT) ‘oyunda kazanmak’

2.2.1.4.1.5 u>ü

T Tarihî Türk lehçelerinde u>ü ön damaksıllaşması nadir görülen bir ses hadisesidir. Az sayıda örnekte tespit ettiğimiz bu hadise, daha çok ön damaksıllaştırıcı etkisi bilenen /d/ ve /t/ ünsüzleri eşliğinde gerçekleşmiştir:

ET ut-

Krh. üt- ~ ut- ~ öt- (DLT) 'oyunda kazanmak'

ET ud-

Krh. üd- ~ ud- (DLT) 'takip et-'

Tek bir örnekte ise u>ü ön damaksıllaşmasının sebebini tespit edemedik.

ET buñ

Uyg. muñ ~ muñ ~ mıñ (EUTS) 'sıkıntı, keder'

2.2.1.4.2. İlk hece dışında /u/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında /u/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur:

ET ağu ~ āğu < AT āgu

Uyg. ağu (EUTS) 'ağu, zehir'; Krh. ağu (AH); Hrzm. ağu (HŞ); Kıp. ağu (TA) ~ avu (TZ) ~ uvu (Kİ) ~ ağı (TZ); Çağ. ağu (ŞD); ETT ağu (SN) (Krş. Krg. ü; Bşk. ağıv; Kzk. uv; Tat. ağu; Özb. āğu; Y.Uyg. oğa; Az. ağı; Yak. uo)

ET altun

Kök. altun (Orh.) 'altın'; Uyg. altun (UÜH); Krh. altun (RN); Hrzm. altun (NF); Kıp. altun (CC) ~ altın (TZ); Çağ. altun (ŞT); ETT altun (YZ) (Krş. Tuv. aldın; Özb. àltin; Y.Uyg., Az. altun; Bşk., Tat., Kzk., Krg., Hak., Krç., Alt., Şor, Türkm., Trk. altın; Yak. altan 'bakır')

ET buzağı

Uyg. buzağı (EUTS) ~ bozağı (Ir.); Krh. buzağı (DLT) ~ buzağı (RN); Hrzm. buzağı (NF); buzağı (TA) ~ buzav ~ buzov (CC); ETT buzağı (DK) (Krş. Bşk. bızav; Kzk., Türkm. buzav; Tat. bozav; Krg. mūzo; Tuv. bızā; Hak. pızo; Krç., Az. buzov; Özb. buzàq; Y.Uyg. mozay; Gag. buzā ~ bizā; Trk. buzağı)

ET kudruk

Uyg. kudruk ~ kudruğ (Ir.) 'kuyruk'; Krh. kudruk (DLT); Hrzm. kudruk (NF); Kıp. kuyruk (MG)~ kuyruñ (CC); Çağ. kuyruğ (ŞT); ETT kuyruk (DK) (Krş. Tuv. kuduruk; Hak. xuzurux; Bşk. koyorok; Tat. koyrik; Az. ğuyruğ; Türkm. guyruk; Alt., Şor., Kzk., Krg., Gag., Trk. kuyruk; Yak. kuturuk)

ET konuğ

Uyg. konuğ (EUTS) 'konuk'; Krh. konuğ (KB); Hrzm. konuğ (NF); konuğ (Kİ) ~ konak (İM); konuğ (LÇ); ETT konuğ (SN) (Krş. Krg., Alt. konok; Hak. xonix; Bşk., Tat. kunak; Y.Uyg. konak; Az. gonag; Şor, Trk. konuk)

ET kuruğ

Uyg. kuruğ (EUTS); Krh. kuruğ (KB); Hrzm. kuruğ (NF); Kıp. kuru (İM) ~ kırı (GT) ~ köru (TZ); Çağ. kuruğ (LD); ETT kırı (DK) (Krş. Bşk. koro ~Tat. kırı; Kzk. kurğak; Hak. huruğ; Özb., Y.Uyg. kuruk; Az. guru, Türkm. gūrı; Krg., Trk. kuru)

ET kuduğ

Uyg. kuduğ (EUTS) 'kuyu'; Krh. kuduğ ~ kuyuğ (DLT); Hrzm. kuyuğ ~ kudu (NF); Kıp. kuyu (CC) ~ kuyuğ (İM) ~ kuyı (DM); Çağ. kuyı (ŞT); kuyu (DK) (Krş. Bşk. koyo; Tat. koyı; Krg., Özb., Y.Uyg. kuduk; Kklp. kudık; Nog. kuyı; Az. guyu; Türkm. guyı; Trk. kuyu)

ET uluğ

Kök. uluğ (Orh.) 'ulu, büyük, yaşlı'; Uyg. uluğ (EUTS); Krh. uluğ (KB); Hrzm. uluğ (NF); Kıp. ulu (CC) ~ uluğ (İM) ~ ullu (GT); Çağ. uluğ (LD) ~ uluğ (ŞD) ~ ullı (BD)

~ ulı (ŞT); ETT ulu (SN) (Krş. Kzk., Türkm. ulı; Kklp., Nog.ullı; Bşk. olo; Tat. olı; Özb., Y.Uyg. uluğ; Krg., Az. Trk. ulu)

ET uruğ

Kök. uruğ (Orh.) ‘boy, kabile’; Uyg. uruğ (EUTS); Krh. uruğ (DLT); Hrzm. uruğ (NF); Kıp. uruñ (CC); Çağ. uruk (ŞD); ETT uruğ ~ uruk (DK)

ET uzun < AT uzūn

Kök. uzun (Orh.) ‘uzun’; Uyg. uzun (Ir.); Krh. uzun (DLT); Hrzm. uzun ~ uzın (NF); Kıp. uzun (TA); Çağ. uzun (LD); uzun (DK) ~ uzın (SN) (Krş. Tat., özın; Bşk. özön; Kzk., Nog., Kklp. uzın; Türkm. uzīn; Kmk., Krç., Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Gag., Trk. uzun)

ET yaşur-

Uyg. yaşur- (EUTS) ‘ gizlemek, saklamak’; Krh. yaşur- (DLT); Hrzm. yaşur- (NF); Kıp. yaşur- (Kİ) ~ yaşır- (CC); Çağ. yaşur- (BD); ETT yaşur- (SN)

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /u/ ünlüsü bazı ses olaylarına veya lehçelerdeki seslerin genel eğilimlerine bağlı olarak değişmiştir:

2.2.1.4.2.1. u>ı

İlk hece dışında u>ı genişlemesi Tarihî Türk lehçelerinde yaygın olarak görülen bir ses olayıdır. Tespit ettiğimiz örneklerde u>ı genişlemesi aşağıdaki durumlarda ortaya çıkmıştır:

Geniş ünlülerin ilerleyici etkisi

Genel eğilimlerin sonucunda

2.2.1.4.2.1.1. Geniş ünlülerin ilerleyici etkisi

Tespit ettiğimiz örneklerde ilk hecedeki geniş /a/ ünlüsü, kendisinden sonra gelen hecedeki /ı/ ünlüsünü etkileyerek genişletmiştir:

ET açuk

Kıp. açık (İM) ~ açuk (MG) 'açık'; Çağ. açık (ŞD) ~ açuk (LD) (Krş. Bşk. asık; Kzk. aşık; Özb. àçık; Tuv. ajık; Y.Uyg. oçuk; Az. açig; Krg., Tat., Krç., Alt., Türkm., Gag., Trk. açık)

ET adut

Kıp. aviç ~ avuç (GT) 'avuç' (Krş. Kzk. uvis; Krg. uç; Tat. uç; Tuv. adış; Krç. uvuç; Özb. hàvuç; Y.Uyg. oç; Az. avuc; Türkm. ovuç; Gag. auç ~ avuç; Trk. avuç)

ET ağu ~ āğu < AT *āgu

Kıp. ağı (TZ) ~ ağu (TA) ~ avu (TZ) ~ uvu (Kİ) 'ağı, zehir' (Krş. Krg. ū; Bşk. ağıv; Kzk. uv; Tat. ağu; Özb. àğu; Y.Uyg. oğa; Az. ağı; Yak. uo)

ET altun

Kıp. altın (TZ) ~ altun (CC) 'altın'; (Krş. Tuv. aldın; Özb. àltin; Y.Uyg., Az. altun; Bşk., Tat., Kzk., Krg., Hak., Krç., Alt., Şor, Türkm., Trk. altın; Yak. altan 'bakır')

ET azuk < AT *āzuk

Uyg. azık ~ azuk (EUTS) 'azık, yiyecek'; Hrzm. azık (ME) ~ azuk (HŞ); Kıp. azığ (BV) ~ azık (TZ) ~ azıh (CC) ~ azuk (İM) (Krş. Tuv. azığ; Hak. azıx; Özb. àzık; Y.Uyg. ozuk; Az. azığ; Türkm. āzık; Alt. azu; Bşk., Tat., Kzk., Krg., Krç., Kklp., Nog., Trk. azık)

ET kadğu

Hrzm. kayğı (KE) ~ kadğu (NF) 'kaygı'; Kıp. kayğı (BV) ~ kadğu (İM) ~ kayğı (CC) (Krş. Az., Gag. gayğı; Bşk., Tat. kayğı; Özb., Y.Uyg. kayğı; Krg., Trk. kaygı)

ET kağur-

Uyg. kağır ~ kağur- (EUTS) 'kavurmak' (Krş. Bşk., Tat., kuvır-; Krg. kūr-; Özb. kàvur-; Y.Uyg. koru-; Az., Türkm. govur-; Gag. kaur-; Trk. kavur-)

ET yağmur

Krh. yamğır ~ yağmur ~ yamğur ~ amğur (DLT) 'yağmur'

ET yaşur-

Kıp. yaşır- (CC) ~ yaşur- (Kİ) 'gizlemek, saklamak'

2.2.1.4.2.1.2. Genel eğilimlere bağlı düzleşmeler

Açık hecedeki /u/ ünlüleri Türkçenin birçok döneminde /ı/ ünlüleriyle yer değiştirmektedirler:

ET kuduğ

Kıp. kuyı (DM) ~ kıyu (CC) ~ kıyuğ (İM) ~; Çağ. kuyı (ŞT) (Krş. Bşk. koyo; Tat. koyı; Krg., Özb., Y.Uyg. kuduk; Kklp. kudık; Nog. kuyı; Az. guyu; Türkm. guyı; Trk. kuyu)

ET kuruğ

Kıp. kurı (GT) ~ kıru (İM) ~ köru (TZ); ETT kurı (DK) (Krş. Bşk. koro ~Tat. korı; Kzk. kurğak; Hak. huruğ; Özb., Y.Uyg. kuruk; Az. guru, Türkm. gürı; Krg., Trk. kuru)

ET uluğ

Çağ. ullı (BD) ~ ulı (ŞT) ~ uluğ (LD) ~ uluğ (ŞD) 'ulu, büyük' (SN) (Krş. Kzk., Türkm. ulı; Kklp., Nog.ullı; Bşk. olo; Tat. olı; Özb., Y.Uyg. uluğ; Krg., Az. Trk. ulu)

2.2.1.4.2.2. u>a

u>a düzleşmesi veya genişlemesi Tarihî Türk lehçelerinde dağınık olarak görülmektedir. Tespit ettiğimiz örneklerde u>a değişmesi şu durumlarda ortaya çıkmıştır:

Düz veya geniş ünlülerin ilerleyici benzeşmesi

Sebebini tespit edemediğimiz genişleme veya düzleşmeler

2.2.1.4.2.2.1. Düz veya geniş ünlülerin ilerleyici benzeşmesi

Tespit ettiğimiz az sayıda örnekte ilk hecedeki /a/ ünlüsünün; diğer örneklerde ise ilk hecedeki /o/ ünlüsünün ilerleyici etkisi söz konusudur:

ET baltu

Hrzm. balta (NF) ‘balta’; Kıp. balta (CC); ETT balta (SN) (Krş. Alt. malta; Özb. bälte; Y.Uyg., Türkm. patla; Bşk., Kzk., Krg., Tat., Krç., Kmk., Nog., Kklp., Az., Trk. balta)

ET badruk

Krh. batrak ~ bayrak (DLT) ‘bayrak’ (krş.

ET konuk

Kıp. konak () ~ konuk () (krş. Alt., Krg. konok; Hak. xonix; Bşk., Tat. kunak; Az. gonag; Şor, Trk. konuk)

AT *söğün

Uyg. soğan (EUTS) ‘soğan’; Krh. soğan ~ soğun (DLT); Kıp. soğan (TZ); Çağ. soğan (LÇ) (Krş. Bşk. huğan; Tat. suğan; Krg. soğon; Gag. suvan ~ suan; Az., Türkm., Trk. soğan)

2.2.1.4.2.2.2. Sebebini tespit edemediğimiz genişleme veya düzleşmeler

Aşağıdaki örneklerde u>a genişlemesine neden olacak herhangi bir unsur bulamadık:

ET buyruk

Uyg. buyrak ~ buyruk (EUTS) ‘buyruk’

ET kulan

Hrzm. kulan (MM) ‘tay’; Kıp. kulan (TA) ~ kolan (TZ) ~ kulun (Ki); Çağ. kulan (LÇ); ETT kulan (SN) ‘yaban eşiği veya yaban atı’

2.2.1.4.2.3. u>o

u>o genişlemesini bir örnekte tespit edebildik. Bu örnekte de /u/, ilk hecedeki geniş /a/ ünlüsünden etkilenerek genişlemiştir:

ET baltu

Uyg. baltu ~ baltu (EUTS) 'balta' (Krş. Alt. malta; Özb. bälte; Y.Uyg., Türkm. patla; Bşk., Kzk., Krg., Tat., Krç., Kmk., Nog., Kklp., Az., Trk. balta)

2.2.1.4.3. İstatistiksel değerlendirme

2.2.1.4.3.1. İlk hecede

Tarihî Türk lehçelerinde /u/ ünlüsü ilk hecede genellikle korunmuştur. Buna rağmen bazı örneklerde u>a; u>ı; u>o; u>ö ve u>ü ses değişimleri görülmektedir. Bu değişimler Tarihî Türk lehçelerinde dönemlere göre ve yüzdelik oran olarak aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
u>a	-	-	-	% 4,3	% 4	-	-

Tablo 96. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede u>a değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
u>ı	-	% 4	-	-	% 4	-	-

Tablo 97. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede u>ı değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
u>o	-	% 12	% 8	% 8,6	%12	% 9	% 9

Tablo 98. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede u>o değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
u>ö	-	-	% 4	-	-	-	-

Tablo 99. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede u>ö değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
u>ü	-	% 4	% 4	-	-	-	-

Tablo 100. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede u>ü değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecedeki /u/ ünlüsünün genel görünümünü elde ettiğimiz bilgilerden verilerden hareketle aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT u
Köktürkçe	u (% 100)
Uygur Türkçesi	u (% 80), o (% 12), ı (%4), ü (% 4)
Karahanlı Türkçesi	u (% 80), o (% 8), ö (%4), ü (% 8)
Harezmi Türkçesi	u (% 86,9), a (% 4,3), o (%8,6)
Kıpçak Türkçesi	u (% 80), a (% 4), o (%12), ı (% 4)
Çağatay Türkçesi	u (% 90,9), o (% 9)
Eski Türkiye Türkçesi	u (% 90,9), o (% 9)

Tablo 101. Tarihî Türk lehçelerinde /u/ ünlüsünün ilk heceki görünümü

2.2.1.4.3.2. İlk hece dışında

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında /u/ ünlüsü genellikle korunmuştur. Ancak çeşitli fonetik sebeplere ve genel temayüllere bağlı olarak u>a, ı>o, ı>i ve ı>ü

yönünde değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimlerin istatistiksel olarak görünümü aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
u>ı	-	% 10	% 5,5	%10,5	% 32,1	% 15	% 5,8

Tablo 102. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında u>ı değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
u>a	-	% 10	% 11,1	%10,5	% 14,2	% 10	% 5,8

Tablo 103. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında u>a değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
u>o	-	% 5	-	-	-	-	-

Tablo 104. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında u>o değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /u/ ünlüsünün genel görünümünü aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT o
Köktürkçe	u (% 100)
Uygur Türkçesi	u (% 75), ı (% 10), a (%10), o (% 5)
Karahanlı Türkçesi	u (% 83,3), ı (% 5,5), a (%11,1)
Harezmi Türkçesi	u (% 78,9), ı (% 10,5), a (%10,5)
Kıpçak Türkçesi	u (% 53,5), ı (% 32,1), a (%14,2)
Çağatay Türkçesi	u (% 75), ı (% 15), a (%10)
Eski Türkiye Türkçesi	u (% 88,2), ı (% 5,8), a (%5,8)

Tablo 105. Tarihî Türk lehçelerinde /u/ ünlüsünün ilk hece dışındaki görünümü

2.2.1.5. e

/e/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından ince, geniş, düz bir ön damak ünlüsüdür. Aynı zamanda normal süreli bir ünlüdür. Türkçenin ilk fonolojik sisteminin rekonstrüksiyonu içinde değerlendirilmeyen bir başka ünlü /e/'dir. J. Grunzel'e göre /a/, /i/ ve /u/ ana fonemlerinden sonra ikinci aşamada /a/ ünlüsünden gelişerek ortaya çıkmıştır.²⁴² M.A.Çerkassky'de /e/ ünlüsünün Orhon devrinden itibaren ortaya çıktığını ileri sürer. (Bkz. 1.1.3.) Bu konudaki diğer görüşler de ayrışmanın zamanı dışında aşağı yukarı aynıdır. Netice itibariyle /e/ ünlüsü, tarihî kesin olarak bilinmemekle birlikte /a/ ünlüsünden gelişmiştir.

Tarihî Türk lehçelerinde /e/ ünlüsünün üç kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç AT döneminden itibaren bilinen /e/ ünlüsüdür (*e>e). İkincisi ise *ē>e gelişmesiyle oluşmuş /e/ ünlüsüdür. /ē/ Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla kısalarak, normal süreli /ē/ye karışmıştır. (ē>e gelişimi için bkz. 2.1.3.2.1.5.) Üçüncüsü ise AT'deki /ē/ ünlüsünden gelişmiş /e/ ünlüsüdür (*ē>e). Tarihî Türk lehçelerinde /ē/ ünlüsünden gelişmiş şeklini birçok örnekte görmekteyiz:

AT *ēş

Kök. eş ~ iş (Orh.) ' eş'; Kıp. eş (Kİ) ~ iş (GT); ETT eş (MŞ) ~ iş (YZ)) (Krş. Az. eş; Trk. eş; Alt. eş)

AT *ēşik

Hrzm. eşik (NF) 'eşik'; Kıp. eşik (CC) ~ ışık (TZ) (Krş. Tuv., Alt., ejik; Hak. İzīk; Bşk., Tat., Y. Uyg. ışık; Trk., Özb. eşik; Az. eşik; Gag. yeşik; Türkm. ışık, Hlç. j^ēşük)

AT ēnç 'huzur'

Kıp. enç (CC) 'sakin'

AT *bēr-

²⁴² Bkz. A. M. Şçerbak (1998), s. 189

Kök. ber- ~ bir- (Orh.); Uyg. ber- ~ bir- ~ bër- (EUTS); Krh. ber- (AH) ~ bir- (KB); Kıp. ver- (BV) ~ bir- (BM) ~ vir- (Gİ); Çağ. ber- (LD) ~ bir- (BD) (Krş. Bşk., Tat. bir-; Kzk., Krg., Krç., Alt., Kklp., Nog., Kmk., Özb., Y. Uyg. ber-; Trk., Gag. ver-; Az. vër-; Türkm. bër-, Yak. bier-)

AT bēş

Kök. beş ~ biş (Orh.) '5'; Kıp. beyş (KK) ~ biş (BM); Çağ. beş (ŞT) ~ biş (ŞD); ETT beş (RNs.) (Krş. Bşk., Tat. biş; Kırğ., Tuv., Krç., Alt., Kmk., Gag., Trk. beş; Kzk., Kklp, Nog. bes; Alt. peş; Az. bēş; Türkm. bēş, Yak. bies)

AT *bēşik

ETT beşik (MŞ) ~ bişik (KY) 'beşik' (Krş. Bşk., Tat. bişik; Krg., Krç., Özb., Az., Trk. beşik; Kzk. besik; Y.Uyg. böşük; Türkm. bjšik, Yak. bihik)

AT *kēç

Uyg. keç (AY) ~ kiç (Mayt.) 'geç'; Krh. keç (RN) ~ kiç (KB) ~ kįç (DLT); Kıp. keç (TZ) ~ kiç (GT) (Krş. Bşk. kis; Tat. kiç; Krg., Özb. keç; Kzk., Nok. Keş; Kmk., Gag., Trk. geç; Az. gēc; Türkm. gįç, Yak. kies)

AT *yēti

Kök. yeti ~ yiti (Orh.) '7'; Uyg. yetti (İPKPH) ~ yiti (Üİ) ~ yte (Uyg. Br.); Krh. yetti ~ yiti (DLT) (Krş. Hak. çiti; Tat. cidě; Alt. detti; Tuv. çedi; Şor. çetti; Bşk. yědě; Krç. cedi; Krg. ceti; Özb., Hlç. yetti; Az. yeddi; Gag., Trk., Türkm. yedi; Yak. sette)

2.2.1.5. 1. İlk hecede /e/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde /e/ ünlüsü ilk hecede Çağatay Türkçesi hariç genellikle korunmuştur:

ET ben

Kök. ben (Orh.) ‘ben’; Uyg. men ~ min (EUTS); Krh. men ~ min (KB); Hrzm. men (KE); Kıp. ben (TA) ~ men (CC) ~ min (GT); Çağ. men ~ min (LD); ETT ben (DK) (Krş. Bşk., Tat., Hak., Yak. min; Kzk., Krg., Alt., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm. men; Trk. ben)

ET beg < AT *bēg

Kök. beg (Orh.) ‘bey’; Uyg. beg (Mayt.) ~ big (AY) ~ pēg (Uyg. Br.); Krh. beğ (KB) ~ bēg (DLT); Hrzm. beğ (NF); Kıp. bey (CC) ~ big (KK) ~ biy (CC) ~ bi (KK); ETT beg (SN) ~ big (DK) (Krş. Hak. pig; Krç., Alt., Krg., biy; Az., Gag., Trk. bey; Yak. bi)

ET belgü

Kök. belgü ‘nişan, işaret’; Uyg. belgü (EUTS); Krh. belgü (DLT); Hrzm. belgürt- ‘işararet et-’ (MM); Kıp. belgü (Kİ); ETT belgölü ‘açık, belli’ (YZ)

ET berk

Uyg. berk (EUTS) ‘berk, sağlam’; Krh. berk (RN); Hrzm. berk (NF); Kıp. berk (İM) ~ bek (TA) ~ bik (MG); Çağ. berk (ŞD); ETT berk (DK) (Krş. Hak. pik; Gag. pek; Az., Türkm., Trk. berk)

ET berü < AT bērü

Kök. berüki (Orh.) ‘beri’; Uyg. berü (EUTS); Krh. berü (KB); Hrzm. berü (ME) ~ birü (HŞ); Kıp. berü (BM) ~ biri (MG) ~ bōrü (KFT); ETT berü (KG) ~ birü (KY) (Krş. Tuv. bēr; Tat. biri; Alt., Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Trk. beri; Türkm. bēri, Gag. bēri ~ bere)

ET eb

Kök. eb (Orh.) ‘ev’; Uyg. eb (İPKPH) ~ ev (AY); Krh. ew (KB); Hrzm. ew (KE) ~ ew (ME) ~ iv (HŞ) ~ öw (KE); Kıp. ev (TA) ~ yev (DM) ~ iw (İM) ~ öv (GT); ETT ev (SN) ~ iv (KY) (Krş. Bşk., Tat., Y.Uyg., Türkm. öy; Kzk., Krg., Krç., Alt., Kklp., Kmk., Özb., üy; Hak. ib; Az. év; Gag. yev ~ ev; Trk. ev; Çuv. av)

ET egri < AT *ēg-

Kök. egri (Orh.) 'eğri'; Uyg. egri ~ igri (EUTS); Krh. egri (KB); Kıp. egri (CC) ~ igri (MG); ETT egri (DK) (Krş. Hak. igır; Tat. kekri; Kzk. iyir; Krg. iyri; Özb., Y.Uyg. egri, Az. eyri, Türkm., Trk. eğri; Çuv. av- 'eğmek')

ET elig

Kök. elig (Orh.) '50'; Uyg. elig (EUTS); Krh. elig (DLT); Hrzm. ellig (NF); Kıp. ellig (BV) ~ yelli (DM) ~ illi (GT); ETT elli (DK) (Krş. Krg. elü; Kzk. elüw; Hak. ilğ; Bşk., Tat. illi; Özb., Y.Uyg. ellik; Gag. yelli; Kklp., Nog., Az., Türkm., Trk. elli)

ET er < AT *hēr

Kök. er (Orh.) 'er'; Uyg. er (İPKPH) ~ hēre (Uyg. Br.); Krh. er (AH); Hrzm. er (KE) ~ ēr (ME); Kıp. er (TZ) ~ ir (İM); ETT er (SN) (Krş. Bşk., Tat., Hak. ir; Kzk., Krg., Tuv., Krç., Alt., Kklp., Şor, Özb., Y.Uyg., Az., Trk., Yak. er; Hlç. her; Çuv. ar)

ET kel-

Kök. kel- (Orh.) 'gelmek'; Uyg. kel- (Üİ); Krh. kel- (RN) ~ kil- (AH); Hrzm. kel- (NF); ETT gel- (DK) (Krş. Hak., Bşk., Tat., Çuv. kil-; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg. kel-; Az., Türkm., Gag., Türk. Gel-)

ET sekiz

Kök. sekiz (Orh.) '8'; Uyg. sekiz (EUTS); Krh. sekiz (KB); Hrzm. sekiz ~ sekkiz (NF); Kıp. sekiz (İM) ~ sekkiz (BM) ~ sikiz (MS); ETT sekiz (YZ) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog. segiz; Bşk. higiz; Tat. sigiz; Özb., Y.Uyg., Az. sekkiz; Türkm, Gag. Trk sekiz)

ET semiz

Kök. semiz (Orh.) 'semiz'; Uyg. semiz (Ir.); Krh. semiz (KB); Hrzm. semüz (NF); Kıp. semiz (CC) ~ semüz (Kİ) ~ simiz (GT); ETT semüz (KG) (Krş. Hak. simış; Bşk. himiz; Tat. simiz; Alt., Tuv. semis; Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. semiz; Yak. emis)

ET seb-

Kök. seb- (Orh.) ‘sevmek’; Uyg. seb- (Ir.) ~ sev- (AY); Krh. sew- (AH); Hrzm. sew- (ME) ~ söw- (NF); Kıp. sev- (İM) ~ siv- (GT) ~ söv- (CC); ETT sev- (DK) (Krş. Bşk. höy-; Kzk., Kklp., Nog., Krç. süy-; Krg. sü-; Alt. sū- ; Y.Uyg., Türkm. söy-; Az. sèv- ; Gag., Trk. sev-)

ET temir

Kök. temir (Orh.) ‘demir’; Uyg. temir (Mayt.); Krh. temür (RN); Hrzm. temür (NF); Kıp. temür (TA) ~ temir (TZ) ~ demür (TA) ~ timir (MG); Çağ. temür (ŞT) ~ timür (LD); ETT demür (RNüs.) (Krş. Bşk., Tat, Yak. timir; Hak. timür; Şor tebür; Y.Uyg. tömür; Kzk., Krg., Kklp., Nog., Alt., Kmk., temir; Tuv., Az., Türkm., Gag., Trk. demir)

ET ter

Kök. ter (Orh.) ‘ter’; Uyg. ter (EUTS); Krh. ter (DLT); ter (NF) ~ der (ME); Kıp. ter (CC) ~ tir (İM); der (SN) (Krş. Bşk., Tat., Hak., Yak. tir; Tuv., Türkm. der; Kzk., Krg., Alt., Şor, Özb., Y.Uyg., Az., Gag., Trk. ter)

/e/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede genellikle korunmuştur. Ancak bazı ses hadiselerine ve de dönemlerin genel eğilimlerine bağlı olarak niteliğinde kimi zaman değişimler olmuştur. Tespit ettiğimiz ses değişimleri şunlardır:

2.2.1.5. 1.1. e>i

e>i daralması Tarihî Türk lehçelerinde sık görülen ve de bazı dönemler için belirleyici bir ses değişimidir. e>i gelişmesi veya /i/leşme Tarihî Türk lehçelerinde Uygur döneminden itibaren görülmeye başlamıştır:

ET ben

Uyg. min ~ men (EUTS) ‘ben’

ET beg < AT *bæg

Uyg. biq (AY) ‘bey’

ET egri < AT *ëg-

Uyg. igri (EUTS)

Karahanlı Türkçesi döneminde de belirleyici bir ses değişmesi olmamakla beraber, bazı kelimelerde e>i değişmesi görülmektedir:

ET ben

Krh. min ~ men (KB) 'ben'

ET kel-

Krh. kil- (AH) ~ kel- (RN) 'gelmek'

e>i değişmesi Harezmi Türkçesinde geçiş aşamasındadır. Zira ilk hecede /e/'li kökler Harezmi Türkçesinde ya /è/'dir ya da /i/'dir. Az sayıda örnekte ilk hecedeki /e/ muhafaza edilmiştir. Bu geçiş aşamasının en büyük göstergelerinden biri de ET e> Hrm. è; ET e > Hrm. i değişmelerinin yanı sıra /è/ ~ /i/ nöbetleşmesidir:

ET eb

Hrm. iv (HŞ) ~ ew (ME) 'ev'

ET beg < AT *bëg

Hrm. biq (HŞ) ~ bëq (ME) 'bey'

ET egri < AT *ëg-

Hrm. igri (HŞ) ~ ëgri (ME) 'eğri'

e>i değişmesi Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesi için belirleyici olmuştur. e>i değişmesi Tarihî Türk lehçelerinde bazı örneklerde belirli ses olaylarına bağlı olarak oluşmuş olsa da çoğunlukla dönemlerin genel temayülleri neticesinde şekillenmiştir.

Netice olarak e>i değişmesi Tarihî Türk lehçelerinde Uygur Türkçesi döneminden itibaren görülmeye başlayan Kıpçak Türkçesi ile Çağatay Türkçesi

dönemleri için belirleyici olan bir ses değişimidir. Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz e>i değişmesi örnekleri şunlardır:

ET ben

Uyg. min ~ men (EUTS) 'ben'; Krh. min ~ men (KB); Kıp. min (GT) ~ ben (TA) ~ men (İM); Çağ. min ~ men (LD) (Krş. Bşk., Tat., Hak., Yak. min; Kzk., Krg., Alt., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm. men; Trk ben)

ET beg < AT *bēg

Uyg. big (AY) ~ beg (Mayt.) ~ pēg (Uyg. Br.); Kıp. big (KK) ~ biy (CC) ~ bi (KK) ~ bey (CC); Çağ. big (LD); ETT big (DK) ~ beg (SN) (Krş. Hak. pig; Krç., Alt., Krg., biy; Az., Gag., Trk. bey; Yak. bj)

ET berk

Kıp. bik (MG) ~ berk (İM) ~ bek (TA); (Krş. Hak. pik; Gag. pek; Az., Türkm., Trk. berk)

ET berü < AT bērü

Hrzm. birü (HŞ) ~ berü (ME); Kıp. biri (MG) ~ berü (BM) ~ bōrü (KFT); Çağ. biri (BD); ETT birü (KY) ~ berü (KG) (Krş. Tuv. bēr; Tat. biri; Alt., Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Trk. beri; Türkm. bēri, Gag. bēri ~ bere)

ET eb

Hrzm. iv (HŞ) ~ ew (KE) ~ èw (ME) ~ öw (KE); Kıp. iw (İM) ~ ev (TA) ~ yev (DM) ~ öv (GT); Çağ. iv (ŞT) ~ öy (LD); ETT iv (KY) ~ ev (SN) (Krş. Bşk., Tat., Y.Uyg., Türkm. öy; Kzk., Krg., Krç., Alt., Kklp., Kmk., Özb., üy; Hak. ib; Az. èv; Gag. yev ~ ev; Trk. ev; Çuv. av)

ET egri < AT *ēg-

Uyg. igri ~ egri (EUTS) 'eğri'; Kıp. igri (MG) ~ egri (CC); Çağ. igri (LD) (Krş. Hak. igır; Tat. kekri; Kzk. iyir; Krg. iyri; Özb., Y.Uyg. egri, Az. eyri, Türkm., Trk. eğri; Çuv. av- 'eğmek')

ET elig

Kıp. illi (GT) ~ ellig (BV) ~ yelli (DM) '50'; Çağ. ellig (LD) (Krş. Krg. elü; Kzk. elüw; Hak. ilğ; Bşk., Tat. illi; Özb., Y.Uyg. ellik; Gag. yelli; Kklp., Nog., Az., Türkm., Trk. elli)

ET er < AT *hēr

Kıp. ir (İM) ~ er (TZ) 'er'; Çağ. ir (SD) ~ er (BD) (Krş. Bşk., Tat., Hak. ir; Kzk., Krg., Tuv., Krç., Alt., Kklp., Şor, Özb., Y.Uyg., Az., Trk., Yak. er; Hlç. her; Çuv. ar)

ET erkek

Uyg. irkek (Ir.) ~ erkek (EUTS) 'erkek'; Hrzm. irkek (HŞ) ~ erkek (NF); Kıp. irkek (TZ) ~ erkek (CC); Çağ. irkek (ST); ETT irkek (MŞ) (Krş. Bşk., Tat. irkek; Hak. irgek; Şor ergek; Az. érkek; Gag. yerkek; Kzk., Krg., Alt., Özb., Y.Uyg., Türkm., Trk. erkek; Yak. irgex)

ET eski

Kıp. iski (İM) ~ eski (TZ) ; Çağ. iski (LD) (Krş. Bşk., Tat. iski; Kzk., Krg., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg., Az., Trk. eski)

ET kel-

Krh. kil- (AH) ~ kel- (RN) 'gelmek'; Çağ. kil- (ŞD) (Krş. Hak., Bşk., Tat., Çuv. kil-; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg. kel-; Az., Türkm., Gag., Türk. Gel-)

ET sekiz

Kıp. sikiz (MS) ~ sekiz (İM) ~ sekkiz (BM) '8'; Çağ. sikkiz (ŞT) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog. segiz; Bşk. higiz; Tat. sigiz; Özb., Y.Uyg., Az. sekkiz; Türkm, Gag. Trk sekiz)

ET semiz

Kıp. simiz (GT) ~ semiz (CC) ~ semüz (Kİ) (Krş. Hak. simış; Bşk. himiz; Tat. simiz; Alt., Tuv. semis; Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. semiz; Yak. emis)

ET seb-

Kıp. siv- (GT) ~ sev- (İM) ~ söv- (CC); Çağ. siv- (SD) (Krş. Bşk. höy-; Kzk., Kklp., Nog., Krç. süy-; Krg. sü-; Alt. sū- ; Y.Uyg., Türkm. söy-; Az. sêv-; Gag., Trk. sev-)

ET temir

Kıp. timir (MG) ~ temür (TA) ~ temir (TZ) ~ demür (TA); Çağ. timür (LD) ~ temür (ŞT) (Krş. Bşk., Tat, Yak. timir; Hak. timîr; Şor tebîr; Y.Uyg. tömür; Kzk., Krg., Kklp., Nog., Alt., Kmk., temir; Tuv., Az., Türkm., Gag., Trk. demir)

ET ter

Kıp. tir (İM) ~ ter (CC); Çağ. tir (LD) (Krş. Bşk., Tat., Hak., Yak. tir; Tuv., Türkm. der; Kzk., Krg., Alt., Şor, Özb., Y.Uyg., Az., Gag., Trk. ter)

2.2.1.5. 1.2. e>è

e>è daralması Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla Harezmi Türkçesinde görülür. /è/'nin bu dönemde sıklıkla görülmesi /e/'den /i/'ye geçiş sürecinin bir göstergesidir. Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz e>è örnekleri şunlardır:

ET eb

Hrzm. èb (ME) 'ev' (Krş. Bşk., Tat., Y.Uyg., Türkm. öy; Kzk., Krg., Krç., Alt., Kklp., Kmk., Özb., üy; Hak. ib; Az. èv; Gag. yev ~ ev; Trk. ev; Çuv. av)

ET er < AT *hēr

Hrzm. èr (ME) 'er, kişi' (Krş. Bşk., Tat., Hak. ir; Kzk., Krg., Tuv., Krç., Alt., Kklp., Şor, Özb., Y.Uyg., Az., Trk., Yak. er; Hlç. her; Çuv. ar)

ET belgü

Hrzm. bèlgür- (NF) 'belli olmak'

ET beg

Hrzm. bèg (ME) ~ big (HŞ) 'bey' (Krş. Hak. pig; Krç., Alt. , Krg., biy; Az., Gag., Trk. bey; Yak. bj)

ET egri < AT *ëg-

Hrzm. ëgri (ME) 'eğri' (Krş. Hak. igır; Tat. kekri; Kzk. iyir; Krg. iyri; Özb., Y.Uyg. egri, Az. eyri, Türkm., Trk. eğri; Çuv. av- 'eğmek')

ET elçi

Hrzm. ëlçi (NF) 'elçi'; Kıp. ëlçi (TZ) (Krş. Bşk. ilsi; Kzk., Nog elşi; Tat.ilçi; Krg., Tuv., KKlp., Özb., Y.Uyg., Az., Trk elçi; Türkm. jlçi; Yak. ilçit)

2.2.1.5. 1.3. e>ö

Tarihî Türk lehçelerinde e>ö yuvarlaklaşması, yuvarlaklaştırıcı etkisi bilenen dudak ünsüzleri eşliğinde görülmektedir:

ET eb

Hrzm. öw (KE) ~ ew (KE) ~ ew (ME) ~ iv (HŞ); Kıp. öv (GT) ~ ev (TA) ~ yev (DM) ~ iw (İM); Çağ. öy (LD) ~ iv (ŞT) (Krş. Bşk., Tat., Y.Uyg., Türkm. öy; Kzk., Krg., Krç., Alt., Kklp., Kmk., Özb., üy; Hak. ib; Az. év; Gag. yev ~ ev; Trk. ev; Çuv. av)

ET ebir-

Hrzm. öwür- (KE) ~ ewür- (ME) 'evirmek, dolanmak, çevirmek' (Krş. Türkm. övür-; Trk. evir-)

ET bedük

ETT böyük (DK) ~ büyük (SN) (Krş. Krg. biyik; Kzk. büyük; Özb. yirik; Az. böyük; Türkm. beyik; Y.Uyg., Trk. büyük; Yak. bödöñ)

ET seb-

Hrzm. söw- (NF) ~ söwünç (KE) ~ sewünç (NF) 'sevinç' ~ sew- (ME); Kıp. söv- (CC) ~ söwünç (CC) 'sevinç' ~ sev- (İM) ~ siv- (GT); Çağ. sövün- (ŞD) 'sevinmek' (Krş. Bşk. höy-; Kzk., KKlp., Nog., Krç. süy-; Krg. sü-; Alt. sū- ; Y.Uyg., Türkm. söy-; Az. sèv-; Gag., Trk. sev-)

2.2.1.5. 1.3. e>ü

Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz bir örnekte dudak ünsüzü /b/'nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle e>ü yuvarlaklaşması görülmektedir:

ET bedük

Kıp. büyük (TZ) ~ bedük (BV) ~ biyik (TZ) 'büyük'; ETT büyük (SN) ~ böyük (DK) (Krş. Krg. biyik; Kzk. büyük; Özb. yirik; Az. böyük; Türkm. beyik; Y.Uyg., Trk. büyük; Yak. bödöñ)

2.2.1.5. 2. İlk hece dışında /e/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /e/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur:

ET bilek

Uyg. bilek (EUTS) 'bilek'; Krh. bilek (RN); Hrzm. bilek (MM); Kıp. bilek (TA) ~ bölek (BV); Çağ. bilek (LD); ETT bilek (DK) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk bilek)

ET çeçek

Uyg. çeçek (Mat.) 'çiçek'; Krh. çeçek (RN) ~ çiçek (KB); Hrzm. çeçek ~ çiçek (ME); Kıp. çiçek (CC) ~ şişek (KK); Çağ. çiçek (SD); ETT çiçek (DK) (Krş. Bşk. sesek; Kzk. şeşek; Tuv., Krç., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg., Türkm., Çuv. çeçek; Az., Gag., Trk. çiçek)

ET çekirge (DTS:143)

Krh. çekürge (RN) 'çekirge'; Hrzm. çekürge (NF); Kıp. çekirge (DM) ~ çekürge (TZ); ETT çekürge (KG) (Krş. Kzk., Kklp. şegirtke; Krg. çegirtke; Nog. şegertki; Bşk. siñirtke; Tat., Özb. çikirtke; Y.Uyg. çeekte; Az. çeyirtke; Türkm. çekirtge; Trk. çekirge)

ET erkek

Uyg. erkek (EUTS) ~ irkek (Ir.) ‘erkek’; Krh. erkek (KB); Hrzm. irkek (HŞ) ~ erkek (NF); Kıp. irkek (TZ) ~ erkek (CC); Çağ. irkek (ST); ETT irkek (MŞ) (Krş. Bşk., Tat. irkek; Hak. ĩrgek; Şor ergek; Az.  rkek; Gag. yerkek; Kzk., Krg., Alt.,  zb., Y.Uyg., T rkm., Trk. erkek; Yak. irgex)

ET e kek ~ eşek

Uyg. e kek ~ eşek (EUTS) ‘eşek’; Krh. eşek ~ e gek ~ e yek (DLT); Hrzm. eşek (NF); Kıp. eşek (CC) ~ eşek (TZ) ~ ye ek (DM) ~ i ek ( M); ETT eşek (DK) (Krş. Bşk., Tat. i ek; Kzk. yesek; Az.   ek; Gag., Kklp ye ek; Nog., Kmk., Kr ., Krg.,  zb., Y.Uyg., T rkm., Trk eşek)

ET etek (DTS:186)

Krh. etek (KB) ‘etek’; Hrzm. etek (ME); Kıp. itek ( M) ~ it k (MG); Çağ. itek (BD); ETT etek (MŞ) (Krş. Bşk. itek; Hak. idek; Tuv., Alt., Şor edek; Gag. etek ~ yetek; Kzk., Krg., Kklp., Nog., Kmk., Kr .,  zb., Y.Uyg., Az., T rkm., Trk. etek)

ET  bke

Uyg.  bke ~  vke ~  pke (EUTS) ‘ fke’; Krh.  yke (KB) ~  fke ~  pke (DLT); Hrzm.  wke (NF); Kıp.  fke (GT) ~  vke (BV); Çağ.  pke (L ); ETT  yke (DK) (Krş. Krş. Bşk., Tat.  pke; Y.Uyg.  pke; T rkm.  yke; Gag., Trk.  fke)

ET yinçke < AT *yinçke

Kök. yinçke (Orh.) ‘ince’; Uyg. yinçke (EUTS); Krh. yinçke ~ ince (KB); Hrzm. yinçke (NF); Kıp. in ke (BV) ~ yinçke ( M) ~ yin e (TA); Çağ. in ke (LD); ETT. inçe (DK) (Krş. Krg. içke; Kzk. ji i ke; Kklp. ci i ke; Nog. yini ke;  zb. ingiçke; Y.Uyg. incike; Az., Gag., Trk. ince; T rkm. i ne)

ET yürek

Kök. yürek ‘yürek’; Uyg. yürek (EUTS); Krh. yürek (KB); Hrzm. yürek (NF); Kıp. yürek (TZ); Çağ. yürek (LD); ETT yürek (DK) (Krş. Bşk., Tat. yürek; Kzk., Y.Uyg.

jürek; Krg. cürök, Tuv.; Hak., Krç., Alt., Kklp., Şor çürek; Az., Gag. ürek; Nog., Türkm., Trk yürek; Yak. sürex; Hlç. yirek)

/e/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla ilk hece dışında korunmuştur. Az sayıda örnekte çeşitli ses değişikliklerine uğramıştır. Bir iki kelime ile sınırlı kalan bu değişimler Tarihî Türk lehçelerinde için belirleyici değildir:

2.2.1.5. 2.1. e>ö/ü

İlk hece dışında /e/ ünlüsü tespit ettiğimiz Kıpçak Türkçesi dönemine ait iki kelimedede, /ü/ ünlüsünün ilerleyici ve gerileyici etkisi ve /v/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı tesiriyle /ö/'ye ve /ü/'ye değişmiştir:

ET küdegü

Kıp. küyöv (CC) ~ köyöv (CC) ~ küyegü (TA) ~ küyev (TZ) 'güvey' (Krş. Krg. küyö; Kzk. Kklp., Krç. küyev; Tuv. küde; Alt. küyü; Şor küze; Bşk., Tat., Nog. kiyev; Kmk., Türkm. giyew; Özb. küyäv; Trk. güvey; Yak. kütüöt)

ET üleş- < AT *üleş-

Kıp. ülüş- (KK) ~ ülü- (TZ) ~ üleş- (İM) 'paylaşmak'

2.2.1.5. 3. İstatistiksel değerlendirme

2.2.1.5. 3.1. İlk hecede

/e/ ünlüsü az öncede gördüğümüz gibi bazı örneklerde e>i; e>è; e>ö ses değişikliklerine uğramıştır. Bu ses değişimleri Tarihî Türk lehçelerinde dönemlere göre ve yüzdelik oran olarak aşağıdaki gibidir.

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
e>i	-	% 18,1	% 10	% 10,3	% 38,4	71,4	17,3

Tablo 106. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede e>i değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
e>ë	-	-	-	%20,6	% 2,5	-	-

Tablo 107. Tarihî Türk lehçelerinde 'de ilk hecede e>ë değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
e>ö	-	-	-	% 13,7	%5,1	% 9,5	% 4,3

Tablo 108. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede e>ö değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecedeki /e/ ünlüsünün genel görünümünü aşağıdaki tabloda görmemiz mümkündür:

	AT e
Köktürkçe	e (% 100)
Uygur Türkçesi	e (% 81,8), i (% 18,1)
Karahanlı Türkçesi	e (% 90), i (% 10)
Harezmi Türkçesi	e (% 55,1), i (% 10,3), ë (%20,6), ö (%13,7)
Kıpçak Türkçesi	e (% 53,8), i (% 38,4), ë (%2,5), ö (% 5,1)
Çağatay Türkçesi	e (% 19), i (% 71,4), ö (% 9,5)
Eski Türkiye Türkçesi	e (% 78), i (% 17,3), ö (% 4,3)

Tablo 109. Tarihî Türk lehçelerinde /e/ ünlüsünün ilk heceki görünümü

2.2.1.4.3.2. İlk hece dışında

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında /e/ ünlüsü genellikle korunmuştur. Ancak çeşitli ses olaylarına bağlı olarak Kıpçak Türkçesinde sınırlı sayıda örnekte e>ö, e>ü değişimleri görülmektedir. Bu değişimlerin görünümü aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
e>ö	-	-	-	-	% 6,6	-	-

Tablo 110. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında e>ö değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
e>ü	-	-	-	-	% 6,6	-	-

Tablo 111. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında u>a değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /e/ ünlüsünün genel görünümünü aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir:

	AT e
Köktürkçe	e (% 100)
Uygur Türkçesi	e (% 100)
Karahanlı Türkçesi	e (% 100)
Harezmi Türkçesi	e (% 100)
Kıpçak Türkçesi	e (% 86,6), ö (% 6,6), ü (% 6,6)
Çağatay Türkçesi	e (% 100)
Eski Türkiye Türkçesi	e (% 100)

Tablo 112. Tarihî Türk lehçelerinde /e/ ünlüsünün ilk hece dışındaki görünümü

2.2.1.6. è

/è/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından ince, yarı-geniş ve düz bir ön damak ünlüsüdür. Nicelik olarak da normal süreli bir ünlüdür. Eski Türkçede alt sesbirim olarak değerlendirdiğimiz kapalı /è/ sesinin görünümü Arap alfabesinin kullanıldığı Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerinde şöyledir:

Mecdut Mansuroğlu, Karahanlı Türkçesinde /i/ ~ /e/ sesleri arasındaki nöbetleşmeyi ve Kutadgu Bilig'in bir el yazmasının /è/ sesini çoğunlukla "fethalı ye" ile transkribe etmesini /è/'nin varlığına kanıt olarak göstermektedir.²⁴³ /e/ ~ /i/ kararsızlığı Dîvânü Lügati't- Türk'te de görülür. K. Thomsen, bu kararsızlığın /è/ sesini düşündüğünü ifade etmiştir.²⁴⁴ Emine Ceylan, Dîvânü Lügati't- Türk, Kutadgu Bilig ve Atabetü'l- Hakayık'ta /e/ ~ /i/ nöbetleşmesinin görüldüğü bir liste oluşturmuştur.²⁴⁵ Bu listede dikkat çekici olan "esreli ye" ile yazılan kelimelerin Ana Türkçede ve Eski Türkçede kapalı /e/ ile gösterilen kelimelerle örtüşmesidir. Çalışmamızda kapalı /e/ olarak değerlendirdiğimiz bu kelimeler şunlardır: bæg, bër-, bësh, böz "ur", èl "ülke", èn, èşit-, èt-, èw- "acele et-", kèç, kèş "okluk", tè-, yè-, yèg, yèl, yèr, yèt-, yèti.

Harezmi Türkçesinde, /e/ ~ /i/ kararsızlığının en iyi şekilde görüldüğü eser Nehçü'l- Ferâdis'tir. Eserin Yeni Cami nüshasındaki "fethalı ye" yazılışı J. Eckmann'a göre /è/ sesini karşılamaktadır.²⁴⁶ J. Eckmann bunun için de, Harezmi Türkçesinin ünlü sistemini /a/, /ı/, /o/, /u/, /e/, /è/, /i/, /ö/, /ü/ şeklinde /è/ sesiyle birlikte verir.²⁴⁷ Fethalı /e/'nin okunması konusunda farklı görüşlerde ileri sürülmüştür.²⁴⁸ Ancak çalışmamızda J. Eckmann'ın okumalarını esas aldık.

A.Von Gabain²⁴⁹ ve Omeljan Pritsak²⁵⁰ /è/ ünlüsün Kıpçak Türkçesinde bulunduğunu düşünmektedirler. A.Von Gabain Codex Cumanicus'ta eşit- ~ işit-, ber- ~ bir-, bey ~ biy yazılışlarını kapalı /e/ sesinin varlığına delil olarak göstermektedir. Emine Ceylan, Et- Tuhfetü'z- Zekiye fi'l- Lügat'it-Türkiyye, Kitâbü'l- İdrâk Li-

²⁴³ M. Mansuroğlu (1988), s. 136

²⁴⁴ Kaare Thomsen (1957), "The closed e in Türkisch", Acta Orientalia, XXII, 3-4, Havniae, s. 150-153

²⁴⁵ E. Ceylan (1988), s. 64-67

²⁴⁶ J. Eckmann (1988), s. 179

²⁴⁷ Janos Eckmann (1988), "Harezmi Türkçesi", Tarihî Türk Şiveleri, TKAÉ Yay., Ankara, s. 178

²⁴⁸ Bkz. A. Zeki Velidi (1926), "Harezmi Yazılan Türkçe Eserler", Türkiyat Mecmuası II

²⁴⁹ A.V. Gabain (1988), "Codex Cumanicus'un Dili", Tarihî Türk Şiveleri, TKAÉ Yay., Ankara, s. 67-109

²⁵⁰ Omeljan Pritsak (1988) "Kıpçakça" Tarihî Türk Şiveleri, TKAÉ Yay., Ankara, s.111-122

Lisâni'l- Etrâk, Kitâb-ı Mecmû- ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî ve İbn-i Mühennâ Lugâti eserleri arasında yaptığı karşılaştırmada imlanın sözlükten sözlüğe hatta aynı sözlük içinde bile değiştiğini söyleyerek e/è karışıklığının kaybolduğunu belirtmektedir.²⁵¹ Besim Atalay da Et- Tuhfetü'z- Zekiye fi'l- Lügat'it-Türkiyye'de fethalı yazılışları /è/ okumuştur. Besim Atalay'ın okumasını çalışmamızda esas aldık.

Çağatay Türkçesi, e~i nöbetleşmesinde çoğunlukla /i/ tarafındadır. J. Eckmann Çağatay Türkçesinin ünlü varlığına kapalı /e/ sesini de dahil etmektedir. J. Eckmann ilk hecede i>i/è gelişmesini Çağataycanın ayırt edici bir özelliği olarak kabul eder. Bununla ilgili olarak da şu açıklamayı yapar: "XIV. yüzyıla ait metinlerde, gittikçe artan miktarda ilk hecede /e/ yerine ع, bazı harekeli metinlerde ise ع bulmaktayız. Bu işaretleyişle ne kastedildiğini kestirmek zordur. Herhalde /e/ den farklı bir ses yani /i/ veya /è/ gösterilmek istenmiştir. XV. asırdan itibaren ع ile yazılış unutulmuştur. Eski bedük, elig, ev... Çağataycada biyik, ilig, iv veya bēyik, èlig, év... olmuştur. bu gibi kelimelerde /i/ veya /è/ telaffuzu, galip bir ihtimalle, bölge ve devrelere göre değişmekteydi. Çağataycanın devamı olan Özbekçede bilindiği gibi /è/ telaffuzu vardır."²⁵² Çağatay Türkçesinde kapalı /e/ sesi hala tartışmalı bir konudur. Çağatay Türkçesinde kapalı /e/ sesi vardır ancak, bu kapalı /e/ sesi J. Eckmann'ın belirttiği gibi bölgelere ve devirlere göre /i/ veya /è/ olabilmektedir.

M. Mansuroğlu, Türkiye Türkçesinde /e/ ile söylenen ve Eski Türkiye Türkçesinde ع ile gösterilen kök ve hece ünlülerini /è/ okumuştur.²⁵³ J.Német Thomsen'in yazıtlardaki yer-yir yazılışlarındaki düşüncesini benimsediğini belirterek Eski Türkiye Türkçesindeki /è/ okunuşunu savunmaktadır.²⁵⁴ Zeynep Korkmaz ise 16. yüzyıla kadar imlanın klişeleşmemiş olmasından ötürü yazının söyleyişi doğru olarak yansıttığını ve bu yüzyıllara kadar imla sistemi sağlam olan metinlerde "esre" veya "esreli ye" ile gösterilen ünlülerin transkripsiyonunda /i/ ile işaretlenmesi gerektiği inancındadır.²⁵⁵ Ancak Ana Türkçede ve Eski Türkçede kapalı /e/ olan ve Eski Türkiye Türkçesinde "esreli ye" ile yazılan bēl, bēş, bēze-, dē-, kéce, èl, èşik, èt-, yē-, yēg, yēdi, yēl, yēl-, yētmiş kelimelerinin kapalı /e/ ile okunması kanaatindeyiz.

²⁵¹ E. Ceylan (1988), s. 76-77

²⁵² Janos Eckmann (1958), "Çağatay Dili Hakkında Notlar", TDAY- Belleten, s. 121

²⁵³ Mecdut Mansuroğlu (1988), "Eski Osmanlıca", Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yay., s. 247-276

²⁵⁴ E.Ceylan (1988), s. 78

²⁵⁵ Zeynep Korkmaz (1979), "Eski Osmanlıca Kaynakların Yazımında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler" Türkoloji Dergisi VIII., A.Ü. DTCF Yay. S.70

/è/ ünlüsü Türkçenin temel sekiz ünlü sesbirimi içinde değerlendirilmemektedir Daha önce de belirttiğimiz gibi bunun en önemli sebebi Türkçenin dörtlü karışıklıklar üzerine kurulmuş kusursuz ünlü sistemi içinde /è/ sesinin yer bulamayışı veya başka bir ifadeyle kapalı /e/ sesinin /e/'nin veya /i/'nin karşıtı olmayışıdır. (Bu konuda bkz. 1.1.3.2.)

Bir alt fonem olarak değerlendirdiğimiz /è/ ünlüsünün Tarihî Türk lehçelerinde dört kaynağı vardır. Bunlardan ilki AT'deki /ē/ ünlüsü (ē>è), ikincisi ise en geç AT döneminden itibaren bilinen /e/ ünlüsüdür (*e>è). Üçüncü kaynağı ise tespit edilen ilk şekli de kapalı /e/ olan /è/'dir. (*è>è). Sonuncu kaynağı ise AT /ē/ ünlüsüdür. (*ē>è)

*e > è > i sürecinin bir parçası olarak değerlendirdiğimiz *e>è değişmesini veya /*e/ kaynağından gelişmiş şeklini Tarihî Türk lehçelerinde Harezmi Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde ve de bir örnekte Kıpçak Türkçesinde görmekteyiz:

ET eb

Hrzm. ēb (ME) 'ev'; Çağ. ēv (ÇK) (Krş. Bşk., Tat., Y.Uyg., Türkm. öy; Kzk., Krg., Krç., Alt., Kklp., Kmk., Özb., üy; Hak. ib; Az. év; Gag. yev ~ ev; Trk. ev; Çuv. av)

ET er < AT *hēr

Hrzm. ēr (ME) 'er, kişi'; Çağ. ēr (ÇK:232) (Krş. Bşk., Tat., Hak. ir; Kzk., Krg., Tuv., Krç., Alt., Kklp., Şor, Özb., Y.Uyg., Az., Trk., Yak. er; Hlç. her; Çuv. ar)

ET belgü

Hrzm. bēlgūr- (NF) 'belli olmak'

ET beg

Krh. bēg ~ beg (DLT) 'bey'; Hrzm. bēg (ME) ~ big (HŞ) (Krş. Hak. pig; Krç., Alt. , Krg., biy; Az., Gag., Trk. bey; Yak. bj)

ET egri < AT *ēg-

Hrzm. ēgri (ME) 'eğri' (Krş. Hak. igır; Tat. kekri; Kzk. iyir; Krg. iyri; Özb., Y.Uyg. egri, Az. eyri, Türkm., Trk. eğri; Çuv. av- 'eğmek')

ET elçi

Hrzm. elçi (NF) ‘elçi’; Kıp. elçi (TZ) (Krş. Bşk. ilsi; Kzk., Nog elşi; Tat.ilçi; Krg., Tuv., KKlp., Özb., Y.Uyg., Az., Trk elçi; Türkm. jlçi; Yak. ilçit)

/è/ ünlüsünün ikinci kaynağı olan /ē/ ünlüsünün kısalmasıyla oluşmuş şekli de tarihî Türk lehçelerinde görülmektedir:

AT * ēl

Kök. el (Orh.) ‘halk, kabile’; Uyg. el (EUTS) ~ el (İPKPH); Krh. el ~ el (DLT); Hrzm. el (KE); Çağ. el (ÇK:232); ETT el ~ el (Krş. Bşk., Tat. il; Kzk., Y.Uyg., Hlç., Trk. el; Az. el; Gak. Yel; Türkm. jl)

AT * ēki

Hrzm. ekiz ‘ikiz’ (KE)~ iki (ME) (Krş. Krg., Krç., Alt., Nog., Kmk., eki; Hak. İki; Tuv. iyi; Kzk., Kklp. yeki; Bşk., Tat. ikē; Özb., Y.Uyg., Yak. ikki; Az., Trk., Gag. iki; Hlç. ekki)

AT * ēnç

Uyg. enç (EUTS) ‘huzur’

AT * ēn

Hrzm. en (NF) ~ en (ME) (Krş. Krş. Bşk., Tat., Hak. in; Kzk., Tuv., Krç., Y.Uyg., Trk. en; Az. en; Alt. en; Türkm. jn; Yak. ien; Hlç. eyn)

AT * ēş

Uyg. es (EUTS) ~ iş (UÜH) ~ eş (İPKPH) ‘eş’; Hrzm. es (ME) ~ iş (HŞ)) (Krş. Az. eş; Trk. eş; Alt. eş)

AT *ēşik

Çağ. ēşik (ÇK:232) 'eşik'; ETT ēşik ~ eşik (Krş. Tuv., Alt., ejik; Hak. İzık; Bşk., Tat., Y. Uyg. ışık; Trk., Özb. eşik; Az. eşik; Gag. yeşik; Türkm. işik, Hlç. j^eşik)

AT *ēt-

Krh. ēt- ~ et- (DLT) 'etmek, yapmak'; Hrzm. ēt- (NF) ~ it- (HŞ); ETT ēt- ~ et- (Krş. Yak. j^et-)

AT *bēr-

Uyg. bēr- (Uyg. Br.) ~ ber- (AY) ~ bir- (UÜH) 'vermek'; Krh. bēr- (DLT) ~ ber- (AH) ~ bir- (KB); Hrzm. bēr- (ME) ~ bir- (HŞ) (Krş. Bşk., Tat. bir-; Kzk., Krg., Krç., Alt., Kklp., Nog., Kmk., Özb., Y. Uyg. ber-; Trk., Gag. ver-; Az. vēr-; Türkm. bē-, Yak. bier-)

AT *bēš

Uyg. bēš (Uyg. Br.) ~ biş (Mayt.) '5'; Krh. bēš (DLT) ~ biş (KB); Hrzm. bēš (NF) ~ biş (HŞ); ETT bēš ~ beş (Krş. Bşk., Tat., biş; Kırğ., Tuv., Krç., Alt., Kmk., Gag., Trk. beş; Kzk., Kklp, Nog. bes; Alt. peş; Az. bēš; Türkm. bēš, Yak. bies)

AT *bēşik

Krh. bēşik (DLT) ~ bişik (KB) 'beşik' (Krş. Bşk., Tat. bişik; Krg., Krç., Özb., Az., Trk. beşik; Kzk. besik; Y.Uyg. böşük; Türkm. bjšik, Yak. bihik)

AT *kēçe

Krh. kēçe (DLT) ~ kiçe (KB ~ keçe (AH) 'gece'; Hrzm. kēçe (NF) ~ kiçe (HŞ) (Krş. Krg., Krç., Alt. keçe; Kzk., Kklp., Nog. keşe; Hak. kice; Gag., Trk. gece; Az. gēce; Türkm. gıce, Yak. kiehe)

AT *kēç

Hrzm. kēç- 'geçikmek' (ME), ETT kéce 'keç, akşam' (Krş. Bşk. kis; Tat. kiç; Krg., Özb. keç; Kzk., Nok. Keş; Kmk., Gag., Trk. geç; Az. géc; Türkm. gıç, Yak. kies)

AT *tē-

Kök. tē- (Orh.) 'demek'; Uyg. tē- (EUTS) ~ te- (İPKPH) ~ ti- (UÜH); Krh. tē- (DLT) ~ ti- (AH) ~ tj- (DLT); ETT dé- ~ de- (Krş. Kr., Alt., Kklp., Kzk., Nog., Kmk., Krç., Özb., Y.uyg., Gag. Trk. de-; Tat., Bşk. ti-; Hak. tĩ-; Az. dè-; Türkm. diy-, Yak. die-)

AT *tēr-

Krh. tēr- (DLT) ~ tir- (KB)~ tjr- (DLT) 'demek' (Krş. Alt., Kzk., Y.Uyg. ter-; Az., Trk. der-; Türkm. tjr-, Hak. tēr-)

AT *yē-

Uyg. yē- (EUTS) ~ ye-(Ir.) ~ yi- (Mayt.) 'yemek'; ETT yē- ~ ye- (Krş. Tuv., Şor, Alt. çı-; Hak. çĩ-; Krg. ce-; Kzk. je-; Özb., Y.Uyg., Trk. ye-; Az. yè-; Türkm. iy-; Yak. sie-)

AT *yēl

Uyg. yēl (EUTS) ~ yel (AY) ~ yil (Mayt.) ~ yil (Üİ) 'yel, rüzgar'; ETT yēl ~ yel (Krş. Krg., Krç. cel; Hak. çil; Kzk. jel; Bşk. yěl; Az. yél; Özb., Y.Uyg., Türkm., Trk., yel)

/è/ ünlüsünün üçüncü kaynağı ilk şekli /è/ olarak tespit edilmiş /è/ ünlüsüdür (*è>è):

ET eşit-

Kök. eşit- ~ eşid- işit- (OTG) 'işitmek'; Krh. eşit- ~ işit- (DLT); Hrzm. eşit- (ME) ~ eşit- (NF); Çağ. eşit- (ÇK:232) (Krş. Kzk., Kklp. yesit-; Nog. esit-; Bşk., Tat. işët-; Kmk., Krç., Krg., Özb. eşit-; Y.Uyg., Türkm., Trk. işit-; Az. eşit-; Yak. eşüt- ~ işüt-)

ET èlt-

Kök. èlt- ~ ilt- (OTG) 'iletmek, göndermek'; Çağ. èlt- (ÇK:232) (Krş. Özb., Az. èlet-; Türkm. elt-; Trk. ilet-)

ET kèyik

Kök. kèyik ~ kiyik (OTG) 'geyik, yaban hayvanı' (Krş. Krg.,Kzk., Kklp., Nog., Krç., Alt. kiyik; Bşk. këyëk; Tat. kiyëk; Trk. geyik)

ET yèg

Kök. yèg ~ yig (OTG) 'daha iyi, üstün'; Krh. yèg (DLT); ETT yèg ~ yeg

ET yègirmi

Kök. yègirmi ~ yigirmi (OTG) '20' (Krş. Alt. cirme; Bşk. yiğirmi; Kzk. jıyırma; Tat. yigirmi;
Özb. yigirme; Y.Uyg. jigirme; Az. iyirmi; Türkm. yiğirmi; Trk. yirmi)

ET yèr

Kök. yèr ~ yir (OTG) 'yer'; Krh. yèr ~ ér (DLT) (Bşk. yër; Kzk. jer; Krg., Kklp., Şor cer; Tat. cir; Tuv. cer; Alt. d'ér; Özb. Y.Uyg., Türkm., Trk. yer; Gag. er; Az. yèr; Yak. sir; Çuv. şır)

/è/ ünlüsünün dördüncü ve de son kaynağı ise AT'deki /ē/ ünlüsüdür (*ē>è):

AT *bē

Uyg. bē²⁵⁶ 'kısırak'; ETT bē²⁵⁷ (Krş. Krh. bj (DLT); Kırg. bē; Yak. bie)

AT *yēl-

Krh. yēl- (DLT) 'koşmak'; ETT yēl- (Krş. Yak. siel-)

²⁵⁶ S. G. Clauson (1972); s. 291

²⁵⁷ S. G. Clauson (1972); s. 291

AT *bēg

Hrzm. bēg (NF) ~ big (HŞ) 'bey' (Krş. Hak. pig; Krg., Alt., Krç. biy; Az., Gag., Trk. bey; Yak. bj)

AT *ēg-

Hrzm. ēgri (ME) (Krş. Yak. ieñ-)

AT *kēmi

Çağ. kēme²⁵⁸ 'gemi' (Krş. Kzk., Kırğ., Krç., Alt., Özb., Y.Uyg. keme; Hak. kime; Az., Gag., Trk. gemi; gēmi Türkm.)

/è/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde dağınık olarak, az önce belirttiğimiz kaynaklarından gelişen şekliyle korunmaktadır. Ancak /è/ ünlüsü dağınık da olsa korunmuşken, bazı fonetik sebeplere ve de dönemlerin genel eğilimlerine bağlı olarak niteliğinde çoğu zaman değişmeler olmuştur. Tespit ettiğimiz bu fonetik değişmeler şunlardır:

2.2.1.6. 1. è>i

è>i değişmesi Tarihî Türk lehçelerinde yaygın olarak görülen bir ses olayıdır. è>i genişlemesi, /è/ sesinin gelişim sürecinin doğal bir sonucudur. Niteliğindeki e ~ i kararsızlığı ve /i/'leşme temayülü bu ses hadisesinde belirleyici faktörlerdir. è>i değişmesinin ilk örneklerini Köktürkçe döneminden itibaren görmekteyiz. Bu bize è> e ~ i sürecinin en geç Köktürkçe döneminden itibaren başladığını göstermektedir. Aynı şekilde Tarihî Türk lehçelerinde è ~ i veya e nöbetleşmesinin olması da Tarihî Türk lehçelerinde bu sürecin devam ettiğinin göstergesidir.

ET eşit-

Kök. işit- ~ eşit- ~ eşid- (OTG) 'işitmek'; Uyg. işit- (Ir.); Krh. işit- (KB) ~ eşit- (DLT); Kıp. işit- (BV) ~ eşit- (CC) ~ yeşit- (DM); Çağ. işit- (LD) ~ eşit- (ÇK:232); ETT işit- (DK) (Krş. Kzk., Kklp. yesit-; Nog. esit-; Bşk., Tat. işët-; Kmk., Krç., Krg., Özb. eşit-; Y.Uyg., Türkm., Trk. işit-; Az. eşit-; Yak. eşüt- ~ işüt-)

²⁵⁸ S. G. Clauson (1972); s. 722

ET èlt-

Kök. ilt- ~ èlt- (OTG) 'iletmek, göndermek'; Uyg. ilt- (EUTS); Krh. ilet- (DLT); Hrzm. ilt- ~ elt- (NF); Kıp. ilt- (MG) ~ elt- (CC); Çağ. ilt- (BD) ~ èlt- (ÇK:232); ETT ilt- (SN) (Krş. Özb., Az. èlet-; Türkm. elt-; Trk. ilet-)

ET kèyik

Kök. kiyik ~ kèyik (OTG) 'geyik, yaban hayvanı'; Uyg. kiyik (Ir.) ~ keyik (Mayt.); Hrzm. kiyik (NF) ~ keyik (ME); Kıp. kiyik (MG) ~ keyik (TA); Çağ. kiyik (LD) ~ keyik (ŞT) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Krç., Alt. kiyik; Bşk. këyëk; Tat. kiyëk; Trk. geyik)

ET yèg

Kök. yig ~ yèg (OTG) 'daha iyi, üstün'; Uyg. yig (EUTS); Kıp. yig (Gi) ~ yik (Ki); Çağ. yig (ŞD); ETT yig (YZ)

ET yègirmi

Kök. yigirmi ~ yègirmi (OTG) '20'; Uyg. yigirmi (AY); yigirmi ~ yigirme (DLT); Hrzm. yigirmi (NF); Kıp. yigirmi (TA) ~ igirmi (Gi); Çağ. yigirmi (ŞD); ETT yigirmi (DK) (Krş. Alt. cirme; Bşk. yiğirmi; Kzk. jıyırma; Tat. yigirmi; Özb. yigirme; Y.Uyg. jigirme; Az. iyirmi; Türkm. yiğirmi; Trk. yirmi)

ET yèr

Kök. yir ~ yèr (OTG) 'yer'; Uyg. yir (Üi); Krh. yir (AH) ~ yèr ~ èr (DLT); Hrzm. yir (HŞ) ~ yèr (KE) ~ yer (ME); Kıp. yir (İM) ~ yer (TZ); Çağ. yir ~ yer (LD); ETT yir (RNüs) (Bşk. yër; Kzk. jer; Krg., Kklp., Şor cer; Tat. cir; Tuv. cer; Alt. d'èr; Özb. Y.Uyg., Türkm., Trk. yer; Gag. er; Az. yèr; Yak. sir; Çuv. şır)

2.2.1.6. 2. è>e

è> e ~ i gelişmenin bir süreci olarak è>e genişlemesi Tarihî Türk lehçelerinde görülmektedir. Bu ses olayı è> e ~ i sürecinin bir göstergesi olarak görmemizin sebebi, aynı dönem içinde ve de aynı kelimelerde e ~ i nöbetleşmesini görüyor olmamızdır.

ET eşit-

Kıp. eşit- (CC) ~ yeşit- (DM) ~ işit- (BV) (Krş. Kzk., Kklp. yesit-; Nog. esit-; Bşk., Tat. işet-; Kmk., Krç., Krg., Özb. eşit-; Y.Uyg., Türkm., Trk. işit-; Az. eşit-; Yak. eşüt- ~ işüt-)

ET elt-

Hrzm. elt- ~ ilt- (NF); Kıp. elt- ~ (CC) ilt- (MG) (Krş. Özb., Az. elet-; Türkm. elt-; Trk. ilet-)

ET kèyik

Uyg. keyik (Mayt.) ~ kiyik (Ir.); Hrzm. keyik (ME) ~ kiyik (NF); Kıp. keyik (TA) ~ kiyik (MG); Çağ. keyik (ŞT) ~ kiyik (LD) (Krş. Krg.,Kzk., Kklp., Nog., Krç., Alt. kiyik; Bşk. këyëk; Tat. kiyëk; Trk. geyik)

ET yèg

Hrzm. yeg (NF) 'daha iyi, üstün'

ET yèr

Hrzm. yer (ME) ~ yir (HŞ) ~ yèr (KE); Kıp. yer (TZ) ~ yir (İM); Çağ. yer ~ yir (LD) (Bşk. yër; Kzk. jer; Krg., Kklp., Şor cer; Tat. cir; Tuv. cer; Alt. d'er; Özb, Y.Uyg., Türkm., Trk. yer; Gag. er; Az. yèr; Yak. sir; Çuv. şîr)

Tarihî Türk lehçelerinde /è/ ünlüsü ilk hece dışında görülmediği için, ilk hece dışındaki görünümü ile ilgili başlığı açmadık.

2.2.1.6. 3. İstatistiksel değerlendirme

Tarihî Türk lehçelerinde /è/ ünlüsü (*è>è), Köktürkçede, Karahanlı Türkçesinde ve de Harezmi Türkçesinde korunmuştur. Bunun dışında ise az önce de gördüğümüz gibi ya /e/ 'ye ya da /i/'ye dönüşmüştür. Bu dönemlerden Köktürkçede /è/ ünlüsü tüm örneklerde /i/ ile nöbetleşerek kullanılmıştır. Bu bakımdan Köktürkçe döneminde /è/'nin görünümünü é ~ i (%100) şeklinde gösterdik. /è/ ünlüsünün Tarihî

Türk lehçelerindeki fonetik gelişimi ve de genel görünümü istatistiksel olarak aşağıdaki tablolarda görüldüğü gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
è>i	-	%85,7	% 60	%37,5	% 55,5	% 52,9	% 96

Tablo 113. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede è>i değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
è>e	-	% 14,2	-	%50	% 44,4	% 11,7	-

Tablo 114. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede è>e değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde kapalı /e/ sesinin genel görünümü şöyledir:

	ET è
Köktürkçe	è ~ i (% 100)
Uygur Türkçesi	i (% 85,7), e (%14,2)
Karahanlı Türkçesi	è (% 40), i (% 60)
Harezmi Türkçesi	è (% 12,5), i (% 37,5), e (% 50)
Kıpçak Türkçesi	i (% 55,5), e (% 44,4)
Çağatay Türkçesi	è (%35,2), i (% 52,9), e (% 11,7)
Eski Türkiye Türkçesi	è (% 3), i (% 96)

Tablo 115. Tarihî Türk lehçelerinde /è/ ünlüsünün ilk hecedeki görünümü

2.2.1.7. i

/i/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından ince, dar, düz bir ön damak ünlüsüdür. Nicelik özelliği bakımından ise normal süreli bir ünlüdür. /a/ ve /u/ ünlülerinden sonra Türkçenin İlk fonolojik sisteminin rekonstrüksiyonu içinde yer alan bir başka ünlü /i/’dir. (bkz. 1.1.3.)

Tarihî Türk lehçelerinde /i/ ünlüsünün iki ayrı kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç AT döneminden itibaren bilinen /i/ ünlüsüdür (*i>i). İkincisi ise AT’de varlığı tasarlanan ve Tarihî Türk lehçelerinde bazı seslik izler bırakarak veya hiçbir seslik iz bırakmadan normal süreli karşılığa dönüşerek kısalan /i/ (*j>i) ünlüsüdür. (j>i gelişimi için bkz. 2.1.3.2.1.7.)

2.2.1.7.1. İlk hecede /i/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede /i/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur:

ET bil-

Kök. bil- (Orh.) ‘bilmek’; Uyg. bil- (Ir.); Krh. bil- (RN); Hrzm. bil- (ME); Kıp. bil- (TZ); Çağ. bil- (LD); ETT bil- (DK) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Tat., Özb., Y.Uyg., Az., Gag., Türkm., Trk bil-)

ET bilek

Uyg. bilek (EUTS) ‘bilek’; Krh. bilek (RN); Hrzm. bilek (MM); Kıp. bilek (TA) ~ bölek (BV); Çağ. bilek (LD); ETT bilek (DK) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk bilek)

ET bin- < AT *bjn-

Kök. bin- (Orh.) ‘binmek’; Krh. min- ~ mün- (KB); Hrzm. bin- (NF) ~ mün- (KE); Kıp. bin- (KFT) ~ min- (CC); Çağ. min- (SD); ETT bin- (DK) (Krş. Hak., Türkm. mün-; Bşk., Kzk., Tat., Krg., Özb., Y.Uyg., Az. min-; Gag. pin-; Trk. bin-; Yak. mjn-)

ET bir < AT *bjr

Kök. bir (Orh.) '1'; Uyg. bir (Ir.); Krh. bir (AH); Hrzm. bir (NF); Kıp. bir (TA); Çağ. bir (LD); ETT bir (SN) (Krş. Hak. bîr; Alt., Şor pir; Tuv., Bşk., Tat., Kzk., Krg., Kklp., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Gag., Trk. bir; Yak. bjr)

ET biş-

Kök. biş- (OTG) 'pişmek'; Uyg. biş- (Ir.) ~ biş ~ piş- (EUTS); Hrzm. biş- ~ biş- (NF); Kıp. biş- (İM) ~ piş- (KK); Çağ. biş- (ŞD); ETT biş- (SN) ~ piş- (DK) (Krş. Bşk., Tat., Az., Türkm. biş-; Kzk. pis-; Krg., Alt. biş-; Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. piş-; Yak. pus-)

ET iç-

Uyg. iç- (EUTS); Krh. iç- (KB); Hrzm. iç- (ME); Kıp. iç- (TA) ~ iş- (TZ); Çağ. iç- (BD); ETT iç- (DK) (Krş. Hak. iş-; Kzk., Kklp., Nog., Tuv., Şor iş-; Bşk., Yak. is-; Alt., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Gag., Trk. iç-)

ET ingek

Kök. ingek (Orh.) 'inek'; Uyg. ingek (İPKPH); Krh. ingek (KB); Kıp. inek (CC); ETT inek (DK) (Krş. Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. inek; Yak. inax)

ET irig < AT *jrig

Uyg. irig (UÜH) ~ irü (AY) 'iri'; Hrzm. irig (ME); Kıp. irig (TZ) ~ iri (BV); Çağ. irig (LD); ETT iri (DK) (Krş. Özb. yirik; Y.Uyg. jirik; Bşk, Tat., Kzk., Krg., Az., Gag., Trk iri; Türkm. jri; Hlç. jre)

ET kiçig

Kök. kiçig (Orh.) 'küçük'; Uyg. kiçig (Mayt.); Krh. kiçig (AH); Hrzm. kiçig (NF); Kıp. kiçi (İM) ~ kiççi (GT) ~ kiçig (İM) ~ kiçik (BV); Çağ. kiçik (LD); ETT kiçi (YZ) (Krş. Bşk. kēšē ; Tat. kēçē; Kzk., Kklp. kişi; Kmk. giççi; Krg., Krç. kiçü; Tuv. biçi; Hak. kiçig; Özb., Y.Uyg., Az. kiçik; Türkm. kiçi; Gag., Trk. küçük)

ET kirpik

Uyg. kirpik (EUTS) 'kirpik'; Krh. kirpik (DLT); Hrzm. kirpük (NF); Kıp. kirpik (TZ) ~ kirpük (İM) ~ kerpik (TA); Çağ. kirpük (LD); ETT kirpük (SN) (Krş. Tat. kirtik; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. kirpik)

ET til

Uyg. til (EUTS) 'dil'; Krh. til (RN) ~ dil (AH); Hrzm. til (NF); Kıp. til (CC) ~ dil (Gİ); Çağ. dil (LD); ETT dil (DK) (Krş. Bşk., Tat. töl; Kzk., Kklp., Nog., Krç., Krg., Özb., Y.Uyg. til; Az., Türkm., Gag., Trk. dil; Yak. tıl)

ET tiş < AT *tjş

Uyg. tiş (EUTS); Krh. tiş (KB) ~ tiş ~ tjş (DLT); Hrzm. tiş (NF) ~ diş (ME); Kıp. tiş (BV) ~ diş (TZ); Çağ. tiş (BD); ETT diş (SN) ~ djš (Hak. tış; Kzk. tis; Alt., Bşk., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg. tiş; Az., Gag., Trk. diş; Türkm. djš; Yak. tjs)

ET tiz < AT *tjz

Kök. tiz (Orh.) 'diz' ; Uyg. tiz (EUTS); Krh. tiz (AH) ~ tjz (DLT); Hrzm. tiz (NF); Kıp. tiz (TZ) ~ diz (Kİ); Çağ. tiz (ŞD); ETT diz (DK) (Krş. Kzk., Krg. tize; Özb. tizze; Bşk., Tat., Y.Uyg. tiz; Az., Gag., Trk. diz; Türkm. dјz)

ET yinçke < AT *yjnçke

Kök. yinçke (Orh.) 'ince'; Uyg. yinçke (EUTS); Krh. yinçke ~ ince (KB); Hrzm. yinçke (NF); Kıp. inçke (BV) ~ yinçke (İM) ~ yinçe (TA); Çağ. inçke (LD); ETT. inçe (DK) (Krş. Krg. içke; Kzk. jiñişke; Kklp. ciñişke; Nog. yinişke; Özb. ingiçke; Y.Uyg. incike; Az., Gag., Trk. ince; Türkm. jnçe)

ET yinçü

Uyg. yinçü (EUTS) 'inci'; Krh. yinçü ~ yünçü (KB); Hrzm. yinçü (NF); Kıp. inci (TZ) ~ inçü (GT) ~ yinçü (İM) ~ yençü (BM); Çağ. inçi (ŞD) ~ inçü (LD) ~ yünçü (ŞD); ETT inçü (KG) (Krş. Bşk. ınıy; Kzk. injüv; Hak. çımcük; Özb., Y.Uyg. incu; Türkm, Gag., Trk. inci; Çuv. ence)

ET yip

Uyg. yip (EUTS) ‘ip’; Krh. yip (KB) ~ yip (DLT); Hrzm. yip (HŞ); Kıp. ip (CC) ~ yip (İM); Çağ. ip (ŞT); ETT ip (YZ) (Krş. Tat. cip ~ cöp; Tuv. çep; Hak. çip; Kzk. jip; Krg., Kklp., Krç. cip; Bşk., Nog., Kmk., Y.Uyg. yip; Özb., Gag., Trk ip; Türkm. yüp)

/i/ ünlüsü ilk hecede yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi çoğunlukla korunmuştur. Ancak bazı fonetik sebeplere ve dönemlerin genel eğilimlerine bağlı olarak niteliğinde kimi zaman değişmeler olmuştur. Tespit ettiğimiz bu fonetik değişmeler şunlardır:

2.2.1.7.1.1. i>e

i>e genişlemesini Tarihî Türk lehçelerinde Kıpçak Türkçesine ait birkaç örnekte tespit ettik. Bu örneklerde ünlü genişlemesine sebep olabilecek herhangi bir fonetik faktör yoktur. Kıpçak Türkçesi için belirleyici olmayan bu değişme aşağıdaki örneklerde sebepsizdir:

ET bitig

Kıp. betig (İM) ~ bitig (TA) ~ bitüv ~ bitiv (CC) ‘yazı, kitap, kitabe’

ET kirpik

Kıp. kerpik (TA) ~ kirpik (TZ) ~ kirpük (İM) (Krş. Tat. kirtik; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. kirpik)

ET yinçü

Kıp. yençü (BM) ~ inci (TZ) ~ inçü (GT) ~ yinçü (İM) ‘inci’ (Krş. Bşk. ınyı; Kzk. injüv; Hak. çımcük; Özb., Y.Uyg. incu; Türkm, Gag., Trk. inci; Çuv. ence)

2.2.1.7.1.2. i>ı

i>ı art damaksıllaşması Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi döneminde az sayıda örnekte görülmektedir. Bu örneklerde ön damaksıllaştırıcı etkisi bilenen ünsüzlere rağmen /i/ ünlüsü niteliğini muhafaza edememiş ve de art damaksıllaşmıştır:

ET biñ

Kök. biñ ~ biñ (OTG) ‘1000’; Uyg. miñ ~ miñ ~ biñ (EUTS) (Krş. Bşk., Tat. měñ; Krç., Kmk. miñ; Kklp. miñ; Az, Gag., Trk. bin; Türkm. müñ)

ET biş-

Uyg. biş ~ piş (EUTS) ~ biş- (Ir.); Krh. piş- (DLT; Hrş. biş- ~ biş- (NF); (Krş. Bşk., Tat., Az., Türkm. biş-; Kzk. pis-; Krg., Alt. biş-; Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. piş-; Yak. pus-)

ET yip

Krh. yip (DLT) ~ yip (KB) (Krş. Tat. cip ~ cëp; Tuv. çep; Hak. çip; Kzk. jip; Krg., Kklp., Krç. cip; Bşk., Nog., Kmk., Y.Uyg. yip; Özb., Gag., Trk ip; Türkm. yüp)

2.2.1.7.1.3. i>ö

Kıpçak Türkçesinde tespit ettiğimiz bir örnekte /i/ ünsüzü dudak ünsüzü /b/’nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle /ö/’ye dönüşmüştür:

ET bilek

Kıp. bölek (BV) ~ bilek (TA) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk bilek)

2.2.1.7.1.4. i>ü

Tarihî Türk lehçelerinde i>ü yuvarlaklaşması çeşitli dönemlerde ve dağınık olarak görülmektedir. Tespit ettiğimiz örneklerde i>ü yuvarlaklaşması şu durumlarda ortaya çıkmıştır:

Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle

Gerileyici benzeşme ile

2.2.1.7.1.4.1. Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi

/i/ ünlüsü /m/ ve /p/ dudak ünsüzleri eşliğinde yuvarlaklaşmıştır:

ET bin- < AT *bjn-

Krh. mün- ~ min- (KB); Hrzm. mün- (KE) ~ bin- (NF); (Krş. Hak., Türkm. mün-; Bşk., Kzk., Tat., Krg., Özb., Y.Uyg., Az. min-; Gag. pin-; Trk. bin-; Yak. mjn-)

ET sipir-

Krh. süpür- (DLT) 'süpürmek, temizlemek'; Kıp. süpür- (Kİ) ~ süpir- (GT) ~ sipir- (TZ); Çağ. süpür- (BD) (Krş. Bşk. hēpēr-; Tat. sēbēr-; Kzk., Kklp., Nog., sıpır-; Alt., Kmk., Alt., Krş. sibir-; Trk. süpür-; Yak. sippiy-)

2.2.1.7.1.4.2. Gerileyici benzeşme

/i/ ünlüsü bir örnekte ikinci hecedeki /ü/ ünlüsünün etkiyle yuvarlaklaşmıştır:

ET yinçü

Krh. yinçü ~ yünçü (KB); Hrzm. yinçü (NF); Çağ. inçi (ŞD) ~ inçü (LD) ~ yünçü (ŞD); (Krş. Bşk. inyi; Kzk. injüv; Hak. çımcük; Özb., Y.Uyg. incu; Türkm, Gag., Trk. inci; Çuv. ence)

2.2.1.7.2. İlk hece dışında /i/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında /e/ ünlüsü bir takım ses olaylarıyla oluşmuş farklar dışında çoğunlukla korunmuştur:

ET egri < AT *ēg-

Kök. egri (Orh.) 'eğri'; Uyg. egri ~ igri (EUTS); Krh. egri (KB); Kıp. egri (CC) ~ igri (MG); ETT egri (DK) (Krş. Hak. igır; Tat. kekri; Kzk. iyir; Krg. iyri; Özb., Y.Uyg. egri, Az. eyri, Türkm., Trk. eğri; Çuv. av- 'eğmek')

ET elig

Kök. elig (Orh.) '50'; Uyg. elig (EUTS); Krh. elig (DLT); Hrzm. ellig (NF); Kıp. ellig (BV) ~ yelli (DM) ~ illi (GT); ETT elli (DK) (Krş. Krg. elü; Kzk. elüw; Hak. ilig; Bşk., Tat. illi; Özb., Y.Uyg. ellik; Gag. yelli; Kklp., Nog., Az., Türkm., Trk. elli)

ET eşit-

Kıp. eşit- (CC) ~ yeşit- (DM) ~ işit- (BV) (Krş. Kzk., Kklp. yesit-; Nog. esit-; Bşk., Tat. işët; Kmk., Krç., Krg., Özb. eşit-; Y.Uyg., Türkm., Trk. işit-; Az. eşit-; Yak. eşüt- ~ işüt-)

ET irig < AT *jrig

Uyg. irig (UÜH) ~ irü (AY) 'iri'; Hrzm. irig (ME); Kıp. irig (TZ) ~ iri (BV); Çağ. irig (LD); ETT iri (DK) (Krş. Özb. yirik; Y.Uyg. jirik; Bşk, Tat., Kzk., Krg., Az., Gag., Trk iri; Türkm. jri; Hlç. jre)

ET keyik

Uyg. keyik (Mayt.) ~ kiyik (Ir.); Hrzm. keyik (ME) ~ kiyik (NF); Kıp. keyik (TA) ~ kiyik (MG); Çağ. keyik (ŞT) ~ kiyik (LD) (Krş. Krg.,Kzk., Kklp., Nog., Krç., Alt. kiyik; Bşk. këyëk; Tat. kiyëk; Trk. geyik)

ET kiçig

Kök. kiçig (Orh.) 'küçük'; Uyg. kiçig (Mayt.); Krh. kiçig (AH); Hrzm. kiçig (NF); Kıp. kiçi (İM) ~ kiççi (GT) ~ kiçig (İM) ~ kiçik (BV); Çağ. kiçik (LD); ETT kiçi (YZ) (Krş. Bşk. kësë; Tat. këçë; Kzk., Kklp. kişi; Kmk. giççi; Krg., Krç. kiçü; Tuv. biçj; Hak. kïçig; Özb., Y.Uyg., Az. kiçik; Türkm. kiçi; Gag., Trk. küçük)

ET kirpik

Uyg. kirpik (EUTS) 'kirpik'; Krh. kirpik (DLT); Hrzm. kirpük (NF); Kıp. kirpik (TZ) ~ kirpük (İM) ~ kerpik (TA) (Krş. Tat. kirtik; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. kirpik)

ET sekiz

Kök. sekiz (Orh.) '8'; Uyg. sekiz (EUTS); Krh. sekiz (KB); Hrzm. sekiz ~ sekkiz (NF); Kıp. sekiz (İM) ~ sekkiz (BM) ~ sikiz (MS); ETT sekiz (YZ) (Krş. Krg., Kzk.,Kklp., Nog. segiz; Bşk. higiz; Tat. sigiz; Özb., Y.Uyg., Az. sekkiz; Türkm, Gag. Trk sekiz)

ET semiz

Kök. semiz (Orh.) 'semiz'; Uyg. semiz (Ir.); Krh. semiz (KB); Kıp. semiz (CC) ~ semüz (Kİ) ~ simiz (GT) (Krş. Hak. simış; Bşk. himiz; Tat. simiz; Alt., Tuv. semis; Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. semiz; Yak. emis)

ET temir

Kök. temir (Orh.) 'demir'; Uyg. temir (Mayt.); Kıp. temir (TZ) ~ temür (TA) ~ demür (TA) ~ timir (MG); Çağ. timür (LD) ~ temür (ŞT) (RNüs.) (Krş. Bşk., Tat, Yak. timir; Hak. timir; Şor tebır; Y.Uyg. tömür; Kzk., Krg., Kklp., Nog., Alt., Kmk., temir; Tuv., Az., Türkm., Gag., Trk. demir)

ET yègirmi

Kök. yigirmi ~ yègirmi (OTG) '20'; Uyg. yigirmi (AY); yigirmi ~ yigirme (DLT); Hrm. yigirmi (NF); Kıp. yigirmi (TA) ~ igirmi (Gİ); Çağ. yigirmi (ŞD); ETT yigirmi (DK) (Krş. Alt. cirme; Bşk. yığirmi; Kzk. jıyırma; Tat. yigirmi; Özb. yigirme; Y.Uyg. jigirme; Az. iyirmi; Türkm. yığirmi; Trk. yirmi)

ET yeti <AT *yēti

Kök. yeti ~ yiti (Orh.) '7'; Uyg. yetti (İPKPH) ~ yiti (Üİ) ~ yte (Uyg. Br.); Krh. yetti ~ yiti (DLT) (Krş. Hak. çiti; Tat. cidë; Alt. detti; Tuv. çedi; Şor. çetti; Bşk. yëdë; Krç. cedi; Krg. ceti; Özb., Hlç. yetti; Az. yeddi; Gag., Trk., Türkm. yedi; Yak. sette)

Tarihî Türk lehçelerinde /i/ ünlüsü genellikle korunurken, çeşitli ses olayları neticesinde niteliğinde bazı değişimler olmuştur. Tespit ettiğimiz değişimler şunlardır:

2.2.1.7.2.1. i>e

Tarihî Türk lehçelerinde az sayıda örnekte görülen ilk hece dışındaki i>e genişlemesi, tespit ettiğimiz örneklerde ilk hecedeki geniş ünlünün ilerleyici etkisiyle oluşmuştur:

ET idi ~ iye < AT *ēdi (DTS:203–205)

Uyg. ıye ~ idi ‘iye, sahip’ (DTS); Hrzm. ēde ~ idi (NF); Kıp. eye (TZ) ~ ıye (İM); Çağ. ıge (ŞD); ETT eye (ETTM) ~ ıye (DK) (Krş. Bşk. ěye; Tuv., Hak., Alt. ē; Az. yiye; Krç., Kklp., Nog., Tat., Trk. iye)

ET kemi < AT *kēmi

Krh. kime (KB) ~ kemi (RN) ‘gemi’; Kıp. keme (TZ) ~ kimi (GT) (Krş. Kzk., Krg., Krç., Alt., Özb., Y.Uyg., keme; Hak. kime; Az., Gag., Trk. gemi; Türkm. gēmi)

2.2.1.7.2.2. i>ı

Tespit ettiğimiz tek örnekte /k/ ünsüzünün etsiyle i>ı art damaksıllaşması görülmektedir:

AT kıçı

Uyg. kıçık (EUTS) ‘kaşınmak, gıcıkılan-‘

2.2.1.7.2.3. i>ü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında sıklıkla görülen ses olaylarından biri de i>ü yuvarlaklaşmasıdır. Tarihî Türk lehçelerinde hemen hemen her dönemde görülen bu olay, tespit ettiğimiz örneklerde şu durumlarda ortaya çıkmıştır:

Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle

Yuvarlak ünlülerin ilerleyici benzeşmesiyle

2.2.1.7.2.3.1. Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi

Aşağıdaki örneklerde /i/ ünlüsü yuvarlaklaştırıcı etkisi bilenen /b/, /m/, /p/, /v/, /w/ ünsüzleri eşliğinde yuvarlaklaşmıştır:

ET bitig

Kıp. bitüv ~ bitiv (CC) ~ betig (İM) ~ bitig (TA) ‘yazı, kitap, kitabe’

ET ebir-

Krh. ewür- (DLT) 'evirmek, çevirmek'; Hrzm. ewür- (ME) ~ öwür- (KE); Kıp. evür- (BV) ; Çağ. ivür- (LD)

ET kirpik

Hrzm. kirpük (NF) 'kirpik'; Kıp. kirpük (İM) ~kirpik (TZ) ~ kerpik (TA); Çağ. kirpük (LD); ETT kirpük (SN) (Krş. Tat. kirtik; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. kirpik)

ET semiz

Kıp. semüz (Kİ) ~ semiz (CC) ~ simiz (GT) 'semiz' (Krş. Hak. simiş; Bşk. himiz; Tat. simiz; Alt., Tuv. semis; Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. semiz; Yak. emis)

ET sipir-

Krh. süpür- (DLT) 'süpürmek, temizlemek'; Kıp. süpür- (Kİ) ~ süpir- (GT) ~ sipir- (TZ); Çağ. süpür- (BD) (Krş. Bşk. hēpēr-; Tat. sēbēr-; Kzk., Kklp., Nog., sıpır-; Alt., Kmk., Alt., Krç. sibir-; Trk. süpür-; Yak. sippiy-)

ET süwri

Kıp. süvrü (İM) ~ sürü (CC) ~ sivri (BM) 'sivri' (Krş. Krg. süyrü; Kzk. süyir; Kklp., Nog. süyri; Trk. sivri)

ET temir

Kıp. temür (TA) ~ demür (TA) ~ temir (TZ) ~ timir (MG) 'demir'; Çağ. timür (LD) ~ temür (ŞT); ETT demür (RNüs.) (Krş. Bşk., Tat, Yak. timir; Hak. timir; Şor tebır; Y.Uyg. tömür; Kzk., Krg., Kklp., Nog., Alt., Kmk., temir; Tuv., Az., Türkm., Gag., Trk. demir)

2.2.1.7.2.3.2. Yuvarlak ünlülerin ilerleyici benzeşmesi

Aşağıdaki örneklerde ilk hecedeki /ö/ ve /ü/ yuvarlak ünlüleri, ikinci hecedeki /i/ ünlüsünü etkileyerek yuvarlaklaştırmıştır:

AT *çūri-

Hrzm. çürü- (LD) ~ çūri- (NF) 'çürümek'; Kıp. çürü- (CC) ~ şürü- (İM) ~ çūri- (TZ); Çağ. çürü- (LÇ) (Krş. Bşk. sirik; Krg., Tat., Özb., Y.Uyg. çirik; Kzk., Kklp., Nog. şirik; Az., Trk çürük; Türkm. çūyrük)

ET ügit- < AT *ūkit- (DTS:382)

Hrz. ögü- ~ ögi- (NF) 'öğütmek'; Kıp. ügüt- (TA) ~ yügüt- (TZ) ~ ögüt- (MŞ); Çağ. ügül- 'öğütölmek' (BD) (Krş. Az. üyüt; Türkm. üve-; Gag. üt-; Trk. öğüt-)

ET böri < AT *bōri

Uyg. bürü ~ börü ~ büri (EUTS) 'kurt'; Hrzm. bürü (MM) ~ böri (KE); Kıp. börü (TA) ~ böri (CC) (Krş. Hak. pūr; Krg., Kzk. börü; Kklp., Nog., Özb. böri; Bşk., Tat. büri; Y.Uyg. böre; Türkm. bōri)

2.2.1.7.3. İstatistiksel değerlendirme

2.2.1.7.3.1. İlk hecede

Tarihî Türk lehçelerinde /e/ ünlüsü ilk hecede genellikle korunmuştur. Ancak bazı örneklerde i>e; i>ı; i>ö ve i>ü ses değişimleri görülmektedir. Bu değişimler Tarihî Türk lehçelerinde dönemlere göre ve yüzdelik oran olarak aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
i>e	-	-	-	-	% 12	-	-

Tablo 116. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede i>e değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
i>ı	% 5,8	%11,1	%9,5	%10	-	-	-

Tablo 117. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede i>ı değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
i>ö	-	-	-	-	% 4	-	-

Tablo 118. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede i>ö değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
i>ü	-	-	%14,2	%10	% 4	% 11,1	-

Tablo 119. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede i>ü değişimi

Bu bilgi ve verilerden hareketler /i/ ünlüsünün ilk hecedeki görünümünü aşağıdaki tabloyla göstermemiz mümkündür:

	AT i
Köktürkçe	İ (% 94,1), I (% 5,8)
Uygur Türkçesi	İ (% 88,8), I (% 11,1)
Karahanlı Türkçesi	İ (% 76,1), I (% 9,5), Ü (% 14,2)
Harezmi Türkçesi	İ (% 80), Ö (% 10), Ü (% 10)
Kıpçak Türkçesi	İ (% 80), e (% 12), Ö (% 4), Ü (% 4)
Çağatay Türkçesi	İ (% 88,8), Ü (% 11,1)
Eski Türkiye Türkçesi	İ (% 100)

Tablo 120. Tarihî Türk lehçelerinde /i/ ünlüsünün ilk hecedeki görünümü

2.2.1.7.3.1. İlk hece dışında

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında da /i/ ünlüsü genellikle korunmuştur. Ancak çeşitli fonetik sebeplere bağlı olarak i>e, i>ı ve i>ü değişimleri görülmektedir. Bu değişimlerin görünümü aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
i>e	-	%5,5	% 5,5	% 4,7	%, 6,6	% 4,5	% 5,5

Tablo 121. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında i>e değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
i>ı	-	% 5,5	-	-	-	-	-

Tablo 122. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında i>ı değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
i>ü	-	% 5,5	% 11,1	% 23,8	% 33,3	% 27,2	% 11,1

Tablo 123. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında i>ü değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /i/ ünlüsünün genel görünümünü aşağıdaki tabloda görmemiz mümkündür:

	AT i
Köktürkçe	i (% 100)
Uygur Türkçesi	i (% 83,3), e (% 5,5), ı (% 5,5), ü (% 5,5)
Karahanlı Türkçesi	i (% 83,3), e (% 5,5), ü (% 11,1)
Harezmi Türkçesi	i (% 71,4), e (% 4,7), ü (% 23,8)
Kıpçak Türkçesi	i (%60), e (% 6,6), ü (% 33,3)
Çağatay Türkçesi	i (% 68,1), e (% 4,5), ü (% 27,2)
Eski Türkiye Türkçesi	i (% 83,3), e (% 5,5), ü (% 11,1)

Tablo 124. Tarihî Türk lehçelerinde /i/ ünlüsünün ilk hece dışındaki görünümü

2.2.1.8. ö

/ö/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından ince, geniş ve yuvarlak bir ön damak ünlüsüdür. Aynı zamanda normal süreli bir ünlüdür. /ö/ ünlüsü Türkçede sonradan gelişen ünlülerden biridir. Grunzel'e göre /ö/ ünlüsü, /a/, /i/ ve /u/ üçlü fonolojik sistemin üçüncü aşamasında /ü/ ünlüsünden gelişmiştir.²⁵⁹ Ünlülerin ortaya çıkış zamanı hariç aşağı yukarı aynı görüşleri paylaşan Çerkessiy de /ö/ ünlüsünün /a/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerinin her birinin ikiye ayrılmasıyla birlikte /ü/ ünlüsünden gelişmiştir. (Bkz. 1.1.3.) Türkçenin ilk fonolojik sisteminin rekonstrüksiyonu ile ilgili bu görüşlerin dışında /ö/ ünlüsü AT döneminden itibaren bilinen, Türkçenin temel sekiz ünlüsünden biridir.

Tarihî Türk lehçelerinde /ö/ ünlüsünün iki kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç AT döneminden itibaren bilinen /ö/ ünlüsüdür (*ö>ö). İkincisi ise *ō>ö gelişmesiyle oluşmuş /ö/ ünlüsüdür. /ō/ Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla kısaltarak, normal süreli /ö/'ya karışmıştır. (ō>ö gelişimi için bkz. 2.1.3.2.1.8.)

2.2.1.8.1. İlk hecede /ö/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde /ö/ ünlüsü ilk hecede genellikle korunmuştur:

ET böz

Uyg. böz (İPKPH) 'bez'; Krh. böz (KB) ~ biz (AH); Hrzm. böz (NF) ~ biz (HŞ); Kıp. böz (İM) ~ bez (TZ) ~ büz (TA) ~ biz (TA); Çağ. böz (ŞD) (Krş. Krg., Kzk.böz; Bşk., Y.Uyg., Az., Trk. bez; Tat. biz; Tuv. pös; Özb. boz., Türkm. bjz)

ET köç-

Uyg. köç- (DTS) 'göçmek'; Krh. köç- (RN); Hrzm. köç- (ME); Kıp. köç- (CC) ~ köş- (TZ); Çağ. köç- (ŞT); ETT köç- (DK) (Krş. Krg., Hak., Özb., Y.Uyg., Az. köç-; Kzk., Kklp., Nog., Şor köş-; Bşk. küş-; Tat. küç-; Türkm., Trk. göç-; Yak. kös-)

²⁵⁹ Bkz. A. M. Şçerbak (1998), s. 189

ET köküz

Uyg. köküz ~ kögüz (EUTS) 'göğüs'; Krh. kögüz (KB); Hrzm. köküs (NF) ~ kögüs (ME); Kıp. köküs (TA) ~ kövüs (CC); Çağ. köküs (ŞT) ~ kögüs (ŞD); ETT gögüs (DK) (Krş. Hak. köğis; Alt., Şor. kögüs; Az. köks; Türkm. gövüs; Gag., güs; Trk. göğüs; Yak. köğüs)

ET köñül

Kök. köñül (Orh.) 'gönül'; Uyg. köñül (EUTS); Krh. köñül (RN); Hrzm. köñül (ME); Kıp. köñül (TA); Çağ. köñül (ŞD); ETT köñül (DK) (Krş. Bşk., Tat. küñel; Hak. kōl; Kzk., Kklp., Nog. köñil; Özb. köngil; Krg., Kmk., Y.Uyg. köñül; Az. könül; Trk. gönül; Türkm. gövün)

ET köpük

Uyg. köpük (Ir.) ~ köpiğ (DTS) 'köpük'; Krh. köpük (DLT); Hrzm. köpük (KE); Kıp. köpük (TZ) ~ köbek (BM); ETT köpük (DK) (Krş. Bşk., Tat. kübik; Hak. köbik; Kzk., Kklp., Nog. köbik; Krg., Alt. köbük; Özb. köpik; Y.Uyg. kövük; Az., Türkm., Gag., Trk. köpük)

ET köprü

Uyg. köprüğ (EUTS) ~ köprük (DTS) 'köprü'; Krh. köprüğ (DLT); Hrzm. köprüğ (NF); Kıp. köprüğ (İM) ~ köprü (CC) ~ köpri (TA); Çağ. köprü (ŞD); ETT köpri (MŞ) (Krş. Krg. köpürö; Kzk., Kklp., Nog. köpir; Bşk., Tat. küpür; Özb. köpri; Y.Uyg. körük; Türkm. köpri; Az., Gag., Trk. köprü)

ET kör-

Kök. kör- (Orh.) 'görmek'; Uyg. kör- (Üİ); Krh. kör- (KB); Hrzm. kör- (NF); Kıp. kör- (TZ); Çağ. kör- (ŞT); ETT gör- (DK) (Krş. Bşk., Tat. kür-; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tuv., Hak., Şor, Özb., Y.Uyg., Yak. kör-; Az., Türkm. gör-)

ET öbke

Kök. öbke (OTG) 'öfke'; Uyg. öpke ~ övke ~ öfke (DTS); Krh. öpke ~ öfke (DLT); Hrzm. öwke ~ öfke (ME); Kıp. övke (BV) ~ öfke (GT); Çağ. öpke (LÇ); ETT öyke (DK) (Krş. Bşk., Tat. üpke; Y.Uyg. öpke; Türkm. öyke; Gag. üfke; Trk. öfke)

ET öğren-

Uyg. öğren- (EUTS) 'öğrenmek'; Krh. öğren- (KB); Hrzm. öğren- (NF); Kıp. öğren- (İM) ~ övrren- (CC) ~ yören- (TA) ~ üren- (CC); Çağ. öğren- (LD); ETT öğren- (DK) (Krş. Bşk., Tat. üryen-; Hak. ügren-; Kzk., Kklp., Nog., Kmk. üyren-; Özb. örgen-; Y.Uyg. ügen-; Az. öyren-; Türkm. övren-; Trk. öğren-)

ET öñ

Kök. öñ (Orh.) 'ön'; Uyg. öñ (EUTS); Krh. öñ (KB); Hrzm. öñ (NF); Kıp. öñ (TA) ~ ön (CC); Çağ. öñ (ŞT); ETT öñ (DK) (Krş. Krg., Kzk., Türkm. öñ; Az., Trk. ön; Gag. yön)

ET öp-

Uyg. öp- (DTS) 'öp-'; Krh. öp- (KB); Hrzm. öp- (NF); Kıp. öp- (TZ) ~ öb- (TA); Çağ. öp- (ŞT); ETT öp- (DK) (Krş. Bşk., Tat. üb-; Kzk., Krg., öb-; Özb., Y.Uyg., Az., Türkm. Gag., Trk.. öp-; Yak. ür-)

ET tök-

Kök. tök- (Orh.) 'dökmek'; Uyg. tök- (DTS); Krh. tök- (DLT); Hrzm. tök- (NF); Kıp. tök- (İM) ~ dök- (Kİ); Çağ. dök- (LD); ETT dök- (SN) (Krş. Bşk., Tat. tük-; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg., Az. tök-; Türkm., Gag., Trk. dök-)

ET töşek

Uyg. töşek (Mayt.) 'döşek'; Krh. töşek (KB); Hrzm. töşek (NF) ~ döşek (ME); Kıp. töşek (TA); Çağ. töşek (ŞT); ETT döşek (KY) (Krş. Bşk., Tat. tüşek; Kzk., Kklp., Nog. tösek; Alt. töjök; Tuv. döjek; Krç., Özb. töşek; Y.Uyg. çüşek; Az., Trk. döşek; Türkm. düşekçe)

/ö/ ünlüsü tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede genellikle korunmuştur. Ancak bazı ses hadiselerine ve de dönemlerin genel eğilimlerine bağlı olarak niteliğinde kimi zaman değişimler olmuştur. Tespit ettiğimiz bu değişimler şunlardır:

2.2.1.8.1.1.ö > e /è

Genel Türkçede dağınık olarak görülen düzleşme olayı, bazı lehçelerde düzenli olarak da görülmektedir. Nitekim, Karaimcenin Halicz- Luck lehçesinde düzleşmeler düzenlidir.²⁶⁰ Tarihî Türk lehçelerinde ise düzleşme örneklerine bir eğilim olarak Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde rastlamaktayız.

ET böz

Kıp. bez (TZ) ~ böz (İM) ~ büz (TA) ~ biz (TA) (Krş. Krg., Kzk.böz; Bşk., Y.Uyg., Az., Trk. bez; Tat. biz; Tuv. pös; Özb. boz., Türkm. bız)

ET töpö (DTS:580)

Hrzm. tepe (NF) ~ töpe (HŞ) 'tepe'; Kıp. tepe (Kİ) ~ depe (TZ) ~ töpe (İM); Çağ. tépe (Krş. Bşk. tübe; Kzk., Kklp., Nog., Kmk., Krç., Y.Uyg. töbe; Krg. döbö; Alt. töbö; Türkm. depe; Özb., Az., Gag., Trk. tepe; Yak. töbö)

ET yörge- 'sarmak, örmek, çevrelemek'

Kıp. yère ~ yüre ~ yöre (DLT) 'çevre, yöre'

2.2.1.8.1.2.ö > i

ET böz

Kıp. bız (TA) ~ bez (TZ) ~ böz (İM) ~ büz (TA) (Krş. Krg., Kzk.böz; Bşk., Y.Uyg., Az., Trk. bez; Tat. biz; Tuv. pös; Özb. boz., Türkm. bız)

2.2.1.8.1.3.ö > ü

ö>ü daralması Tarihî Türk lehçelerinde sık karşılaşılan bir ses olayı değildir. Tespit ettiğimiz örneklerde ö>ü değişmesi şu durumlarda ortaya çıkmıştır:

²⁶⁰ Bkz. A.N. Baskakov (1963), Türk Dillerinde Ön Vokallerin Düzleşmesi ve Karaimcenin Halicz- Luck Lehçesinde ö>e ve ü>i değişimleri, TDAY- Belleten, Ankara s. 33-37

Daraltıcı etkisi bilinen ünsüzlerin etkisiyle

Dar ünlülerin ilerleyici benzeşmesiyle

Dönemlerin genel eğilimleri sebebiyle

2.2.1.8.1.3.1. Daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle

ö>ü daralması aşağıdaki örneklerde /y/ ünüsünün daraltıcı etkisiyle meydana gelmiştir.

ET yörge- ‘sarmak, örmek, çevrelemek’

Kıp. yüre ~ yère ~ yöre (DLT) ‘çevre, yöre’

ET köy- ~ kön-

Kıp. küy- (GT) ~ köy- (TZ) ‘yanmak’

2.2.1.8.1.3.2. Dar ünlülerin ilerleyici benzeşmesiyle

ö>ü daralması tespit ettiğimiz bir örnekte ilk hecedeki dar /ü/ ünlüsünün ilerleyici benzeşmesiyle oluşmuştur.

ET törü-

Krh. türü- ~ törü- (DLT) ‘türemek, meydana gelmek’; ETT türe- (DK)

2.2.1.8.1.3.3. Dönemlerin genel eğilimleri sebebiyle

Bugün Kuzey grubu Türk lehçelerinde görülen ö>ü daralmasının ilk örneklerini Kıpçak Türkçesinde (Ana Kıpçakça) görmekteyiz. Nitekim “Tatarca ve Başkurtçadaki ö>ü gelişiminin kaynağı Codex Cumanicus’a değin uzanır.”²⁶¹ Aşağıdaki örneklerde görülen ö>ü daralmaları Kıpçak Türkçesindeki bu genel eğilimle alakalıdır:

ET öğren-

²⁶¹ S. Eker (1998), s. 170

Kıp. üren- (CC) ~ öğren- (İM) ~ övren- (CC) ~ yören- (TA) (Krş. Bşk., Tat. üryen-; Hak. ügren-; Kzk., Kklp., Nog., Kmk. üyren-; Özb. örgen-; Y.Uyg. ügen-; Az. öyren-; Türkm. övren-; Trk. öğren-)

ET tört < AT *tört

Kıp. türt (İN) ~ tört (İM) ~ dört (TA) '4' (Krş. Hak., Alt., Şor, Kzk., Kklp., Krg., Özb., Y.Uyg. tört; Bşk., Tat. türt; Az. dörd; Gag., Trk. dört; Türkm. dōrt; Yak. tüört)

2.2.1.8.2. İlk hece dışında /ö/ ünlüsü

Türkçede aslî olarak ilk hece dışında /ö/ ünlüsü bulunmamaktadır. Ancak Codex Cumanicustaki bazı örneklerde, çeşitli ses olayları neticesinde oluşmuş ikincil /ö/ bulunmaktadır:

ET küdegü

Kıp. küyöv ~ köyöv (CC) ~ küyegü (TA) ~ küyevüv (Kİ) ~ küyev (TZ) (Krş. Krg. küyō; Tuv. küde; Alt. küyü; Şor. küzē; Bşk., Tat. kiyev; Kzk., Kklp., Nog., Krç. küyev; Kmk. giyew; Özb. küyäv; Türkm. giyev; Trk. güvey; Yak. küyüöt)

2.2.1.8.3. İstatistiksel değerlendirme

2.2.1.8.3.1. İlk hecede

/ö/ ünlüsü az öncede gördüğümüz gibi bazı örneklerde ö>e ve ö>ü ses değişmelerine uğramıştır. Bu değişmeler Tarihî Türk lehçelerinde dönemlere göre ve yüzdelik oran olarak aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ö>e	-	-	-	% 6,6	%, 14,2	% 6,6	-

Tablo 125. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede ö>e değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ö>ü	-	-	% 6,6	-	% 19	-	-

Tablo 126. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede ö>e değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecedeki /ö/ ünlüsünün genel görünümünü elde ettiğimiz bilgilerden verilerden hareketle aşağıdaki tablo ile göstermemiz mümkündür:

	AT ö
Köktürkçe	Ö (% 100)
Uygur Türkçesi	Ö (% 100)
Karahanlı Türkçesi	Ö (% 93,3), Ü (% 6,6)
Harezm Türkçesi	Ö (% 93,3), e (% 6,6)
Kıpçak Türkçesi	Ö (% 66,6), e (%14,2), Ü (% 19)
Çağatay Türkçesi	Ö (% 93,3, e (% 6,6)
Eski Türkiye Türkçesi	Ö (% 100)

Tablo 127. Tarihî Türk lehçelerinde /ö/ ünlüsünün ilk heceki görünümü

2.2.1.8.3.2. İlk hece dışında

Türkçede aslî olarak ilk hece dışında /ö/ ünlüsü bulunmamadığı için bu başlık altında herhangi bir değerlendirme yapmadık.

2.2.1.9. ü

/ü/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından ince, dar ve yuvarlak bir ön damak ünlüsüdür. Aynı zamanda normal süreli bir ünlüdür. /ü/ ünlüsü Türkçenin ana ünlüleri olan /a/, /i/ ve /u/ ünlerinin hemen ardından /u/ ünlüsünden gelişmiş dördüncü ünlüdür.²⁶² J. Grunzel'de /ü/ ünlüsünün ilk Altaycanın hemen dağılmasından sonra ortaya çıktığını düşünmektedir.(Bkz. 1.1.3.) Bu konudaki diğer görüşler de /ü/ ünlüsünün ortaya çıkış zamanı dışında aşağı yukarı aynıdır. Netice itibariyle /ü/

²⁶² M.A. Çerkasskiy (1965), s.107

ünlüsü, tarihî kesin olarak bilinmemekle birlikte /u/ ünlüsünden gelişmiş ve Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren bilinen sekiz temel ünlü fonemden biridir.

Tarihî Türk lehçelerinde /ü/ ünlüsünün iki kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç AT döneminden itibaren bilinen /ü/ ünlüsüdür (*ü>ü). İkincisi ise *ū>ü gelişmesiyle oluşmuş /ü/ ünlüsüdür. /ū/ Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla kısalarak, normal süreli /ü/'ye karışmıştır. (ū>ü gelişimi için bkz. 2.1.3.2.1.9.)

2.2.1.9.1. İlk hecede /ü/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde /a/ ünlüsü (*ü>ü) ilk hecede genellikle korunmuştur:

ET büt-

Kök. büt- (OTG) 'arzusu yerine gelmek, kanmak, doymak, bitmek'; Uyg. büt- ~ püt- (EUTS); Krh. büt- (DLT); Hrzm. büt- ~ bit- (NF); Kıp. büt- (İH); Çağ. büt- ~ bit- (ŞD) (Krh. Bşk. böt-; Tat.bët-; Krç.,Kklp., Kzk., Kmk., Nog. bit-; Krg. büt-; Trk. bit-)

ET bütün

Uyg. bütün (EUTS) 'bütün'; Krh. Krh. bütün (AH); Hrzm. bütün (NF); Kıp. bütün (İM) ~ bitün (Kİ); Çağ. bütün (ŞD); ETT bütün (DK) (Krh.Bşk. bötön; Tat. bötin; Hak. püdün; Y.Uyg. pütün; Kzk., Nog. bütün; Tuv., Alt. бүдүн; Şor, Kklp. pütün; Krg., Krç., Özb., Trk., Yak. bütün; Türkm. бүтүн)

ET küdegü

Kök. küdegü (OTG) 'güvey'; Uyg. küdegü (EUTS); Krh. küdegü (KB); Hrzm. küdegü (ME); Kıp. küvegü (TA) ~ küevüv (Kİ) ~ küev (TZ) ~ küyöv ~ köyöv (CC); Çağ. küev (LÇ); ETT güvegü (DK) (Krh. Krg. küyö; Tuv. küde; Alt. küyü; Şor. küzē; Bşk., Tat. kiyev; Kzk., Kklp., Nog., Krç. küev; Kmk. giyew; Özb. küyàv; Türkm. giyev; Trk. güvey; Yak. küyüöt)

ET kümüş

Kök. kümüş (Orh.) 'gümüş'; Uyg. kümüş (İPKPH); Krh. kümüş (KB) ~ kümüş (RN); Hrzm. kümüş (KE) ~ kümüş (ME); Kıp. kümüş (TZ) ~ kümüş (TA); Çağ. kümüş (LD);

ETT gümüſ (DK) ~ gümüſ (KG) (Krş. Bşk. kömöſ; Tat. kömiſ; Tuv. hümüſ; Hak. kümüs; Kzk., Nog. kümis; Kklp. gümis; Krg., Alt., Şor, Özb., Y.Uyg., Türkm. kümüs; Az., Gag., Trk. gümüſ; Yak. kömüs)

ET kün < AT *kūn

Kök. kūn (Orh.) ‘gün, güneſ’; Uyg. kūn (AY); Krh. kūn (RN); Hrzm. kūn (NF); Kıp. kūn (CC); Çağ. kūn (ŞD); ETT gūn (SN) (Krş. Bşk., Tat. kön; Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg. kün; Az., Türkm., Gag., Trk. gün)

ET kündüz

Kök. küntüz (Orh.) ‘gündüz’; Uyg. kündüz (EUTS); Krh. kündüz (KB); Hrzm. kündüz (ME); Kıp. küntüz (TA); Çağ. küntüz (LD); ETT gündüz (DK) (Krş. Bşk. köndöz; Tat. köndiz; Nog. küntiz; Krg., Kzk., Kklp., küntüz; Özb. Y.Uyg. kündüz; Az., Trk., Gag. gündüz; Türkm. gündiz)

ET tükel

Kök. tükel (Orh.) ‘tamam’; Uyg. tükel (EUTS); Krh. tükel (DLT); Hrzm. tükel (NF); Kıp. tükel ~ tügel (CC) ~ dükel (Ki); Çağ. tükel (LÇ); ETT dükeli (SN) ‘tamamı’

ET tümen

Kök. tümen (Orh.) ‘onbin’; Uyg. tümen (EUTS); Krh. tümen (DLT); Hrzm. tümen (MM); Kıp. tümen (CC); Çağ. tümen (ŞD); ETT tümen (SN)

ET yürek

Kök. yürek ‘yürek’; Uyg. yürek (EUTS); Krh. yürek (KB); Hrzm. yürek (NF); Kıp. yürek (TZ); Çağ. yürek (LD); ETT yürek (DK) (Krş. Bşk., Tat. yörek; Kzk., Y.Uyg. jürek; Krg. cürök, Tuv.; Hak., Krç., Alt., Kklp., Şor çürek; Az., Gag. ürek; Nog., Türkm., Trk. yürek; Yak. sürex; Hlç. yirek)

ET üküſ

Kök. üküſ (Orh.) ‘çok’; Uyg. üküſ ~ öküſ (EUTS); Hrzm. üküſ (NF); Kıp. üküſ (MG) ~ öküſ (TA)

ET ürk-

Kök. ürk- (OTS) ‘ürkmek’; Uyg. ürk- (EUTS); Krh. ürk- (DLT); Hrzm. ürk- (NF); Kıp. ürk- (MG) ~ ürük- (TZ); Çağ. ürkünç (LÇ); ETT ürk- (YZ) (Krş. Bşk., Tat. örk-; Krg., Kzk., Krç, Kmk., Nog., Gag., Trk. ürk-)

ET yük

Kök. yük (Orh.) ‘yük’; Uyg. yük (EUTS); Krh. yük (KB); Hrzm. yük (NF); Kıp. yük (İM); Çağ. yük (ŞT); ETT yük (DK) (Krş. Bşk, Tat. yök; Kzk. jük; Krg. cük; Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. yük; Gag. ük)

ET yüzük (DTS:288)

Uyg. yüzük (DTS) ‘yüzük’; Krh. yüzük (DLT); Hrzm. yüzük (NF); Kıp. yüzük (TA); ETT yüzük (SN) (Krş. Bşk. yözök; Tat. yözik; Kzk. jüzik; Özb., Y.Uyg., Az. üzük; Türkm., Trk. yüzük)

/ü/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede çoğunlukla korunmuştur. Ancak bazı ses olaylarınave de dönemlerin genel eğilimlerine bağlı olarak niteliğinde kimi zaman değişmeler görülmektedir. Tespit ettiğimiz bu değişmeler şunlardır:

2.2.1.9.1.1 . ü>i

ü>i düzleşmesi Tarihî Türk lehçelerinde daha önce de belirttiğimiz gibi bihsassa düzleşmenin bir eğilim haline geldiği Harezmi, Kıpçak ve de Çağatay Türkçelerinde görülmektedir:

ET süwri

Kıp. sivri (BM) ~ süvrü (İM) ~ sürü (CC) ‘sivri’; ETT sivri-sinek (SN) (Krş. Krg. süyrü; Kzk. süyir; Kklp., Nog. süyri; Trk. sivri)

ET büt-

Hrzm. bit- ~ büt- (NF) ‘arzusu yerine gelmek, kanmak, doymak, bitmek’; Çağ. bit- ~ büt- (ŞD) ETT bit- (SN) (Krş. Bşk. böt-; Tat.bët-; Krç.,Kklp., Kzk., Kmk., Nog. bit-; Krg. büt-; Trk. bit-)

2.2.1.9.1.2.ü>ö

ü>ö genişlemesini Tarihî Türk lehçelerinde sınırlı sayıda örnekte tespit ettik. Kıpçak Türkçesinde, özellikle de Codex Cumanicus'ta yuvarlaklaşma ve de genişleme sıkça görülen bir ses hadisesidir. Kıpçak Türkçesi dışında da az sayıda örnekte ü>ö genişlemesi görülmektedir:

ET küdegü

Kıp. köyöv ~ küyöv (CC) ~ küyegü (TA) ~ küyevüv (Kİ) ~ küyev (TZ) (Krş. Krg. küyö; Tuv. küde; Alt. küyü; Şor. küzê; Bşk., Tat. kiyev; Kzk., KKlp., Nog., Krç. küyev; Kmk. giyew; Özb. küyàv; Türkm. giyev; Trk. güvey; Yak. küyüöt)

ET öküş

Uyg. öküş ~ öküş (EUTS) 'çok'; Krh. öküş (DLT); Kıp. öküş (TA) ~ öküş (MG) ; Çağ. öküş (LÇ); ETT öküş (SN)

ET ügüz

Uyg. ögüz ~ ügüz (EUTS) 'ırmak'; Krh. ögüz (DLT); Kıp. ögüz (CC); ETT ögüz (ETES: 120)

2.2.1.9.2. İlk hece dışında /ü/ ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /ü/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur:

ET belgü

Kök. belgü 'nişan, işaret'; Uyg. belgü (EUTS); Krh. belgü (DLT); Hrzm. belgürt- 'işararet et' (MM); Kıp. belgü (Kİ); ETT belgülü 'açık, belli' (YZ)

ET berü < AT bērü

Kök. berüki (Orh.) 'beri'; Uyg. berü (EUTS); Krh. berü (KB); Hrzm. berü (ME) ~ birü (HŞ); Kıp. berü (BM) ~ biri (MG) ~börü (KFT); ETT berü (KG) ~ birü (KY) (Krş. Tuv. bēr; Tat. biri; Alt., Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Trk. beri; Türkm. bēri, Gag. bēri ~ bere)

ET bütün

Uyg. bütün (EUTS) ‘bütün’; Krh. Krh. bütün (AH); Hrzm. bütün (NF); Kıp. bütün (İM) ~ bitün (KI); Çağ. bütün (ŞD); ETT bütün (DK) (Krş.Bşk. bötön; Tat. bötin; Hak. püdün; Y.Uyg. pütün; Kzk., Nog. bütün; Tuv., Alt. бүдүн; Şor, Kklp. pütün; Krg., Krç., Özb., Trk., Yak. bütün; Türkm. бүтін)

ET köküz

Uyg. köküz ~ kögüz (EUTS) ‘göğüs’; Krh. kögüz (KB); Hrzm. köküs (NF) ~ kögüs (ME); Kıp. köküs (TA) ~ kövüs (CC); Çağ. köküs (ŞT) ~ kögüs (ŞD); ETT gögüs (DK) (Krş. Hak. köğis; Alt., Şor. kögüs; Az. köks; Türkm. gövüs; Gag., güs; Trk. göğüs; Yak. köğüs)

ET köñül

Kök. köñül (Orh.) ‘gönül’; Uyg. köñül (EUTS); Krh. köñül (RN); Hrzm. köñül (ME); Kıp. köñül (TA); Çağ. köñül (ŞD); ETT köñül (DK) (Krş. Bşk., Tat. küñel; Hak. kōl; Kzk., Kklp., Nog. köñil; Özb. köngil; Krg., Kmk., Y.Uyg. köñül; Az. könül; Trk. gönül; Türkm. gövün)

ET köpük

Uyg. köpük (Ir.) ~ köpig (DTS) ‘köpük’; Krh. köpük (DLT); Hrzm. köpük (KE); Kıp. köpük (TZ) ~ köbek (BM); ETT köpük (DK) (Krş. Bşk., Tat. kübik; Hak. köbik; Kzk., Kklp., Nog. köbik; Krg., Alt. köbük; Özb. köpik; Y.Uyg. kövük; Az., Türkm., Gag., Trk. köpük)

ET köprü

Uyg. köprüg (EUTS) ~ köprük (DTS) ‘köprü’; Krh. köprüg (DLT); Hrzm. köprüg (NF); Kıp. köprüg (İM) ~ köprü (CC) ~ köpri (TA); Çağ. köprü (ŞD); ETT köpri (MŞ) (Krş. Krg. köpürö; Kzk., Kklp., Nog. köpir; Bşk., Tat. küpür; Özb. köpri; Y.Uyg. körük; Türkm. köpri; Az., Gag., Trk. köprü)

ET küdegü

Kök. küdegü (OTG) ‘güvey’; Uyg. küdegü (EUTS); Krh. küdegü (KB); Hrzm. küdegü (ME); Kıp. küvegü (TA) ~ küyevüv (Kİ) ~ küyev (TZ) ~ küyöv ~ köyöv (CC); ETT güvegü (DK) (Krş. Krg. küyō; Tuv. küde; Alt. küyü; Şor. küzē; Bşk., Tat. kiyeu; Kzk., Kklp., Nog., Krç. küyev; Kmk. giyew; Özb. küyäv; Türkm. giyev; Trk. güvey; Yak. küyüöt)

ET kümüş

Kök. kümüş (Orh.) ‘gümüş’; Uyg. kümüş (İPKPH); Krh. kümüş (KB) ~ kümiş (RN); Hrzm. kümüş (KE) ~ kümiş (ME); Kıp. kümüş (TZ) ~ kümiş (TA); ETT gümüş (DK) ~ gümüş (KG) (Krş. Bşk. kömöş; Tat. kömiş; Tuv. hümüş; Hak. kümüs; Kzk., Nog. kümis; Kklp. gümis; Krg., Alt., Şor, Özb., Y.Uyg., Türkm. kümüş; Az., Gag., Trk. gümüş; Yak. kömüs)

ET kündüz

Kök. küntüz (Orh.) ‘gündüz’; Uyg. kündüz (EUTS); Krh. kündüz (KB); Hrzm. kündüz (ME); Kıp. küntüz (TA); Çağ. küntüz (LD); ETT gündüz (DK) (Krş. Bşk. köndöz; Tat. köndiz; Nog. küntiz; Krg., Kzk., Kklp., küntüz; Özb Y.Uyg. kündüz; Az., Trk., Gag. gündüz; Türkm. gündiz)

ET üküş

Kök. üküş (Orh.) ‘çok’; Uyg. üküş ~ öküş (EUTS); Hrzm. üküş (NF); Kıp. üküş (MG) ~ öküş (TA)

ET yüzük (DTS:288)

Uyg. yüzük (DTS) ‘yüzük’; Krh. yüzük (DLT); Hrzm. yüzük (NF); Kıp. yüzük (TA); ETT yüzük (SN) (Krş. Bşk. yözök; Tat. yözük; Kzk. jüzük; Özb., Y.Uyg., Az. üzük; Türkm., Trk. yüzük)

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /ü/ ünlüsü çoğunlukla korunurken, bazı örneklerde çeşitli ses olaylarına veya lehçelerin genel ses özelliklerine bağlı olarak değişmiştir:

2.2.1.9.2.1. ü>e

Tespit ettiğimiz bir örnekte /ü/ ünlüsü düzleşmiş ve genişlemiştir:

ET törü-

Kıp. töre- (CC) ‘türemek, meydana gelmek’; Çağ. törü- (LÇ); ETT türe- (DK)

2.2.1.9.2.2. ü>i

İlk hece dışındaki ü>i düzleşmesine Tarihî Türk lehçelerinde çoğunlukla Kıpçak Türkçesi döneminde rastlamaktayız. Daha önce de belirttiğimiz gibi Kıpçak Türkçesinde ünlülerin bir düzleşme eğilimi vardır. Bunun yanında genel Türkçede açık hecedeki /ü/ ünlüsünün düzleşerek /i/ ye dönüşmesi yaygın bir ses olayıdır. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında tespit ettiğimiz ü>i düzleşmesi örnekleri şunlardır:

ET berü < AT bērü

Kıp. biri (MG) ~ berü (BM) ~ börü (KFT) (Krş. Tuv. bēr; Tat. biri; Alt., Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Trk. beri; Türkm. bēri, Gag. bēri ~ bere)

ET edgü

Kıp. egi (CC) ~ eyi (TZ) ~ eygi (TA) ~ igi () ~ edgü (İM) ~ eyü (İH) ~ eygü (Kİ) ‘iyi; ETT iyi ~ eyü (SN)

ET incük < AT *iñçük

Kıp. yinçik (İN) ~ yinçük (BV) ~ yünçük (TA) ~ incük (İN) ‘incik, baldır, baldır kemiği’

ET köprü

Kıp. köpri (TA) ~ köprüg (İM) ~ köprü (CC); ETT köpri (MŞ) (Krş. Krg. köpürö; Kzk., Kklp., Nog. köpir; Bşk., Tat. küpür; Özb. köprik; Y.Uyg. körük; Türkm. köpri; Az., Gag., Trk. köprü)

ET telü < AT *têlû

Kıp. teli (TA) ~ telü (KF) ~ tilü (İM) ‘deli’ (Krş. Bşk., Tat. tili; Özb. telbe; Y.Uyg.delli; Krg., Az., Gag., Trk. deli; Türkm. dêli)

2.2.1.9.3. İstatistiksel değerlendirme

2.2.1.9.3.1. İlk hecede

Tarihî Türk lehçelerinde /ü/ ünlüsü ilk hecede genellikle korunmuştur. Ancak bazı örneklerde ü>e ve ü>ö ses değişimleri görülmektedir. Bu değişimler Tarihî Türk lehçelerinde dönemlere göre ve yüzdelik oran olarak aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ü>i	-	-	-	-	%5,5	-	5,5

Tablo 128. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede ü>i değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ü>ö	-	% 5,8	% 5,8	-	%5,5	-	%5,5

Tablo 128. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede ü>ö değişimi

Bu bilgi ve verilerden hareketler /ü/ ünlüsünün ilk hecedeki görünümünü aşağıdaki tabloyla göstermemiz mümkündür:

	AT ü
Köktürkçe	ü (% 100)
Uygur Türkçesi	ü (% 94,1), ö (% 5,8)
Karahanlı Türkçesi	ü (% 94,1), ö (% 5,8)
Harezmi Türkçesi	ü (% 100)
Kıpçak Türkçesi	ü (% 88,8), i (%5,5), ö (% 5,5)
Çağatay Türkçesi	ü (% 100)
Eski Türkiye Türkçesi	ü (% 88,8), i (%5,5), ö (% 5,5)

Tablo 129. Tarihî Türk lehçelerinde /ü/ ünlüsünün ilk hecedeki görünümü

2.2.1.7.3.1. İlk hece dışında

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında da /ü/ ünlüsü genellikle korunmuştur. Bazı örneklerde ise ü>i ve ü>ö değişimleri görülmektedir. Bu değişimlerin görünümü aşağıdaki gibidir:

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ü>e	-	-	-	-	% 5	-	-

Tablo 130. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında ü>e değişimi

	Kök.	Uyg.	Krh.	Hrzm.	Kıp.	Çağ.	ETT
Ü>i	-	-	-	-	% 20	-	% 11,7

Tablo 131. Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında ü>i değişimi

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /ü/ ünlüsünün genel görünümünü aşağıdaki tabloda görmemiz mümkündür:

	AT ü
Köktürkçe	ü (% 100)
Uygur Türkçesi	ü (% 100)
Karahanlı Türkçesi	ü (% 100)
Harezmi Türkçesi	ü (% 100)
Kıpçak Türkçesi	ü (% 75), e(%5), i (%20)
Çağatay Türkçesi	ü (% 100)
Eski Türkiye Türkçesi	ü (% 88,2), i (%11,7)

Tablo 132. Tarihî Türk lehçelerinde /ü/ ünlüsünün ilk hece dışındaki görünümü

3. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlü Uyumları

Ünlü uyumları Türkçede çok özel bir yere sahiptir. W. Radloff'a göre ses uyumu Türk lehçelerinde kelimelerin ayrılmasında ve sınırlandırmasında çok önemli bir işlevi yüklenmekte ve bu durum Avrupa dillerinde “sert bir şekilde ayrılan vurgunun” yaptığı işlevi üstlenmektedir.²⁶³

Ünlü uyumu “bir kelimedeki vokallerin çeşitli bakımlardan birbirlerine uyması hadisesidir.”²⁶⁴ Türkçede, bir kelimeyi oluşturan tüm ünlüler birbirleriyle çeşitli yönleriyle alakalıdır. Bu alakayı ilk ünlünün niteliği belirlemektedir. Bundan ötürü de Türkçedeki ünlü uyumları ilerleyici uyumlardır. Ünlü uyumları ‘dilin kullanılan bölümleri ile dudakların oluş biçimine göre’²⁶⁵ ikiye ayrılmaktadırlar. Dilin kullanılan bölümleri bakımından kalınlık-incelik uyumu; dudakların oluş biçimine göre ise düzlük-yuvarlaklık uyumu oluşmaktadır:

a. Kalınlık- incelik uyumu²⁶⁶

Genel Türkçedeki ünlüler söyleyiş sırasında dilin önde ya da arkada tümsekleşmesi, önde ya da arkada tınlama sağlayan bir ağız boşluğu bırakmasına göre ince ünlüler/ön dil ünlüleri (antérieure, front, vorderer) ve kalın ünlüler/ arka dil ünlüleri/ art ünlüler (postérieure, back, hinterer) olmak üzere ikiye ayrılırlar. Genel Türkçede ince ünlüler /e/, /i/, /ö/, /ü/, kalın ünlüler ise /a/, /ı/, /o/, /u/’dur. Kalınlık incelik uyumu da, ilk hecede bulunan ünlünün kalın veya ince olmasına göre, daha sonraki hecelerdeki ünlülerin kalın veya ince olmasıdır. Türkçedeki bu ünlü düzeni “sözcüğün ilk seslemindeki ünlünün çıkışı geride ya da önde olduğu için, ikinci ve sonra gelen seslemlerdeki ünlülerin de geride ya da önde söylenmesi yoluyla bir söyleyiş kolaylığı sağlamaktadır.”²⁶⁷

Kalınlık – incelik uyumu eskiden beri Türkçenin her döneminde hakim olmuş bir ses uyumudur. Bundan ötürü de Şçerbak “İltürkçe olayların sırasına ait olduğu ve

²⁶³ W. Radloff (1882), s. 87

²⁶⁴ M. Ergin (1993), s. 67

²⁶⁵ Ö. Demircan (2001), s. 80

²⁶⁶ Kalınlık-incelik uyumu farklı adlarla da anılmaktadır: M.Ergin (1993) ‘kalınlık-incelik uyumu’; T. Banguoğlu (2004) ‘dil benzeşmesi’; H. Ediskun (1963) ‘büyük ses uyumu’, V. Hatipoğlu (1978), ‘büyük ünlü uyumu’; T.N. Gençan (1975) ‘büyük ünlü uyumu’; Ö. Demircan (1977) ‘ön-art karşıtlığı’; M.Mansuroğlu (1959) ‘çıkış yeri uyumu’

²⁶⁷ Doğan Aksan (1978), Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi, AÜ Yay., Ankara, s. 24

Türk dil topluluğunun dağılmasından çok daha önce meydana geldiği şüphe götürmez bir gerçektir.”²⁶⁸ değerlendirmesinde bulunmuştur. Bu uyum o kadar kuvvetlidir ki, Türkçe olmayan kelimelerin bile zaman içinde bu uyuma tabi tutulduğu görülür: Ar. sûret > surat; Far. dıvar > duvar; İtal. brillante > pırlanta vb. Türkçe bazı kelimelerde kalınlık-incelik uyumunun olmadığı da görülür. Ancak bu kelimelerin sayısı çok azdır ve çoğunlukla da çeşitli sebeplere bağlı olarak sonradan ortaya çıkmıştır.

b. Düzlük-yuvarlaklık uyumu²⁶⁹

Genel Türkçedeki ünlülerin ayırt edici nitel özelliklerinden biri de düzlük-yuvarlaklık karşıtlığıdır. Söyleyiş sırasında dudakların aldığı duruma göre Türkçede ünlüler düz ünlüler²⁷⁰ (non arrondit, rounded, ungerundet) ve yuvarlak ünlüler (arrondit, gerundet) olarak ikiye ayrılırlar. Genel Türkçede düz ünlüler /a/, /e/, /ı/, /i/; yuvarlak ünlüler ise /o/, /ö/, /u/, /ü/’dür. Düzlük-yuvarlaklık uyumunu genel olarak herhangi bir kelimedeki ünlülerin düzlük-yuvarlaklık bakımından birbirine uymasındır. Bu uyum, bir kelimenin ilk hecesinde düz ünlü varsa, sonraki ünlülerin de düz olması; bir kelimenin ilk hecesinde yuvarlak ünlü varsa, sonraki ünlülerin ya dar yuvarlak ya da düz geniş olması şeklinde oluşur.

Düzlük - yuvarlaklık uyumu, kalınlık-incelik uyumu kadar yaygın ve hakim değildir. Batı Türkçesinde ve bilhassa Türkiye Türkçesinde sağlamdır. Bu durumu dikkate alan Rasenen, düzlük-yuvarlaklık uyumunun kendi ifadesiyle dudak benzeşmesinin büyük olasılıkla çok daha sonraları ortaya çıktığını belirtmekte ve bütün lehçelerde bulunmadığını, en eski dil ürünlerinde açıkça belli olmadığını ifade etmektedir.²⁷¹ Rasenen ile kalınlık-incelik uyumunun teşekkülünden sonra ortaya çıktığı hususunda paralel düşünen Şçerbak’a göre de düzlük-yuvarlaklık uyumu çok

²⁶⁸ A.M.Şçerbak (1988), s.167

²⁶⁹ Düzlük-yuvarlaklık uyumu da farklı adlarla da anılmaktadır: M.Ergin (1993) ‘düzlük- yuvarlaklık uyumu; T.Banguoğlu (2004) ‘dudak benzeşmesi’; H. Ediskun (1963) ‘küçük ses uyumu’, V. Hatipoğlu (1978), ‘küçük ünlü uyumu’; T.N. Gencan (1975) ‘küçük ünlü uyumu’; Ö. Demircan (1977) ‘düz-yuvarlak karşıtlığı’; M.Mansuroğlu (1959) ‘dudak uyumu’

²⁷⁰ Ömer Demircan (1979, s.37) düz ünlü yerine “olağan” ya da “yuvarlak olmayan” ünlüler demenin daha doğru olacağını söyleyerek, yuvarlak terimin burada dudakların yuvarlaklığını ve biraz öne doğru uzamasını anlattığı ifade eder.

²⁷¹ M. Räsänen (1949); Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, ‘Studia Orientalis XV.’ Helsinki, s.96 vd.

heceli kelimelerin bulunduğu koşullarda meydana gelmiş ve başlangıcından hecelerarası ilişkinin bir vasıtası olarak kullanılmıştır.²⁷²

3.1 Köktürkçede Ünlü Uyumları

3.1.1. Kalınlık-incelik uyumu

Kalınlık – incelik uyumu yazılı ilk belgelerimizden itibaren sağlamdır. Bu durum, kalınlık-incelik uyumunun Türkçenin ilk yazılı belgelerinden çok öncesine kadar dayandığının bir göstergesidir.

Köktürkçe döneminde kalınlık- incelik uyumu çoğunlukla korunmuştur. Ancak bazı durumlarda kalınlık-incelik uyumunun bozulduğu görülür:

3.1.1.1. Kelimelerde kalınlık-incelik uyumunun bozulması

Köktürkçe döneminde çok fazla örneği olmamakla beraber, bazı kelimelerde kalın-incelik uyumunun bozulduğu görülmektedir. Bu bozulma, tespit ettiğimiz örneklerde kalın ünlülerin /ş/, /t/ ve /y/ ünsüzleri eşliğinde öndamaksıllaşması şeklinde olmuştur:

tiñla (OTG:50) ‘dinle!’ ~ tiñla

tida (OTG:50) ‘tutarak’ <*tīd- ‘tutmak, engel olmak’

titin- (OTG:50) ‘yırılmak’ < *tītīn-

yimşak (OTG:50) ‘yumuşak’

yişka (OTG:50) <*yışka

3.1.1.2. Eklerde kalınlık-incelik uyumunun bozulması

Köktürkçede bazı eklerin tek şekilli olması (sürekli ön ünlülü) ve de bazı durumlarda inceltici etkisi bulunan ünsüzlerin ek ünlülerini ön damaksıllaştırması kalınlık-incelik uyumunu bozmaktadır:

İnceltici etkisi bilen /y/ ünsüzü I. kişi istek eki almış kelimelerde uyumu bazı örneklerde bozmuştur:

kon-ayin (OTG:50); ay-ayin (OTG:50); ıdma-yin (OTG:50) ...vb

²⁷² A. M.Şçerbak (1988), s. 168

Köktürkçede bazı ekler ise sürekli ön ünlülü şekliyle kullanılmaktadır. Bu durum ekin art damaklı kök veya gövde üzerine geldiği durumlarda kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına sebep olmaktadır. Köktürkçede uyuma girmeyen ekler şunlardır: '1. 3. kişi iyelik eki /+(s)i/, 2. 1. ve 2. kişi tekil iyelik eki almış sözcüklere eklenen belirli nesne eki /+in/, 3. sıfat-fiil eki /-miş/.'²⁷³

3.1.1.2.1. III. kişi iyelik eki /+si/

III.kişi iyelik eki Köktürkçede genellikle /+i/ ve /+si/ şeklinde ön ünlülüdür. Talat Tekin bu ekin Eski Türkçenin devamı olarak değerlendirilen Yeni Uygurcanın Tarançi ağzında da /i/ ile olduğunu söylemektedir.²⁷⁴ Ayrıca bugün Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde uyuma bağlı olarak ön ve art ünlülü şekli bulunan ek Türkiye Türkçesi Doğu grubu ağızlarında düzenli olarak tek ünlülü şekliyle /i/ kullanılmaktadır.²⁷⁵ Köktürkçede uyuma girmeyen bazı örnekler şunlardır:

adg(i)r+in (OTG :51); ak+in (OTG :51); kulkak+in (OTG :51); at+in (OTG :51); ât+in (OTG :51); yabsu+sin (OTG :51); yılkı+sin (OTG :51); armakçı+sin (OTG :51)

Talat Tekin ayrıca 'belirli nesne eki almamış iyelik ekini de her yerde +i ve +si biçiminde okunması' kanaatindedir. Bu durumda aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi iyelik eki almış art ünlülü kelimeler de sürekli uyum dışındadır:

atı+si (OTG: 52); ayguçı+si (OTG: 52); kagan+i (OTG: 52); bod(u)n+i vb.

3.1.1.3.2. Belirtme hali eki /+in/

Kalın ünlülü kelime kök veya gövdelerine gelmesi durumunda kalınlık-incelik uyumu bozulmaktadır:

sab(i)m+(i)n 'sözlerimi' (OTG: 52); kan(i)ñ+(i)n 'hanını' (OTG: 52); kız(i)m+(i)n 'kızımı' (OTG: 52) vb.

²⁷³ Talat Tekin (2003b); s. 51

²⁷⁴ Talat Tekin (2003b); s. 51

²⁷⁵ Bkz. Fatih Özek (2009). "Doğu Grubu Ağızlarında Ünlü Uyumlarının Bozulması" Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks, Germany, 124 06

3.1.1.2.3. Sıfat-fiil eki /-miş/

Köktürkçede geçmiş zaman sıfat fiil ekinin tek şekilli olarak /-miş/ olduğunu ilk olarak A.Cevat Emre ileri sürmüştür.²⁷⁶ Ardından da Mecdut Mansuroğlu ‘Türkçede -miş Ekinin Fonsiyonları’²⁷⁷ adlı makalesinde aynı düşüncüyü paylaşmıştır. Son olarak da Talat Tekin /-miş/ ekinin Orhon Türkçesinde artlık-önlük uyumuna girmeyen eklerden biri olduğunu, ekin bünyesindeki /ş/ sesine bağlı olarak da sürekli ince olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁸ Netice itibarıyla /-miş/ geçmiş zaman sıfat-fiil eki kalın ünlülü kök veya tabanlara geldiğinde kalınlık-incelik uyumunu bozmuştur:

boşgurm(i)ş (OTG: 53); taş(ı)km(i)ş (OTG: 53); sakinmiş (OTG: 53); sokuşmiş (OTG: 53); aşm(i)ş (OTG: 53) vb.

3.1.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bilindiği gibi Batı Türkçesinde ve de 15.yüzyıldan sonra oturmaya başlamıştır. Köktürkçe döneminde düzlük-yuvarlaklık uyumu ‘henüz ilk gelişme safhasındadır ve yalnız bağlama ünlüleri ve de CVC türünde ekler uyuma girmektedir.’²⁷⁹ Köktürkçede bağlama ünlüleri dışında uyuma giren ekler şunlardır: Sıfat-fiil eki +lıg; +lık eki; I. ve II. kişi tekil ve çoğul kesin geçmiş zaman ekleri; yer ve yön zarfları eki.

Karluk-u-g ‘Karluk’ları’ (OTG: 54); ok-u-n ‘ok ile’ (OTG: 54); ög-ü-m ‘annem’ (OTG: 54); siñök-ü-ñ ‘kemiklerin’ (OTG: 54); başl(ı)g ‘mağrur’ (OTG: 54); kinl(i)g ‘misk kokulu’ (OTG: 55); özlük-i ‘binek atı’ (OTG: 55); üze(ü)lük (OTG: 55); alt(ı)m ‘fethettim’ (OTG: 55); biti-d(i)m ‘yazdım’; kur(ı)-d(ı)n ‘batıda’ (OTG: 55); öñ-d(ü)n-yen ‘doğudan, doğu tarafından’ (OTG: 55)

Bu ekler dışındaki eklerin ünlüleri ise tek şekillidir. Bundan ötürü de kök veya gövdesine eklendiği kelimenin ünlü düzenine uymak için bir çaba harcamaz. Bu da çoğunlukla düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulmasına sebep olur:

buñsız ‘pek çok, bol bol’ (OTG: 56); yols(ı)z(ı)n ‘yolsuz olarak’ (OTG: 56); ur(u)gs(ı)rat- ‘dölsüz bırakmak’ (OTG: 56); tos(ı)k ‘doyma’ (OTG: 56); ol(o)rs(ı)k(ı)m ‘oturasım’ (OTG: 56); tün+li kün+li ‘gece ve gündüz’ (OTG: 56);

²⁷⁶ A.C. Emre (1949), s. 34

²⁷⁷ M. Mansuroğlu (1953) “Türkçede -miş Ekinin Fonsiyonları”, Fuat Köprülü Armağanı, DTCF Yayınları, İstanbul, s. 346.

²⁷⁸ T.Tekin (2003b), s. 53

²⁷⁹ T.Tekin (2003b), s. 54

urg(ı)l ‘mutlak koy’ (OTG: 56); uçdı ‘uçtu’ (OTG: 56); çölgi ‘bozrkırdaki’ (OTG: 56); bod(u)nkı ‘halkıninki’ (OTG: 56); edgüti ‘iyice’ (OTG: 57); boşgurm(i)ş ‘eğitmiş’ (OTG: 56); bolm(i)ş ‘olmuş’ vb.

Netice itibariyle, Köktürkçe döneminde istisnalar hariç kalınlık-incelik uyumu korunmuştur. Düzlük-yuvarlaklık uyumu ise bu dönemde gelişme aşamasındadır. Bundan dolayı da yalnızca belirli eklerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar.

3.2 Uygur Türkçesinde Ünlü Uyumları

Uygur Türkçesindeki ünlü uyumları Köktürkçe döneminde görülen ünlü uyumlarından farklı değildir.

3.2.1. Kalınlık-incelik uyumu

Kalınlık-incelik uyumu Köktürkçe döneminde olduğu gibi, Uygurca döneminde de sağlamdır. Az sayıda örnekte uyumun bozulduğu görülmektedir:

3.2.1.1. Kelimelerde kalınlık-incelik uyumunun bozulması

Brahmi metinlerinde sınırlı sayıda kelime kalınlık-incelik uyumunun bozulduğu görülmektedir. Bu durum Brahmi ağızlarında bir birlik olmayışının neticesidir. Nitekim A.v. Gabain bu konu ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: ‘Bu yazmalar (Brahmi), imla bakımından bir birlik arz etmezler. Aynı kelime veya aynı ek, bazen aynı zamanda dahi değişik şekilde yazılmaktadır.’²⁸⁰ Kalınlık-incelik uyumuna uymayan bazı örneklerde durum bu şekildedir:

monilâyū ~ munılayu (ETG:287) ‘böyle’; oñşati ~ oğşatı (ETG:288) ‘benzer’; sākiz ~ sekiz (ETG:292-293) ‘sekiz’; yilpaq ~ yilpig (ETG:311) ‘cin, hastalık şeytanı’ vb.

3.2.1.1. Eklerde kalınlık-incelik uyumunun bozulması

Köktürkçe döneminde kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına sebep olan eklerin çoğu, Uygurca döneminde kalınlık-incelik uyumuna girer:

* Kök. kon-ayin (OTG:50); ay-ayin (OTG:50); Uyg. [b]ulga-yın; al-ayın (OTG:50) vb.

²⁸⁰ A.V. Gabain (1988), s. 3

* Kök. sab(i)m+(i)n ‘sözlerimi’ (OTG: 52); kan(i)ñ+(i)n ‘hanını’ (OTG: 52); Uyg. bod(u)n(u)m-(i)n, at(i)m-(i)n (OTG: 52) ‘ünvanımı’ vb.

* Kök. boşgurm(i)ş (OTG: 53); taş(i)km(i)ş (OTG: 53); Uyg. yazın-mış (ETG:81), örgen-miş (ETG:81)

Ancak sınırlı sayıda da olsa bazı örneklerde kalınlık-incelik uyumunun bozulduğu görülür.

3.21.1.1. III. kişi iyelik eki /+si/

III. kişi iyelik eki Uygur Türkçesinde, Köktürkçe döneminden farklı olarak kalın ünlülü şekli de kullanılmıştır: saç+ımaz (ETG:71). Ancak yine de bazı örneklerde ince ünlülü şekli kullanılarak uyum bozulmuştur:

ada + si (ETG:71); uluş+i (ETG:71)

3.2.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Düzlük yuvarlaklık uyumu Köktürkçe döneminde olduğu gibidir. Ancak belirli ekler düzlük-yuvarlaklık uyumuna girer. Bağlama ünleri dışında –ilgi hali eki +°η, +η°η; akkuzatif eki °+g; vasıta hali eki + °n; iyelik ekleri +°m, +°η, °m°z, +°η°z; emir II. çokluk eki -°η; görülen geçmiş zaman ekleri -t°m, d°m; gereklilik eki -s°g ve de zarf-fiil ekleri -°p, -°pan ekleri Uygur Türkçesi döneminde düzlük-yuvarlaklık uyumuna girer:

monçuk+uñ (ETG:63); taşl(a)r+ıñ (ETG:63); tenri+g (ETG:64); koyn+uğ (ETG:64); yadağ+(ı)n (ETG:64); temir+en (ETG:64); törüñ+ün (ETG:71); ağı+m (ETG:71); il+ıñ (ETG:71); törü+müz (ETG:71); adır-dı (ETG:80); bul-tuñ (ETG:80); ol sabığ eşidip (ETG:97); begler kop(a)n yanalım (ETG:97); katılğan-ıñlar (ETG:7) vb.

Uygur Türkçesinde yukarıda bahsedilen ekler dışındaki eklerin ünlüleri genellikle tek şekillidir ve de düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmek için herhangi bir çaba sarf etmezler. Bundan dolayı da uyum çoğunlukla bozulur:

sangaru (ETG:65); özi (ETG:71); edgüleri (ETG:71); ködügi (ETG:71); er-ür (ETG:80); büt-me-yük (ETG:81); bulunçı (ETG:82); birdük içün (ETG:83); saklanğu (ETG:83); orunçı (ETG:41); iniyigünüm (ETG:42); çöbik ‘çöp, bulanıklık’ (ETG:45); inçkü ‘huzur, sulh’; tañsuk ‘fevkalâde, hayrete değer olma’ (ETG:45); söki ‘eskiden’ (ETG:47); kulsıg ‘köle gibi’ (ETG:48); öli- ‘nemlenmek, ıslanmak’; belgür-

'belirmek' (ETG:50); tirgük (ETG:52); ögmiş 'övgü, methiye' (ETG:53); buzuglı 'mahvedici' (ETG:56); tirgür- 'diriltmek' (ETG:59); yidür- 'yedirmek' (ETG:60) vb.

3.3 Karahanlı Türkçesinde Ünlü Uyumları

3.3.1. Kalınlık-incelik uyumu

Eski Türkçe döneminde bazı istisnai durumlarda bozulan kalınlık-incelik uyumu Karahanlı Türkçesinde korunur:

* Kök. kon-ayın (OTG:50); ay-ayın (OTG:50); Krh. tut-ayın (KB1579), yor-ayın (KB-2673) .

* adg(ı)r+in (OTG :51); ak+in (OTG :51); Krh. atanın ananın ölümü tükel (KB-5168)

* Kök. sab(ı)m+(i)n 'sözlerimi' (OTG: 52); kan(ı)ñ+(i)n 'hanını' (OTG: 52); Krh. onu (KB 4931), anı (KB 5576)

* Kök. boşgurm(i)ş (OTG: 53); taş(ı)km(i)ş (OTG: 53); Krh. kutadmış (KB-726) aymış (KB-4866)

Karahanlı Türkçesinin güçlü bir kalınlık-incelik uyumu vardır.

3.2.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Karahanlı Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu bazı kelimelerde ve sınırlı sayıda bazı eklerde görülür.

3.2.2.1. Kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu

Karahanlı Türkçesinde de kelimelerin ilk şekli uyuma giriyorsa bu şekli devam eder, ancak ilk şekli uyumsuz ise bu uyumsuzluk da devam eder. Sık kullanılan ve uyum dışında kalan bazı kelimeler şunlardır:

ağu (KB-1126); akur 'ahır' (KB-5369); altun (KB-188); awuç (KB-297); azuk (AH-187); baldu 'balta' (KB-1736); berü (KB-84); bilezük (RN-36/59b1=43:53); butık 'budak' (KB- 4892); bıçuk (KB-4020); bedük 'büyük' (KB-152); çibun 'sinek' (KB-6601); tamur 'damar' (KB-1057); temür 'demir'(KB-3041); eksük (KB- 3743); ıçkü

(KB-2106); küzet- ‘gözet-’ (KB- B43); kapuğ (KB-264); kağıu ‘kaygı’ (AH-426); okı- (AH-482); tanuk (KB-691); yazuk (KB-1224)

3.2.2.2. Eklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu

Karahanlı Türkçesinde, bazı ekler düzlük- yuvarlaklık uyumuna girer:

3.2.2.2.1. Belirtme hali eki

koyuğ (TLMG:76); köküğ ‘göğü’ (TLMG:76); közüğ (TLMG:76)

3.2.2.2.2. I.ve II. şahıs iyelik ekleri

közüm (TLMG:76); közün (TLMG:76); künüm (TLMG:76); kulun ‘kolun’ (TLMG:76)

3.2.2.2.3. /+dIn/ ayrılma hali eki

öndün (TLMG:77); taştın (TLMG:77); kidin (TLMG:77)

3.2.2.2.4. /-İş/ fiilden-isim yapım eki

körüş (TLMG:76); uruş (TLMG:76); tutuş (TLMG:76)

3.2.2.2.5. /-İg/ fiilden-isim yapım eki

barığ ‘gidiş’ (TLMG:76); boşuğ ‘ruhsat, terhis’ (TLMG:76); tutuğ ‘rehin’ (TLMG:76)

3.2.2.2.6. /-Inç/ fiilden-isim yapım eki

umunç ‘umulan şey, umma’ (TLMG:77); ökünç ‘pişmanlık’ (TLMG:77); utanç ~ utunç (TLMG:77)

3.2.2.2.7. /-Im/ fiilden-isim yapım eki

bir öpüm mün ‘bir içim çorba’ (TLMG:77); urum (TLMG:77); akım (TLMG:77)

3.2.2.2.8. /+IIk/ isimden-isim yapım eki

uduğluk ‘uyanıklık’ (TLMG:76); uluğluk ‘büyüklük’ (TLMG:76); ukuşluk ‘anlayışlı’ (TLMG:76)

3.2.2.2.9. /-l-/, /-n-/, -k-/, /-ş-/ çatı eklerinde

otul- ‘otları sökülme’ (TLMG:77); üzül- (TLMG:77); ukul- ‘anlaşılma’ (TLMG:77)
ötün- ‘arz etme’ (TLMG:77); udun- ‘uyanma’ (TLMG:77); ökün- (TLMG:77)
usuk- ‘susama’ (TLMG:77); öçük- ‘kesilme, sönmek’ (TLMG:77); itik- ‘gelişme’ (TLMG:77)
uduş- ‘kovalaşma’ (TLMG:77); uruş- (TLMG:77); üzüş- ‘üzüm sıkma yardımı etme’ (TLMG:77)

Ancak genel olarak düzlük-yuvarlaklık uyumu Karahanlı Türkçesinde düzensizdir: alçı (KB-2327) ‘hilkâr’ ancak okçı (KB-2370); sorgu (DLT I-16) ancak bergü (DLT-I, 427) ‘borç’; örküç (DLT I, 95) ‘saç ayağı’ ancak arguç ‘insanın aldandığı nesneler’ (DLT I, 95); tutgun (DLT I, 194) ancak yadgun (KB-4536) ‘yaygın’; kışkı (KB-142) ancak munukı (KB-1153) vb.

3.4 Harezmi Türkçesinde Ünlü Uyumları

3.4.1. Kalınlık-incelik uyumu

Harezmi Türkçesinde kalınlık - incelik uyumu tamdır.

3.4.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Harezmi Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibidir. Ancak bazı ekler uyuma girer.

3.4.2.1. Kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu

Harezmi Türkçesinde kelimelerin çoğu, ilk şekillerini korumaktadır. Az sayıda örnekte ise kelimelerin uyuma giren şekilleri kullanılmaya başlanmıştır:

ağruç (ME178-3) bunun yanında ağrıç (NF- A.-1 167-2); azuç (KE-23r5) bunun yanında azık (ME-52-2), bulıt (NF-38-8) bunun yanında bulut (ME-14-7), tamur (KE-6v20) bunun yanında tamar (NF-233-9); kümiş (ME-84-4) bunun yanında kümüş (NF-77-16); kölik ‘yük hayvanı’ (NF-273-15) bunun yanında kölük (ME-39-2)

Harezmi Türkçesinde yaygın olarak kullanılan ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyen bazı kelimeler şunlardır:

açuk (ME-5-2); aḥsur- ‘aksırmak’ (KE-6v13); altun (NF-109-7); artuḥ ‘ardıç’ (KE-142v18); artuk (ME-189-1); awuḥ (ME-137/6); azğun (NF-304-4); berü (HŞ-1965); delü (ME-90-5); temür (NF-11-7); emzür- (NF-178-13); yinçü (ME-86-8); yiplük (ME 157-3); belgü 74-8 (HŞ-381); kapuğ (ME-91-5); kirpük (NF-433-16); sayu ‘sayı’ (KE-12r11); yazuk (ME-30-7) vb.

3.4.2.2. Eklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu Harezmi Türkçesinde de düzenli değildir. Sadece bazı eklerde uyumun olduğunu görmekteyiz:

3.4.2.2.1. İyelik ekleri

III. tekil şahıs iyelik eki dışında istisnaları da olsa iyelik eklerinin çoğu uyuma girme çabası içindedir:

otum (HŞ-2294); yüzüm (HŞ-3489); tüşüm (NF-74/11); bodung (HŞ-1666); közüng (HŞ-694); anası (HŞ 1429); ömrümüz (HŞ-1065) kulunguz (HŞ-205)

3.4.2.2.2. /+nın/, /+nun/ ilgi hali eki

atnı (HŞ-959); kışnı (HŞ-1951); kulunı (HŞ-1971). Ancak yer yer ilgi hali ekinin de uyum dışında kaldığını görmekteyiz: kökni (HŞ-1487);

3.4.2.2.3. /+ın/, /+un/ vasıta hali eki

üst+ü+n (NF-7/1); anın (HŞ-4390); küçün (HŞ-1129)

3.4.2.2.4. /-dl/, /-tl/ görülen geçmiş zaman eki

sordum (HŞ-268); bardım (NF-23/31); köçtüm (HŞ-3388); tüştüm (HŞ-4397). Ancak III. tekil şahıs ve de I.çokluk şahıs çekiminde düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulduğu görülür: koydı (HŞ-1791); toyurdu (HŞ-1791); işittük (HŞ-4293); ayduk (NF-149/40); kılduk (NF-1/8)

3.4.2.2.5. /lp (an)/ zarf-fiil eki

alıp (NF-67/20); konup (HŞ-1036); kiçip (HŞ-4101); tüzüp (3829); kiliben (HŞ 4693)

3.4.2.2.6. /+Ilğ/, /+Ilk/ isimden-isim yapma eki

bodlug (NF- 17/13); kizlig (HŞ-4326); asillig (ME-85/6); bütünlük (NF-161/3); ahmahlık (ME-83/2); çüftlük (NF-110/17) vb. Nadiren de olsa bazı örneklerde ek uyum dışındadır: yoklık (HŞ-4222); evlük (NF-228/5) vb.

3.4.2.2.7. /+slz/ isimden-isim yapma eki

adaksız (HŞ-1606); irksiz (HŞ-3911); suvsuz (HŞ-3565); şeksiz 'şüphesiz' (HŞ-175)

3.4.2.2.8. /-lm/ fiilden-isim yapma eki

içim (NF-119-33); ölüm (HŞ- 2869); keyim (ME-81/2)

3.4.2.2.9. /-lş/ fiilden-isim yapma eki

batış (Eckmann:181); uruş (Eckmann:181)

3.4.2.2.10. /-lk/ fiilden-isim yapma eki

buyuruk (HŞ-3256); bölük (ME-17/3); konuk (NF-17/12)vb. /-lk/ ekinin uyum dışında kaldığı çok sayıda örnek de vardır: açuk (KE-40/36); anuk 'hazır' (ME-9/4); sınuk (HŞ-3960)vb.

3.4.2.2.11. /-ll/ fiilden-fiil yapma eki

kodul- (NF-144/34); örtül- (HŞ-594); tüzül- (HŞ-1057) vb. Tespit bazı örneklerde /-ll/ eki uyumsuzdur: çevrül- (NF); ivril- (HŞ-1940) vb.

3.4.2.2.12. /-lş/ fiilden-fiil yapma eki

külüş- (NF-9/17); kuçuş- (HŞ-4248); körüş- (NF-18/9) vb.

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun çoğunlukla korunduğu bu eklerde dahi, zaman zaman uyumun bozulmuş olması, düzlük-yuvarlaklık uyumunun Harezmi Türkçesinde yerleşmemiş olduğunu gösterir.

3.5 Kıpçak Türkçesinde Ünlü Uyumları

3.5.1. Kalınlık-incelik uyumu

Kalınlık-incelik uyumu, Kıpçak Türkçesinde sağlamdır. Öyle ki 'Türkiye Türkçesinde uyum dışı kalmış olan aidiyet eki –ki eki, Eski Türkçe devresinde olduğu gibi Kıpçakçada da uyuma girmiştir. altında –kı, başında-kı...' ²⁸¹

Codex Cumanicus'ta kalınlık-incelik uyumunun olmadığı bazı kelimeleri tespit etmek mümkündür: soyüş 'sevgi'; konuş 'ikametgâh'. Ancak bu örnekleri A.Von. Gabain imla sapları, yani imla hataları olarak değerlendirmektedir. ²⁸²

3.5.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu Kıpçak Türkçesinde gelişme aşamasındadır. Bu bakımdan uyum bazı kelimelerde ve eklerde dağınık olarak görülür.

3.5.2.1. Kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu kelime kök ve gövdelerinde düzensizdir. Bir kelimenin uyuma giren ve girmeyen şekillerini aynı dönem içinde görmemiz mümkündür. Bu durumu, düzlük-yuvarlaklık uyumunun gelişme süreci olarak da değerlendirebiliriz. Aşağıdaki örneklere bu açıdan bakılabilir:

açuk (İM-190b/1) aynı zamanda açık (MG-40a-8); artuk (TA-29b/13) aynı zamanda artık (TZ-18,a6); altun (DM-2b/14) aynı zamanda altın (TZ-16, a13), aru (TA-29b/5) aynı zamanda arı (GT-51/3); baluk (CC-43/12) aynı zamanda balık (BV) vb.

Bunun yanında, bu dönemde kullanılan bazı kelimeler sürekli uyumsuzdur:

aksur- (İM-21b/7); aruh (CC-77/7), aruk (TA-29b/6) 'zayıf'; azgun (İM-198a/2); azuk (GT-355/9); kaşuk (TA-18b/4); kaygu (GT-58/6); kirpük (İM-464a/4); konşı (DM-14b/2); yazuk (İM-349b/8) vb.

²⁸¹ Recep Toparlı, Hanifi Vural (1999), Kıpçak Türkçesi, Dilek Matbaası, Sivas, s. 16

²⁸² Bkz. A.V. Gabain (1988b), s. 75

3.5.2.2. Eklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu eklerde de düzensizdir. Kıpçak Türkçesinde ek ünlüleri çoğunlukla tek şekilli kullanılarak uyum dışında kalır. Bazı ekler ise uyuma girmektedir, bunlar:

3.5.2.2.1. İyelik ekleri

Kıpçak Türkçesi döneminde iyelik ekleri III. tekil şahıs hariç genel olarak uyuma girmektedir:

közüm (TZ 40a9); kulum (KK 46); başımız (TZ 40a9); közün (BM 32) vb. Özellikle CC'de görülen yuvarlaklaşma sebebiyle bazı örneklerde iyelik ekinin de uyumu bozduğunu görmekteyiz: canımız (CC 123,8); çöbü (161,7) vb.

3.5.2.2.2. /+l n/ vasıta hali eki

Kıpçak Türkçesinde vasıta hali eki /+ln/'ın canlılığını koruyamamıştır. Bu ek yerine daha çok 'birle' veya 'bile' edatı kullanılmıştır.²⁸³ /-n/ vasıta hali ekinin daha çok yer zarfı olarak kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun şekilde kullanıldığını görmekteyiz:

kündüzün (BM 33); küzün (CC 130,39); yayın 'yazın' (CC 130,38)

3.4.2.2.3. /-dl/, /-tl/ görülen geçmiş zaman eki

aldım (TZ 41,1); boldum (CC 20,15); olturdu (Kİ 111) vb. Ancak görülen geçmiş zaman ekinin uyuma girmediği çok sayıda örnek de mevcuttur: aldum (BM 21a); mindüm (KK 48); akduk (Kİ 18); boldı (TZ 40b 5) vb.

3.5.2.2.4. /lp / zarf-fiil eki

alıp (CC 151,8); bolup (CC 124,7); taşlap (CC-122,15). Nadir de olsa /p/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle uyumun bozulduğu da olmuştur: ağlayup (Kİ 137)

3.5.2.2.5. /+llk/ isimden-isim yapma eki

arıklık (TZ 49b 8); bolluk (BM 13,5); yokluk (Kİ 102); künlük (TZ 50 a4)

²⁸³ Ali Fehmi Karamanoğlu (1994), Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara, s. 74

3.5.2.2.6. /+ll<+llğ/ isimden-isim yapma eki

kutlu (Kİ 68); küçlü (KK 60); kılıkılı (CC 98,12) vb. Ancak uyuma girmeyen çok sayıda örneği de vardır. bu durum daha ziyade +llğ>+lww~ +luw> +lu gelişimiyle alakalıdır: atlu (KK 15); barlu (CC 97,26) vb.

3.5.2.2.7. /+slz/ isimden-isim yapma eki

tüksüz (CC 74,20); öksüz (TZ 39a 7); sağalsız (Kİ 59) vb. Uyuma girmeyen örnekler de mevcuttur: arıksuz (CC 125, 28); tilsüz (Kİ 40); körksiz (CC 76,19) vb.

3.5.2.2.8. /-lm/ fiilden-isim yapma eki

içim (TZ 84 a13); düzüm (Kİ 48); ölüm (CC 125, 14)

3.5.2.2.9. /-lş/ fiilden-isim yapma eki

çıkış (TZ 14 b8); uruş (CC 163,10); olturuş (KK 26)

3.5.2.2.10. /-lk/ fiilden-isim yapma eki

açık (TZ 11b 13); konuk (Kİ 74); sınık (TZ 34 b7) vb. /-lk/ ekinin uyum dışında kaldığı çok sayıda örnek de vardır: açuk (Kİ 108); ayruk (Kİ 27); delük (Kİ 50) vb.

3.5.2.2.11. /-ll/ fiilden-fiil yapma eki

bozul- (Kİ 31); üzül- ‘kesilmek, koparılmak’ (Kİ 10); beril- (CC 131,70) vb.

3.6. Çağatay Türkçesinde Ünlü Uyumları

3.6.1. Kalınlık-incelik uyumu

Çağatay Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu sağlamdır. Bu döneme ait bazı metinlerde kalınlık-incelik uyumuna aykırı kullanımlar vardır. Bu durumu J.Eckmann: “Bu kanunun (kalınlık-incelik uyumunun) istisnaları, klasik devirde istinsah edilmiş yazmalarda, nispeten seyrek ve çoğu hallerde, müstensih tarafından yapılmış bir

hataya bağlanabilir.”²⁸⁴ şeklinde değerlendirmektedir. Bu istisnalar dışında bir örnekte kalınlık-incelik uyumunun bozulduğunu tespit ettik:

inan- (ŞD 129b/6) (Krş. LD 178; BD 128/26; ŞT 92a/14 inan-)

inan- kelimesindeki uyum bozukluğu Çağatay Türkçesi dönemine hakim olan i’leşme temayülünün ve /ı/ ünlüsünün zayıf bir ünlü olmasının sonucudur.

3.6.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Çağatay Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu oturmamıştır. Yalnızca bazı kelimelerde ve de belirli eklerde uyum söz konusudur.

3.6.2.1. Kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu

Kelime kök ve gövdelerinde düzlük-yuvarlaklık uyumu düzensizdir. Öyle ki aynı metin içinde dahi bir kelimenin uyuma giren ve girmeyen şeklini görmek mümkündür. Bu durum, uyum sürecinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

bulıt (SD 191) aynı zamanda bulut 67 (LD 67); tamur (LD 230) aynı zamanda tamar (SD 666); ulı (ŞT 99b/11) aynı zamanda uluğ (ŞT 99b/11), uluğ (LD 621) vb.

Bu dönemde kullanılan bazı kelimeler ise sürekli uyumsuzdur:

altun (LD 93), (ŞD-133b -13), (BD 551/7), (ŞT 77b-15), (SD 94); kaygu (LD 1688), (ŞD 84a-5), (BD 292/1), (SD 618); temür (ŞT 618), timür (LD 314), (BD 32/2); kirpük (LD 241), (ŞD 68b-3); savuk (ŞD 80b-1), (BD 397/2), (ŞT 73b-8); yastuk (SD 230), (ŞD 65a/11); ağu (LD 1879), (ŞD 192a-9) vb.

3.6.2.2. Eklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu

Çağatay Türkçesinde kullanılan ekleri düzlük yuvarlaklık uyumunun bulunduğu ekler ve düzlük yuvarlaklık uyumunun bulunmadığı ekler olarak ikiye ayırmamız mümkündür. Bu dönemde uyuma giren ekler, daha önceki dönemlerden beri bünyesinde düz ve yuvarlak ünlüleri bulunduran eklerdir:

3.6.2.2.1. İyelik ekleri

başım (ÇK:62); közüm (ÇK:62); yüzün (ÇK:62); könlün (ÇK:62);

²⁸⁴ J. Eckmann (2005), s. 28

3.6.2.2.2. /-dl/, /-tl/ görülen geçmiş zaman eki

tüştüm (ÇK:114); okudun (ÇK:114); aldım (ÇK:114) vb. Özellikle görülen geçmiş zaman ekinin III. tekil şahıs çekiminde uyum bozulmuştur: okudı (ÇK:114); tüştü (ÇK:114)

3.6.2.2.3. /-ln/, /-lnlz/ emir eki

körün (ÇK:113); salınız (ÇK:113); tutunuz (ÇK:113) vb. Uyum dışında kalan örnekler de mevcuttur: tutunuz (ÇK:113) vb.

3.6.2.2.4. /lp / zarf-fiil eki

koyup (ÇK:129); kılıp (ÇK:129); tüşüp (ÇK:130) vb.

3.6.2.2.5. /+llk/ isimden-isim yapma eki

karılık 'yaşlılık' (ÇK:47); kuruğluk (ÇK:47); tüzlük 'dürüstlük' (ÇK:47) vb.

3.6.2.2.6. /-lm/ fiilden-isim yapma eki

atım (ÇK:50); tutum 'tutum, davranış' (ÇK:50); bışım 'pişim' (ÇK:50) vb.

3.6.2.2.7. /-ln/ fiilden-isim yapma eki

tütün (ÇK:51); koşun 'tabur, bölük, ordu' (ÇK:51); yığın (ÇK:51) vb.

3.6.2.2.8. /-lnç/ fiilden-isim yapma eki

sağınç 'düşünce' (ÇK:51); ürkünç (ÇK:51); korkunç (ÇK:51) vb.

3.6.2.2.9. /-lş/ fiilden-isim yapma eki

karğış 'beddua' (ÇK:52); soruş 'soru' (ÇK:52); yürüş 'yürüyüş tarzı' (ÇK:52) vb.

3.6.2.2.10. /-ll/ fiilden-fiil yapma eki

bitil- 'yazılmak' (ÇK:56); koşul- (ÇK:56); boyal- 'boyanmak' (ÇK:56) vb.

3.6.2.2.11. /-In/ fiilden-fiil yapma eki

çalın- (ÇK:57); körün- (ÇK:56); örtün- ‘yanmak, ateşe tutulmak’ (ÇK:56) vb.

3.6.2.2.12. /-Iş/ fiilden-fiil yapma eki

körüşmek (ÇK:57); kuşuş- ‘kuçaklaşmak’ (ÇK:57); gerdleş- ‘tozlanmak, kirlenmek’ (ÇK:57) vb.

3.6.2.2.13. /-Iz/ fiilden-fiil yapma eki

ötüz- ‘geçirmek’ (ÇK:58); tamız- ‘damlatmak’ (ÇK:58); aķız- ‘aktırmak’ (ÇK:58) vb.

Çağatay Türkçesinde uyumun bu eklerle sınırlı olması, bu eklerin bile yer yer uyum dışında kalması düzlük-yuvarlaklık uyumunun tam olarak gelişmediğın bir göstergesidir.

3.7. Eski TürkiyeTürkçesinde Ünlü Uyumları

3.7.1. Kalınlık-incelik uyumu

Eski Türkiye Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu diğerk dönemlerde olduğu gibi sağlamdır. Aslî kelimelerde ve eklerde uyum tamdır. Sadece /-iken/ zarf fiil ekinin daima ince ünlü şekliyle bulunması kalın ünlü kelime kök ve gövdelerinden sonra uyumunun bozulmasına sebep olmuştur: tolanurken (ŞDiv. 131-5); yahar iken (ŞDiv.52-9)

3.7.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu Eski Türkiye Türkçesinde ancak belirli kelimelerde ve de eklerde görölmektedir. Faruk Kadri Timurtaş bu uyumun Türkçenin ilk devirlerinden beri umumileşmeyip sağlam kaidelerle ortaya çıkmadığını belirttikten sonra Eski Türkiye Türkçesi ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: ‘Eski Türkiye Türkçesinde ise, bu hal devam etmekle birlikte, ayrıca eski ve yeni yazı dilimizden farklı olarak birçok kelimelerde bir yuvarlaklaşma kendini göstermektedir. Düz vokal taşıması gereken, Uygur devresinde olduğu gibi, bugün de düz vokal taşıyan bazı

kelimelerin yuvarlak vokalli olduğu görölüyor.²⁸⁵ Eski Türkiye Türkçesinin en önemli ses hadiselerinden biri olan yuvarlaklaşma, diğler dönemlerde uyuma giren kelimelerde veya eklerde dahi uyumun bozulmasına sebep olmuştur.

3.7.2.1. Kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu

Eski Türkçe döneminde uyuma giren birçok kelime, Eski Türkiye Türkçesinde ilk hece dışında görülen yuvarlaklaşmalar neticesinde uyum dışında kalmıştır:

— /ğ/ erimesiyle oluşan yuvarlaklaşmalar

ET arığ > ETT aru; ET bilig > ETT bilü; ET sarığ > ETT saru; ET yapığ > ETT yapu vb.

— Dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşan yuvarlaklaşmalar

ET temir > ETT demür; ET kirpik > ETT kirpük vb.

Bu örneklerin dışında kelimelerin eski şekillerini devam ettirmek suretiyle uyum dışında kalanlar da mevcuttur:

ağ (SN 212); altun (MŞ 60b); artuk (SN 388); azuk (MŞ 126b); berü (YZ 11b.311) vb.

3.7.2.2. Eklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu

Eski Türkiye Türkçesinde düzlük yuvarlaklık uyumunun bulunduğu ekler sınırlı sayıdadır. Bu eklerde dahi uyum tam anlamıyla oturmuş değildir:

3.7.2.2.1+IIk isimden isim yapma eki

yiğitlik (ETT:95); karañluk (ETT:95); ayruluk (ETT:95); erlik (ETT:95) ancak eylük (ETT:95)

3.7.2.2.2.-In fiilden-isim yapma eki

ekin (ETT:97); düğün ‘dügüm’ (ETT:97)

3.7.2.2.3-II- fiilden-fiil yapma eki

ayrıldı (ETT:137); dirildi (ETT:137); yorulur (ETT:137) ancak düzilse (ETT:137); dökilüp (ETT:137).

²⁸⁵ Faruk Kadri Timurtaş (2005), s.43

3.7.2.2.4.-In- fiilden-fiil yapma eki

yunurken (ETT:138); arınmadı (ETT:137); idinmiş (ETT:138) ancak görindi (ETT:138); bürindi (ETT:137) vb.

Eski Türkiye Türkçesinde diğer ekler ise ya sürekli yuvarlak ünlüdür ya da sürekli düz ünlüdür. Bu eklerin sadece isimlerini veriyoruz:

— sürekli yuvarlak ünlülü ekler

İsimden- isim yapma eki +AcUk; İsimden- isim yapma eki +cUgAz; İsimden- isim yapma eki +cUk; Fiilden -isim yapma eki -dUk; Fiil çekim eki -dUm; Fiil çekim eki -dUñ; Bildirme eki -dUr; İsimden- isim yapma eki +dü; İsim yapım eki +AgU; Fiilden- isim türetme eki -gUn; Fiilden-fiil yapma eki -gUr; Fiilden-isim yapma eki -gü; İsimden- isim yapma eki +IU; Fiilden-isim türetme eki -mur; İlgi hali eki +(n)Uñ; Fiil çekim eki -sUn; İsimden - isim yapma eki +sUz; Fiilden-isim türetme eki -(U)k; Fiilden-isim türetme eki -(U)r; Fiilden-fiil türetme eki -Ur; Kişi ekleri -Uz, -vUz, (y)AIUm; Zarf-fiil eki -(y)Up

— sürekli düz ünlülü ekler

İsimden- isim yapma eki +cl; Fiil işletme eki -dl; İşletme eki +dIn; Fiil işletme eki -gll; İsim işletme eki +(l)IA; -Fiilden-fiil yapım eki -it-; İsimden- isim yapma eki +(l)ncI; İsimden- isim yapma eki +kl; Fiil işletme eki -mlş; İsim işletme eki +(s)I(n); Kişi ekleri -sIn, -slz; İsim işletme eki +(y)I; Zarf-fiil ekleri -(y)IcAk, -(y)IncA; Fiilden- fiil yapma eki -(y)Icl²⁸⁶

Yukarıdaki eklerde ek ünlüsü sürekli yuvarlak ya da sürekli düz olarak kullanılmıştır. Böylelikle düzlük- yuvarlaklık uyumu çoğunlukla bozulmuştur. Ayrıca Eski Türkiye Türkçesinde ilk hece dışında görülen yuvarlaklaşmalar bu dönemde düzlük-yuvarlaklık uyumunun düzensiz olmasına sebep olmuştur.

²⁸⁶ Hatice Şirin (2003; Eski Anadolu Türkçesi, Akçağ Yay., Ankara, s. 39-40

SONUÇ

Çalışmamızda Köktürkçe döneminden başlayarak, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerindeki ünlü varlığı, ünlülerle ilgili ses olayları ve de ünlülerin gelişim süreçleri incelenmiştir. Bu incelemeler neticesinde aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

1. Tarihî Türk lehçelerinde 18 ünlü vardır. Bu ünlülerin dokuz tanesi normal süreli ünlüdür: /a/, /ı/, /o/, /u/, /e/, /è/, /i/, /ö/, /ü/. Diğer dokuz ünlü ise uzun süreli ünlüdür: /ā/, /ī/, /ō/, /ū/, /ē/, /î/, /ō̄/, /ū̄/.

2. Tarihî Türk lehçelerindeki ünlülerin 16 tanesi açık, berrak ağız ünlüsüdür: /a/, /ı/, /o/, /u/, /e/, /i/, /ö/, /ü/, /ā/, /ī/, /ō̄/, /ū̄/, /ē/, /î/, /ō̄̄/, /ū̄̄/. Bu ünlüler aynı zamanda fonemik değere sahiptir. Geriye kalan /è/ ve /ē/ ünlüleri ise bulanık ağız ünlüleri olup, birer alt sesbirimlerdir.

3. Genel Türkçede olduğu gibi, tarihî Türk lehçelerinde de ilk hece ünlüleri daha zengindir. Tarihî Türk lehçelerinde tüm ünlüler ilk hecede bulunabilirken, ilk hece dışında aslî olarak yalnızca /a/, /ı/, /u/, /e/, /i/, /ü/ ünlüleri bulunabilmektedir.

4. Tarihî Türk lehçelerinde uzun ünlüler kısalma temayülündedir. Bu temayül Köktürkçe döneminden itibaren görülmektedir: AT āb > Kök. ab (Orh.), AT ārig > Kök. arıg; AT kīz > Kök. kız (Orh.) vb. Bu bakımdan Türkçede uzun ünlülerin kısalması Köktürkçe'den önce başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde de uzun ünlüler ya tamamen kısalmıştır ya da normal süreli karşılığıyla nöbetleşe kullanılmıştır. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde uzun ünlüler varsa bile, uzun ünlüleri kullanılan alfabeden dolayı tespit etmek mümkün olmamıştır.

5. Ana Türkçede varlığı tasarlanan uzun ünlüler en fazla Karahanlı Türkçesi döneminde görülmüştür. Söz konusu durumun oluşmasında Karahanlı Türkçesinde

yazılmış olan Divanü Lugati'-t-Türk'te uzun ünlülerin ayrı bir imla ile gösterilmesi etkili olmuştur.

6. Tarihî Türk lehçelerinde bazı kelimelerdeki uzunluk- kısalık karşıtlığı anlam ayırt edici özelliğe sahiptir: aç- (Orh.) 'açmak' – âç- (Orh.) 'acıkmak'; at (Orh.) 'at' – ât (Orh.) 'ad, isim'; ak- (Orh.) 'akmak' – âk (Orh.) 'ak, beyaz', ot (DLT) 'ot, bitki' – ôt (DLT) 'ateş, od' vb.

7. Uzun ünlüler kısalırken bazı ses olaylarının oluşmasına sebep olmuştur. Bu ses olayları ünsüz ötümlüleşmesi, ön seste /y-/ , /v-/ , /h-/ türemesi, ünsüz ikizleşmesi, ünlü türemesi, ünsüz türemesi, ön damaksıllaşma ve ünlü ikizleşmesidir. Tarihî Türk lehçelerinde ünsüz ötümlüleşmesi ve ön damaksıllaşma olayları yaygın olarak, diğer ses olayları ise sınırlı sayıda görülmektedir. Uzun ünlülerin kısalmasıyla oluştuğu düşünülen ön damaksıllaşma örneklerinde, tek etken uzun ünlülerin kısalması değildir. İnceltici etkiye sahip /ç/, /d/, /ş/, /t/, /y/ ünsüzleri ve de en az çaba kanunu bu ses olayının oluşmasında önemli diğer etkenlerdir.

8. Tarihî Türk lehçelerinde her bir dönemin öne çıkmış özellikleri vardır. Tespit ettiğimiz bu özellikler şöyledir:

8.a. Köktürkçe döneminde /a/, /ı/, /o/, /u/, /e/, /i/, /ö/, /ü/, /ā/, /ī/, /ō/, /ū/ ünlüleri ilk hecede; /a/, /ı/, /u/, /e/, /i/, /ü/ ünlüleri ise ilk hece dışında bulunabilmektedir. Bu dönemde uzun ünlüler çoğunlukla kısalarak normal süreli karşılığına dönüşmektedir. /e/ ile /i/ arasında bir ses olan /ē/ ünlüsü ise niteliğinin doğal bir sonucu olarak tarihî Türk lehçelerinin genelinde olduğu gibi Köktürkçede de /e/'ye veya /i/'ye değişmiştir.

8.b. Uygur Türkçesinde 18 ünlünün tamamı ilk hecede, /a/, /ı/, /u/, /e/, /i/, /ü/ ünlüleri de ilk hece dışında bulunabilmektedir. Tarihî Türk lehçelerinin genelinde olduğu gibi, uzun ünlüler -/ē/ ünlüsü hariç- çoğunlukla kısalarak normal süreli karşılığına dönüşmüştür. Uzun ünlülerin kısalması, /ē/ ünlüsünün /e/'ye veya /i/'ye değişmesi dışında Uygur Türkçesinin en belirgin ses olayı, ilk hece dışında ilerleyici benzeşme

ile meydana gelmiş ı>a genişlemesidir: Uyg. ağaz (EUTS) ‘ağız’ < AT *āğız; Uyg. ağar (Üi) ‘ağır, değerli’ < AT āğır; Uyg. adgar (Mayt) ET adğır ‘aygır’ vb.

8.c. Karahanlı Türkçesinde /ē/ ünlüsü hariç tüm ünlüler ilk hecede bulunabilirken, ilk hece dışında yalnızca /a/, /ı/, /u/, /e/, /i/, /ü/ ünlüleri bulunabilmektedir. Bu dönemin belirleyici özelliği, uzun ünlülerin diğer tarihî lehçelere göre daha fazla korumuş olmasıdır.

8.d. Harezmi Türkçesinde uzun ünlüler kullanılan alfabaden hareketle tespit etme imkânımız olmamıştır. Bundan dolayı Harezmi Türkçesinde kapalı /e/ sesiyle birlikte dokuz normal süreli ünlü olduğunu kabul ediyoruz. Bu normal süreli ünlülerin tamamı ilk hecede bulunabilmektedir. İlk hece dışında ise sadece /a/, /ı/, /u/, /e/, /i/, /ü/ ünlüleri görülmektedir. Türkçenin her döneminde rastlayabileceğimiz /i/’leşme olayı Harezmi Türkçesinde temayül haline gelmiştir. AT ī> Hrzm. i; AT ē> Hrzm. i, AT ē̄> Hrzm. i; ET ı>Hrzm. i, ET e> Hrzm. i, ET é>Hrzm. i değişimleri bu dönemde sıklıkla görülmektedir: Uyg. kimi (EUTS) ‘gemi’< AT *kēmi; Uyg. işik (EUTS) ‘eşik’ < AT *ēşik; Uyg. bit (EUTS) ‘bit’ < AT * bīt; Uyg. biş- (Ir.) ‘pişmek, olgunlaşmak’ < ET bış-; Uyg. big (AY) ‘bey’ < ET beğ < AT *bēg; Uyg. işit- (Ir.) ‘işitmek’ < ET eşit- vb. Tarihî Türk lehçelerinde dudak ünsüzleri eşliğinde yuvarlaklaşma örneklerine yoğun olarak bu dönemden itibaren rastlanmaktadır: Hrzm. owuç (KE) ‘avuç’ < ET adut; Hrzm. öw (KE) ‘ev’ < ET eb; Hrzm. söw- (NF) ‘sevmek’ < ET seb- vb. Harezmi Türkçesinin belirleyici özelliklerinden biri de ünlü düzleşmesidir. o>a, u>a, ö>e, u>i şeklinde görülen düzleşmeler Harezmi Türkçesinde eğilim halindedir: Hrzm. tepe (NF) ‘tepe’ < ET töpö (DTS:580); Hrzm. bit- ~ (NF) ‘arzusu yerine gelmek, kanmak, doymak, bitmek’ < ET büt-; Hrzm. es- (ME) ‘esmek’ < AT *ōs- vb.

8.e. Kıpçak Türkçesinde uzun ünlülerin kısalma temayülü güçlü bir şekilde devam etmiştir. Uzun /ā/, /ī/, /ō/, /ū/, /ē/, /ī/, /ō/ ünlüleri az sayıda örnekte korunurken /ē/ ve /ū/ ünlüleri tamamen kısalmıştır. İlk hecede /ē/ ve /ū/ dışında tüm ünlüler

bulunabilmektedir. İlk hece dışında tarihî Türk lehçelerinin genelinde olduğu gibi /a/, /ı/, /u/, /e/, /i/, /ü/ ünlüleri görülebilmektedir. Ana Türkçedeki /ē/, /ē/ ünlüleri ile Eski Türkçedeki /e/, /ē/ ünlüleri Kıpçak Türkçesinde çoğunlukla /i/'leşme temayülündedir: Kıp. ir (İM) 'er' < AT *hēr; Kıp. iñ (İM) 'en, genişlik' < AT *ēn; Kıp. big (KK) ~ biy (CC) ~ bi (KK) 'bey' < ET beg < AT *bēg; Kıp. işit- (BV) 'işitmek' < ET eşit- vb. Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ünlülerde meydana gelen yuvarlaklaşmalar da Kıpçak Türkçesinin belirleyici özelliklerindendir: Kıp. öv (GT) 'ev' < ET eb; Kıp. söv- (CC) 'sevmek' ~ söwünç (CC) 'sevinç' < ET seb-; Kıp. büyük (TZ) 'büyük' < ET bedük vb. Ayrıca bugün Kuzey grubu Türk lehçelerinde görülen (bilhassa Başkurt ve Tatar Türkçelerinde) ö>ü daralmasının ilk örneklerini bu dönemde görmekteyiz: Kıp. üren- (CC) 'öğrenmek' < ET ögren-; Kıp. türt (İN) '4' < ET tört < AT *tört vb.

8.f. Çağatay Türkçesinde /ē/ sesi ile birlikte dokuz ünlü bulunmaktadır: /a/, /ı/, /o/, /u/, /e/, /ē/, /i/, /ö/, /ü/. Ana Türkçede ve dağınık olarak Eski Türkçede görülen uzun ünlüler Çağatay Türkçesinde tespit edilememiştir. Çağatay Türkçesinde güçlü bir /i/'leşme temayülü vardır. Ana Türkçedeki /i/, /ē/, /ē/ ünlüleri ile Eski Türkçedeki /e/, /ē/ ünlüleri çoğunlukla /i/'ye değişmiştir: Çağ. şış (LD) < AT *şış; Çağ. big; (ŞD) < AT *bēg; Çağ. işik (ŞD) < AT *ēşik; Çağ. biri (BD) < AT bēri; Çağ. kiyik (LD) < ET kēyik vb. /b/, /m/, /p/, /w/ ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi ile ilk hece ve ilk hece dışında ET /e/ > Çağ. /ö/, ET /i/ > Çağ. /ü/ değişimleri bu dönemin belirleyici özelliklerindendir: Çağ. öy (LD) < ET eb; Çağ. süpür- (BD) < ET sipir- vb. Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de ünlülerin düzleşme eğilimi vardır: Çağ. kav- (LD) < ET kov-; Çağ. savuh (ŞT) < ET soğuk vb.

8.g. Eski Türkiye Türkçesi döneminde /a/, /ı/, /o/, /u/, /e/, /ē/, /i/, /ö/, /ü/, /ā/, /ī/, /ō/, /ū/, /ē/, /j/, /u/, /ū/ ünlüleri ilk hecede, /a/, /ı/, /u/, /e/, /i/, /ü/ ünlüleri ise ilk hece dışında bulunabilmektedir. AT /i/ < ETT i, AT /ē/ < ETT i, AT /ē/ > ETT i; ET e > ETT i, ET ē > ETT i değişimleri Eski Türkiye Türkçesi için belirleyici ses olaylarıdır: ETT şış (DK) > AT *şış; ETT biz (SN) < AT *bēz; ETT vir- (MŞ) < AT *bēr-; ETT iv (KY) < ET eb; ETT ilt- (SN) < ET elt- vb. Eski Türkiye Türkçesinde ilk hece dışında /g/

sesinin erimesiyle oluşmuş ı>u yuvarlaklaşması, bu dönemin en önemli ses özelliklerinden biridir: ETT kapu (YZ) < ET ıapığ, ETT saru (KY) < AT *sâııg, ETT aru (KG) < ET arığ < AT *ârıg vb.

9. Tarihî Türk lehçelerinde güçlü bir kalınlık-incelik uyumu vardır.

10. Tarihî Türk lehçelerinde düzlük-yuvarlaklık uyumu gelişme sürecindedir. Bu bakımdan düzlük-yuvarlaklık uyumu dönemlerin hiçbirinde sağlam değildir.

Tezimizde Ana Türkçede uzun ünlü olarak tasarlanan toplam 275 kelimeyi takip ettik. Çoğunlukla normal süreli karşılığına dönüşen uzun ünlülerin zaman zaman niteliğinde de değişmeler olmuştur. Tüm bu değişmeler sayısal oranları ile birlikte aşağıdaki gibidir:

	AT ā	AT ī	AT ō	AT ū	AT ē	AT ě	AT ĭ	AT ȫ	AT ũ
Kök.	a (%79,1), ā (%20,9)	ı (% 87,5), ī (% 12,5)	o(%84,6), ō (% 7,6), u (% 7,6)	ū (% 11), u(% 88,8)	e (% 80), i (% 20)	è (% 9,5), i(%47,6), e (42,8)	i (% 100)	ö(% 87,5), ü (% 12,5)	ü (% 100)
Uyg.	a (%60,6), ā (%37,8); ı (%1,5)	ı (%72,2), ī (% 5,5); u(%11,1), i (% 11,1)	o(%64,8), ō(%29,7), u (%5,4)	ū (% 16), u (% 76), ü (% 4), o (%4)	ē (%13,3), e (%66,6), i (% 6,6), è (%6,6), ö (%6,6)	ě (%6,6), è (% 30), i(%26,6), ĭ (%6,6), e (%30)	ĭ(%6,25), i(%81,25), ı (% 6,25), ü (%6,25)	ȫ (%10,5), ö(%84,2), o (% 5,2)	ũ (%6,6), ü (%83,3)
Krh.	a (%34,8), ā (%63,4); o (%1,7), ı (%1)	ı (%59), ī(%36,3), i (% 4,5)	o(%57,1), ō (%40), u (%2,8)	u(%43,5), u(%53,6), ü (% 2,5)	ē (% 15), e (%50), i(%16,6), è (% 5), ö (% 5)	è (% 20), i (% 40), ĭ(%28,5), e (% 25)	ĭ (% 33,3), i (% 48,1), ı (% 11,1), ü (% 3,7)	ȫ(% 42,8), ö(% 46,4), e (% 3,5), i (%3, 5), ü (%3, 5)	ũ(% 48,2), ü(% 51,7)
Hrzm.	a (%100)	ı(% 64,2), a (% 7,1), i (%28,5)	o(%90,4), u (% 9,5)	u (% 100)	e (% 58), i(%23,5); è (11,7), ö (% 5,8)	e (% 25), i (% 30); è (%45)	i (% 93,3), ü (% 6,6)	ö(% 88,2), e (% 5,8); ü (% 5,8)	ü(% 94,4), ö (% 5,5)
Kıp.	a(%79,6), ā (%10,1); e (%1,6); o (%1,6); u (%6,7)	ı(% 47,3), ī (%5,2); ĭ (%5,2); a (%5,2), i (%36,8)	o(%85,9), ō (% 2,8); i (% 2,8); u (%8,5)	ū(%11,1), u (% 74); ü (% 7,4); o (%3,7)	ē (% 7,6), e (% 50); i(%38,4); ö (%3,8)	i (% 50), e(%46,8); ĭ (% 3,1)	ĭ (% 5,2), i (% 84,2); e (% 5,2); ü (%5,2)	ȫ(% 11,5), ö(% 69,2); e (% 7,6); i (%3,8), ü (% 3,8)	ü (%90,4), i (%4,7), ö (%4,7)
Çağ.	a (%100)	ı (%61,5), a (% 7,6), i (% 30,7)	o (%84,2), ü (% 5,2), u (% 10,5)	u (% 100)	e (% 33), i(% 53,3), è (% 6,6), ö (% 6,6)	i(%83,3), e(% 16,6)	i (% 100)	ö(% 83,3), e (% 8,3), ü (% 8,3)	ü (% 100)
ETT	a (%68,2), ā (%29,7); e (%2)	ı (%43,7), ĭ (%6,25); a(%6,25), i(%43,75)	o(%69,6), ō(%18,9), ü (% 3); u (% 7,6)	ū(%12,5), u(%79,1), ü (% 8,3)	ē(%6,25), e (% 50), i(% 37,5), è (% 6,2)	i(%51,8), ĭ(%25,9), e(% 22,2)	ĭ (% 26,3), i (%73,6)	ȫ(% 10), ö (% 80), e (%5), ü (% 5)	ũ (% 25), ü (%70), i (% 5)

Tezimizde normal süreli ünlülerdeki değişmelerin, gelişmelerin ilk hece ve ilk hece dışındaki görünümleri aşağıdaki gibi tespit edilmiştir:

	ET a	ET ı	ET o	ET u	ET e	ET ê	ET i	ET ö	ET ü
Kök.	a (% 100)	ı (% 100)	o (% 100)	u (% 100)	e (% 100)	ê ~ i (% 100)	i (% 94,1), ı (% 5,8)	ö (% 100)	ü (% 100)
Uyg.	a (% 94), o (% 2), e (% 4)	ı (% 92), i (% 8)	o (% 100)	u (% 80), o (% 12), ı (% 4), ü (% 4)	e (% 81,8), i (% 18,1)	i (% 85,7), e (% 14,2)	i (% 88,8), ı (% 11,1)	ö (% 100)	ü (% 94,1), ö (% 5,8)
Krh.	a (% 74), o (% 8), u (% 10), e (% 4), ö (% 2), ü (% 2)	ı (% 76), i (% 8), u (% 8), a (% 4), e (% 4)	o (% 96), u (% 4)	u (% 80), o (% 8), ö (% 4), ü (% 8)	e (% 90), i (% 10)	ê (% 40), i (% 60)	i (% 76,1), ı (% 9,5), ü (% 14,2)	ö (% 93,3), ü (% 6,6)	ü (% 94,1), ö (% 5,8)
Hrzm.	a (% 98), o (% 2)	ı (% 76), i (% 12), u (% 8), a (% 4)	o (% 92), a (% 8)	u (% 86,9), a (% 4,3), o (% 8,6)	e (% 55,1), i (% 10,3), ê (% 20,6), ö (% 13,7)	ê (% 12,5), i (% 37,5), e (% 50)	i (% 80), ö (% 10), ü (% 10)	ö (% 93,3), e (% 6,6)	ü (% 100)
Kıp.	a (% 78), o (% 10), u (% 12)	ı (% 68), i (% 20), u (% 8), a (% 4)	o (% 76), a (% 16), u (% 8)	u (% 80), a (% 4), o (% 12), ı (% 4)	e (% 53,8), i (% 38,4), ê (% 2,5), ö (% 5,1)	i (% 55,5), e (% 44,4)	i (% 80), e (% 12), ö (% 4), ü (% 4)	ö (% 66,6), e (% 14,2), ü (% 19)	ü (% 88,8), i (% 5,5), ö (% 5,5)
Çağ.	a (% 96), o (4)	ı (% 80), i (% 8), u (% 4), a (% 4)	o (% 92), a (% 8)	u (% 90,9), o (% 9)	e (% 19), i (% 71,4), ö (% 9,5)	ê (% 35,2), i (% 52,9), e (% 11,7)	i (% 88,8), ü (% 11,1)	ö (% 93,3), e (% 6,6)	ü (% 100)
ETT	a (% 100)	ı (% 80), i (% 12), a (% 8)	o (% 100)	u (% 90,9), o (% 9)	e (% 78), i (% 17,3), ö (% 4,3)	i (% 96), ê (% 3)	i (% 100)	ö (% 100)	ü (% 88,8), i (% 5,5), ö (% 5,5)

İlk hecede normal süreli ünlüler

	ET a	ET ı	ET o	ET u	ET e	ET é	ET i	ET ö	ET ü
Kök.	a (% 100)	ı (% 100)	-	u (% 100)	e (% 100)	-	i (% 100)	-	ü (% 100)
Uyg.	a (%93,7), e (% 6,25)	ı (% 70), a (%25) i (% 5)	-	u (% 75), ı (% 10), a (%10), o (% 5)	e (% 100)	-	i (% 83,3), e (% 5,5), ı (% 5,5), ü (% 5,5)	-	ü (% 100)
Krh.	a(%81,25), u (%6,25), ı (%6,25), e (% 6,25)	ı (% 64,2), i (% 14,2), ü(% 14,2) u (%7,1)	-	u (%83,3), ı (% 5,5), a (%11,1)	e (% 100)	-	i (% 83,3), e (% 5,5), ü (% 11,1)	-	ü (% 100)
Hrzm.	a (% 100)	ı (% 88,8), u (%11,1)	-	u(% 78,9), ı(% 10,5), a (%10,5)	e (% 100)	-	i (% 71,4), e (% 4,7), ü (% 23,8)	-	ü (% 100)
Kıp.	a (% 87,5), o (% 12,5)	ı (% 53), a(%17), o (% 17), u (%11,7)	-	u (%53,5), ı(% 32,1), a (%14,2)	e (%86,6), ö (% 6,6), ü (%6,6)	-	i (%60), e (% 6,6), ü (% 33,3)	-	ü (% 75), e (%5), i (%20)
Çağ.	a (% 100)	ı (% 100)	-	u (% 75), ı (%15), a (%10)	e (% 100)	-	i (% 68,1), e (% 4,5), ü (% 27,2)	-	u (% 100)
ETT	a (% 100)	ı (% 70), u (%30)	-	u (%88,2), ı (%5,8), a (%5,8)	e (% 100)	-	i (% 83,3), e (% 5,5), ü (% 11,1)	-	ü (%88,2), i (%11,7)

İlk hece dışında normal süreli ünlüler

KAYNAKÇA

Ağar, Mehmet Emin. (1991). Kırım Türkçesi Kılavuzu. İstanbul.

_____. (1986). Baytaratu'l-Vâzih (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul

_____. (1989). Kitâb Fi'l- Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul

Akkuş, Muzaffer. (1995). Kitab-ı Gunya. TDK Yay., Ankara.

Aksan, Doğan. (1978). Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi, AÜ Yay., Ankara

_____. (2007). Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK Yay., Ankara

Aksu, Nurettin ve Işık, Ayfer. (1997) Türkiye Türkçesi-Kırgız Türkçesi Sözdüğü. Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul.

Alimova, Cıldız. (2007). “Kırgız Türkçesinde Asli Ünlü Uzunlukları” Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı). Volume 2/2 spring. s .28-40.

Alkaya, Ercan. (2007). Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar, Manas Yay. Elazığ

_____. (2008). Sibiryâ Tatar Türkçesi, Turkish Studies Yay., Ankara

_____. (2008), “Sibiryâ Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme”, Turkish Studies, Volume 3/4, Summer, s.19-41

Alyılmaz, Cengiz. (2004). Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi, Kurmay Yay. Ankara

_____. (2005). Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Kurmay Yay., Ankara.

Arat, R. Rahmeti. (1953), "Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dair", Rocznik Orientalistyczny XVII., s. 306-313

_____. (1979). Kutadgu Bilig III (İndeks). (Yayına Hazırlayan: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce). TKAE Yay. İstanbul

_____. (1992). "Türk Milletinin Dili", Türk Dünyası El Kitabı, C. II, TKAE Yay.

_____. (2006). Atabetü'l Hakayık, TDK Yay., Ankara

Arıkoğlu, Ekrem ve Kuular, Klara. (2003). Tuva Türkçesi Sözlüğü, TDK Yay., Ankara

Arıkoğlu, Ekrem. (2005). Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük, Akçağ Yay., Ankara

Ata, Aysu . (2004). Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), TDK Yay., Ankara

_____. (1997). Kısaü'l Enbiya II. Dizin, TDK Yay., Ankara

_____. (1998). Nehcü'l-Feradis III Dizin-Sözlük TDK Yay., Ankara

Atsız, Bilgehan ve Türkmen Seyfullah. (2004). Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l Lugati't-Türkiye Akçağ Yay., Ankara

Bammatov, Z. Z. (1969). Kumıksko-Russkiy Slovar. (Redaktör: Z. Z. Bammatov). Moskova

Banguoğlu, Tahsin. (2004), Türkçenin Grameri, TDK Yay. Ankara

_____. (1958), "Uygurlar ve Uygurca Üzerine", TDAY-Belleten, Ankara, 88-113

Baskakov, A. N. (1963). Nogaysko-Russkiy Slovar. (Redaktör: A. N. Baskakov). Moskova

_____. (1966). "Nogayskiy Yazık" Yaziki Naradov SSSR Tyurskiy Yaziki (Redaktör:A. N. Baskakov). (280-300). Moskova.

_____. (2006). Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Sesbilimi. (Çev:Kenan Koç ve Oktay Selim Karaca), Multilingual Yay. İstanbul

_____. (1958). Karakalpaksko-Russkiy Slovar. (Redaktör: A. N. Baskakov). Moskova.

_____. (1963). "Türk Dillerinde Ön Vokallerin Düzleşmesi ve Karaimcenin Halicz- Luck Lehçesinde ö>e ve ü>i değişimleri", TDAY- Belleten, Ankara s. 33-37

Baskakov, A. N. Ve diğerleri. (1974). Karaimsko-Russko-Polski Slovar. Moskova

Başdaş, Cahit. (2007). "Türkiye Türkçesinde Aslî Uzunluk Belirtileri" Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı). Volume 2/2 spring. s. 89–101.

Bayram, Bülent. (2007). Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük Tablet Yay. Konya

Bazin, Louis. (1998). "Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri" Tarihî Türk Şiveleri. (15-28). (Çev: Efrasiyap Gemalmaz), TKAE Yay. Ankara

Besim Atalay. (1945), Et- Tuhfetü'z- Zekiye fi'l- Lügat'it-Türkiyye, TDK Yay. İstanbul

_____. (1985), Dîvânü Lügati't- Türk Tercümesi I, TTK Yay., Ankara

_____. (1986a), Dîvânü Lügati't- Türk Tercümesi II, TTK Yay., Ankara

_____. (1986b), Dîvânü Lügati't- Türk Tercümesi III, TTK Yay., Ankara

Bilal, Yücel. (1995). Babür Divanı, AKM Yay, . Ankara

Bozkurt, Fuat. (1995). Türkiye Türkçesi, Cem Yayınları, İstanbul

Bozkurt, Fuat. (2002). Türklerin Dili, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara

Buran, Ahmet. (1996). Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri, TDK Yay. Ankara

_____. (1997). Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara

_____. (2007). "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler", II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10–12 Nisan 2006) Bildirileri, Kayseri Erciyes Ü. Yay., Kayseri

Buran, Ahmet ve Alkaya, Ercan. (2007). Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yay. Ankara

Caferoğlu, Ahmet. (1931). Kitâb al-İdrâk li-lisân al Atrâk, Evkaf Matbaası, İstanbul

_____. (1984). Türk Dili Tarihî, Enderun Yay. İstanbul

_____. (1993). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi Yay. İstanbul

Canpolat, Mustafa. (1967). "Behçetü'l- Hadâik'in Dili Üzerine", TDAY- Belleten, Ankara 165-175

Ceylan, Emine. (1988). Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enst., Ankara

Emine Yılmaz (2007), "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", (ed. Laslo Karoly), Szeged, Studia Urala-Altaica 47, s.521-539

Choi, Hyojoung. (1992). Oğuz Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enst., Ankara.

Clauson, Sir Gerard. (1966). "Eski Türkçe Üzerine Üç Not". (Çev. Ahmet Levendoğlu). TDAY- Belleten-1966. TDK Yay. Ankara.

Clauson, Sir Gerard. (1972). An Etymological Dictionaries Of Pre Thirteenth-Century Turkish, Oxford University Press, London

Çoşkun, Volkan. (1999). 'Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler' TDAY-Belleten, Ankara

Delice, H. İbrahim. (2001). Kitâb fî-İlmi'n-Nüşşâb, Dilek Matbaası, Sivas.

Demir, Nurettin ve Yılmaz, Emine. (2003). Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yay., Ankara

Demircan, Ömer. (1977). Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni Türkiye Türkçesinde Sesler, TDK Yay., Ankara

Demircan, Ömer. (2001). Türkçenin Ses Dizimi, Der Yay. İstanbul.

Denny, Jean. (1941). Türk Dili Grameri, (Çev. Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası, İstanbul

Dilaçar, A. (1954). "Lehçelerin Yayılma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnif Meselesi", TDAY- Belleten, Ankara 35-58

Dilçin, Cem. (1991). Süheyl ü Nev-Bahar (İnceleme-Metin-Sözlük), TDK Yay. Ankara

Divanü Lugat-it Türk Dizini. (1972). TDK Yay. Ankara

Doerfer, Gerhard. (1970), "Halaçça Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili" (Çev. Semih Tezcan), TDAY-Belleten C. 34, s. 133, Ocak Ankara 17-58

_____. (1995). "Eski Türkçede ı- ~ yı- Hakkında", Türk Dilleri Araştırmaları 5, 5-11

Eckmann, Janos. (1958). "Çağatay Dili Hakkında Notlar", TDAY- Belleten, Ankara 115-126

_____. (1964). "Memluk Kıpçakçasının Oğuzlaşmasına Dair", TDAY- Belleten, Ankara 35-41

_____. (1986). Nehçü'l- Ferâdîs (Yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikâr), TDK Yay. Ankara

_____. (1998). "Harezmi Türkçesi". Tarihî Türk Şiveleri. (173-210). (Çev: Mehmet Akalın). Ankara. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

_____. (2005). Çağatayca El Kitabı. (Yayıma Hazırlayan: Günay Karaağaç). TDK Yay. Ankara

Eker, Süer.(1998). Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enst., Ankara.

_____. (2007). “Türkçenin Sesbirimleri ve Belirgin Altsesbirimleri”, ”, (ed. Laslo Karoly), Szeged, Studia Urala-Altaica 47

Emre, Ahmet Cevat. (1949). Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri –Fonetik-, TDK Yay., İstanbul

_____. (1946). “ Türkçede Bulanık e (è) Fonemi”, Türk Dili Belleten III, S. 6-7, 487-497

Ercilasun, Ahmet Bican. (2005). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihî. Akçağ Yay., Ankara.

_____. (2007), Makaleler (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu), “Dîvânü Lügati't- Türk'te Ünlü Uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar”, Akçağ Yay., Ankara 146-150

_____. (2007); Makaleler (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu), “Türkçede İki Fonetik Temayül Üzerine”, Akçağ Yay., Ankara

Erdal, Marcel. (1991). Old Turkic Formation 1-2, Wiresbaden

Erdem, Mehmet Dursun ve Gül, Münteha. (2006). “Kapalı e (e) Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi” Karadeniz Araştırmaları Odes Basım ve Yay. S. 11, Çorum 111-148.

_____. (2003). “Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine”. Journal Of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları) (Kaf Dağının Ötesine Varmak Festschrift In Honor Of Günay Kut). (Editör: Şinasi Tekin

ve Gönül Alpay Tekin). USA. Published at the Department of Near Eastern Languages and Literatures Harvard University. V. 27/II, 79-110.

Ediskun, Haydar. (1988). Türk Dil Bilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul

Ergin, Muharrem. (1993). Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul

_____. (1997). Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer). TDK Yay. Ankara

_____. (1998). Orhun Abideleri. İstanbul. Boğaziçi Yayınları.

Frederick J. Keller, W. Edward Gettys, Malcolm J. Skove. (1995). Fizik (Çev. Ömür Akyüz, Erkan Gülmez, Bekir Karaoğlu, Serdar Nergiz, Galip Tepehan), Literatür Yay., İstanbul

Foy, Karl. (1900). Türkische Vocalstudien besonders das köktürkische und osmanisch berreffend, MSoS, III. Phth. II

Gabain, A.Von. (1952). Zur Geschichte türkischen Vocalharmonie, Ural- Altaische Jahrbucher, Leipzig

_____. (1988). "Codex Cumanicus'un Dili", Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yay., Ankara, 67-109

_____. (1988). "Eski Türkçe"(çev. Mehmet Akalın), Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yay., Ankara

_____. (2003). Eski Türkçenin Grameri. (Çev.:Mehmet Akalın). TDK Yay. Ankara

Gaydarci ve diğeri. (1993). Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovarı. (Redaktör: A. N. Baskakov). Moskova.

Gemalmaz, Efrasiyap. (1980). "Türkçenin Fonemler Düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi", İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., S. 12, Fasükül I

Gencan, Tahir Nejat. (2001). Dilbilgisi, Ayraç Yay., Ankara

Gökdemir, Sevgi ve Gökdemir, Ayvaz.(1990). Yunus Emre Güldeste, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara

Gülensoy, Tuncer. (2000). Türkçe El Kitabı Akçağ Yay. Ankara

_____. (1988). Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara

_____. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. TDK Yay. Ankara

Gülensoy, Tuncer, Buran, Ahmet. (1994). Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler-1. TDK Yay. Ankara

Gürsoy-Naskali, Emine ve Duranlı, Muvaffak. (1999). Altayca-Türkçe Sözlük. TDK Yay. Ankara

Hamilton, James Russel. (1998). İyi ve Kötü Prens Öyküsü. TDK Yay. Ankara

Hatipoğlu, Vecihe. (1975). "Ağaç ve Ig", Bilimsel Bildiriler 1972, TDK Yay. Ankara 165-172

İlhan, Nadir. (1998). Haza'ınu's-Sa'adat (İnceleme-Metin-Dizin), (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Fırat Ü. Sosyal Bilimler Enst., Elazığ

Karaağaç, Günay. (1997). Lutfi Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). TDK Yay. Ankara

_____ (2002), Dil, Tarih ve İnsan, Akçağ Yay., Ankara

Karahan, Leyla. (1994). Kısas-i Yusuf (Yusuf u Züleyha). TDK Yay. Ankara

Karamanoğlu, Ali Fehmi. (1994). Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK Yay. Ankara

_____. (1994). Gülistan Tercümesi, TTK Yay. Ankara

Karasoy, Yakup. (1998). Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). TDK Yay. Ankara

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I. (1991). Kültür Bakanlığı Yay. Ankara

Kaya, Ceval. (1994). Uygurca Altun Yaruk (Giriş-Metin ve Dizin). TDK Yay. Ankara

Killi, Gülsüm. (1996). Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enst., Ankara.

Korkmaz, Zeynep. (1979). "Eski Osmanlıca Kaynakların Yazımında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler" Türkoloji Dergisi VIII., A.Ü. DTCF Yay. S.70

_____. (1995). "Eski Anadolu Türkçesinde Asli Ünlü (Vocal) Uzunlukları" Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt). (443-458). TDK Yay. Ankara

_____. (2007). Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara

Ladeford, P., Maddieson, L. (1996). The Sounda of the World's Languages, Blackwell Publishing, Madlen USA

Ligeti, Lajos. (1940–1942). 'Türkçede Uzun Vokaller', (Çev. T. Gökbilgin) Türkiyat Mecmuası, C.VII-VIII, Cüz:1, s.82-94

J.D. O'Connor. (1973). Phonetics Penguen Books, USA

Mansuroğlu, Mecdut. (1953). "Türkçede -mış Ekinin Fonsiyonları", Fuat Köprülü Armağanı, DTCF Yayınları, İstanbul, s. 344-351

_____. (1998). "Karahanlıca" Tarihî Türk Şiveleri (Çev.: Mehmet Akalın). TKAE Yay. Ankara 133-171

Mazıoğlu, Hasibe. (1974). Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerife, TDK Yay. Ankara

Mollova, M. (1975). "Orta Türkçenin Bazı Fonetik Çizgileri", Bilimsel Bildiriler 1972, TDK Yay. Ankara 431-433

Nadelyaev, V. M. Ve diğerleri. (1969). Drevnetyurskiy Slovar. Leningrad.

Necip, Emir Necipoviç. (1995). Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü. (Çev. İklil Kurban). TDK Yay. Ankara

N. Poppe. (1959). "Das Jakutische", in J. Deny et al. (eds.) Philologiae Turciace Fundamenta, Wiesbaden

_____. (1994). Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri- I. Kısım Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Çev. Zeki Kaymaz), Töz Yay. İstanbul

Nurmuhammedov, A. (2003). "Kaşkarlı Mahmut'un Divanında Uzun Ünlüleri Gösterilişi", TDAY- Belleten, Ankara, 129-138

Orkun, Hüseyin Namık. (1987). Eski Türk Yazıtları. TDK Yay. Ankara

Öner, Mustafa. (1998). Bugünkü Kıpçak Türkçesi. TDK Yay. Ankara

Başkan, Özcan. (1958). "Some Phonological Remarks With Special Reference To Turkish Phonemics", Litera, The English Departman Of the University of İstanbul, Volume 5, 25-55

Özek, Fatih. (2009). "Doğu Grubu Ağzlarında Ünlü Uyumlarının Bozulması" Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks, Germany, 124 06

_____. (2009). "Arapkir/Malatya Ağzında Birincil Uzun Ünlüler" II: Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, 21-23 Mayıs Kars

Özgül, Mehmet. (1978). "Türkçe Ünlülerin Üç Boyutu- Boyutların İşlevi", Türk Dili, Eylül, S. 324 s.372-373

Özkan, Mustafa. (2000). Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi. Filiz Kitabevi, İstanbul

Öztürk, Rıdvan. (1994). Yeni Uygur Türkçesi Grameri. TDK Yay. Ankara

Polivanov, E.D. (1933). Uzbekskaia Dialektologiya i Uzbekskiy Literaturniy Yazık, Taşkent

Pritsak, Omeljan. (1988). "Kıpçakça" **Tarihî Türk Şiveleri**, TKAE Yay., Ankara, 111-122

_____. (1988). "Ermeni Kıpçakçası", Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yay., Ankara 123-132

Pröhle, Wilhelm. (1991). Karaçay Lehçesi Sözlüğü. (Çev. Kemal Aytaç) Kültür Bakanlığı Yay. Ankara

Radloff, W. (1882). Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig

Radloff, W. (1901). "Zur Geschichte der türkischen Vokalsystems", İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Bulletin de l'Académie imperiale des Sciences XIV, St. Petersburg

Räsänen, M. (1949). Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, 'Studia Orientalis XV.' Helsinki

Saussure, Ferdinand De. (1998). Genel Dilbilim Dersleri (Çev. Berke Vardar), Multilingual Yay., İstanbul

Şçerbak, A.M. (1998). Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Çev. E. Mahmut), TDK Yay., Ankara

Selen, Nevin. (1975). Alman Dilinin Fonolojisi, A.Ü DTCF Yay., No:252, Ankara

_____. (1979). Söyleyiş Sesbilimi Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi, TDK Yay. Ankara

Şeyh Süleyman Efendi. (1298). Lügat-i Çağatay ve Türki-i Osmani., İstanbul

Tarama Sözlüğü. (1995). Türk Dil Kurumu Yay., Ankara

Şirin User, Hatice. (2006). Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Akçağ Yay. Ankara

Tansu, Muzaffer. (1963). Durgun Genel Sesbilgisi ve Türkçe, TDK Yay., Ankara

Tavkul, Ufuk. (2000). Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü. TDK Yay. Ankara

Tekin, Şinasi. (1976). Uygurca Metinler II –Maytrısimit, Atatürk Ü. Yay., Ankara

_____. (1992), “Eski Türkçe”, Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt, TKAE Yay., Ankara 69-120

Tekin, Talat ve diğerleri. (1995). Türkmence Türkçe Sözlük. (Yay.: Mehmet Ölmez), Simurg Yay. Ankara

Tekin,Talat ve Ölmez, Mehmet. (1999). Türk Dilleri (Giriş). Simurg Yay. İstanbul

Tekin, Talat. (1987). Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara. TDK Yay. Ankara

_____. (1995). Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler Simurg Yay., İstanbul

_____. (2003). Orhun Türkçesi Grameri. (Yay: Mehmet Ölmez) Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, İstanbul

_____. (2005). “On the History of the Labial Shifts in Tatar and Bashkir”. Makaleler 3. (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara

Temir, Ahmet. (1992). “Ural- Altay Dilleri Teorisi”, Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt, TKAE Yay., Ankara 3-7

Tenişev, E. R. ve diğerleri.(1984). Sravnitelno-İstoriceskaya Grammatika Tyurakix Yazıkov-Fonetika, Moskova.

Thomsen, Kare. (1957). “The closed e in Türkisch”, Acya Orientalia, XXII, 3-4, Havniae, s. 150-153

Thomsen, V. (1993). Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü. (Çev.) TDK Yay., Ankara

Timurtaş, Faruk Kadri. (2005). Eski Türkiye Türkçesi, Akçağ Yay., Ankara

Toparlı, Recep. (1992). İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâfîn, TDK Yay. Ankara

_____. (1989). Kitâb-ı Mukaddime-i Ebû'l-Leysi's- Semerkandî, Atatürk Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum.

_____ ve Diğerleri. (1999). El-Kavânînü'l- Külliyye Li-Zabtî'l- Lugati't-Türkiyye, TDK Yay., Ankara

_____ ve Diğerleri. (2000). Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, TDK Yay. Ankara

_____ ve diğerleri. (2003). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ ve Argunşah , Mustafa. (2008). Mu'inü'l- Mürid, TDK Yay. Ankara.

_____. (1998). Harezmi Türkçesi., Dilek Matbaacılık, Sivas.

_____ ve Vural, Hanifi (1999), Kıpçak Türkçesi, Dilek Matbaacılık, Sivas

Trubestzkoy, N.S. (1977). Grundzüge Der Phonologie, Gottingen

Tuna, Osman Nedim. (1979). Altay Dilleri Teorisi, TDAV Yay., İstanbul

Tuna, Osman Nedim. (1990). Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, TDK Yay., Ankara

Tuna, Osman Nedim. (1998). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller” Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten-1960). TDK Yay. Ankara 213-282

Türkçe Sözlük. (2005). TDK Yay. Ankara

Uğurlu, Mustafa. (1987), Münyetü'-l- Guzat, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara

Üçok, Necip. (1947). Genel Dilbilim-Lengüistik, Ankara Üniversitesi DTCTF Yay, Ankara

_____. (1951). Genel Fonetik, Ankara Ü. DTCTF Yay., İstanbul

_____. (1951). "Fonemlerin Özellikleri Üzerine Bir Deneme", Ankara Ü. DTCTFD IX. C., S.4, Ankara, 363-380

Üseinov, C. M. (2005). Krımskotatarsko-Russkiy Slovar, Simferopol.

Vasiliev, Yuriy. (1995). Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük. TDK Yay. Ankara

Yalçın, Süleyman Kaan. (2008). "Türkçede Artdamaksılaşma Olayının Birincil Uzun Ünlülerle İlgisi Üzerine Bir Değerlendirme" VI. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı'na sunulan bildiri. Ankara. 20-25 Ekim.

Yıldız, Osman. (2008). Yusuf u Zeliha (Destan-ı Yusuf), Akçağ Yay. Ankara

Yılmaz, Emine. (2007). "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", (ed. Laslo Karoly), Szeged, Studia Urala-Altaica 47.

Yudahin, K. K. (1998). Kırgız Sözlüğü Cilt I (A-J). (Çev:AbdullahTaymas). TDK Yay. Ankara.

_____. (1998). Kırgız Sözlüğü Cilt II (K-Z). (Çev:AbdullahTaymas). TDK Yay. Ankara.

Yüce, Nuri. (1993). Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks). TDK Yay. Ankara.

Yüksel, Hasan ve diğerleri. (1996). Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin İslami'nin Mesnevisi. Sivas. Dilek Matbaacılık.